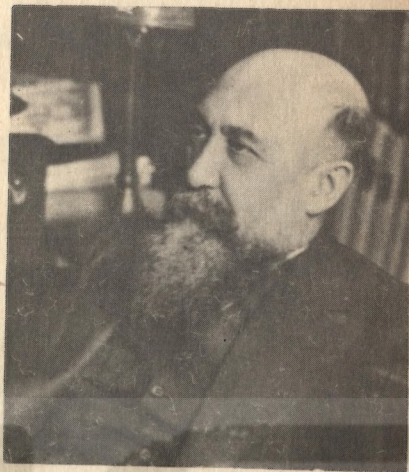

n. iorga

1053

n. iorga
călătorii peste hotare
★

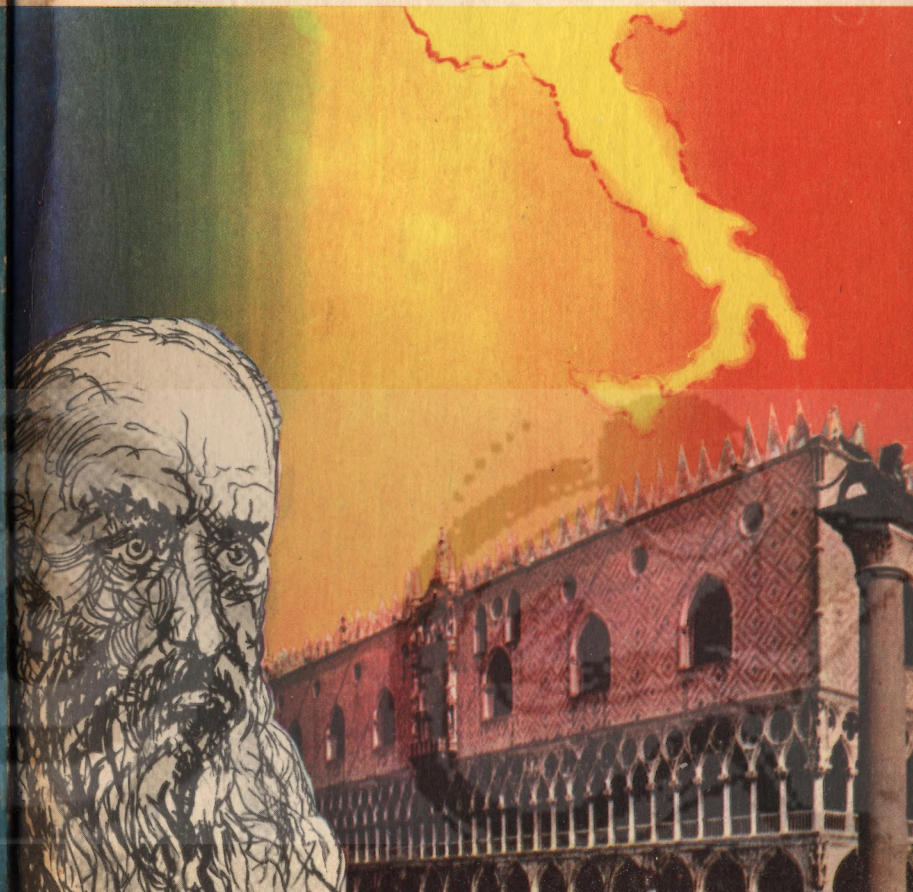
Lei 5

editura minerva

«Mi-a plăcut întotdeauna să călătoresc. Copil mic, citeam *Orientalele* lui Victor Hugo și *Letopisețele* lui Kogălniceanu, nu atât pentru povestirile de care erau pline poeziile franceze și vechile cronicile ale Moldovei, cât pentru cerurile noi supt care mi se părea că mă strămut prin ele...»

N. IORGA

n. iorga

Ilustrația copertei : *Ion Olaru*

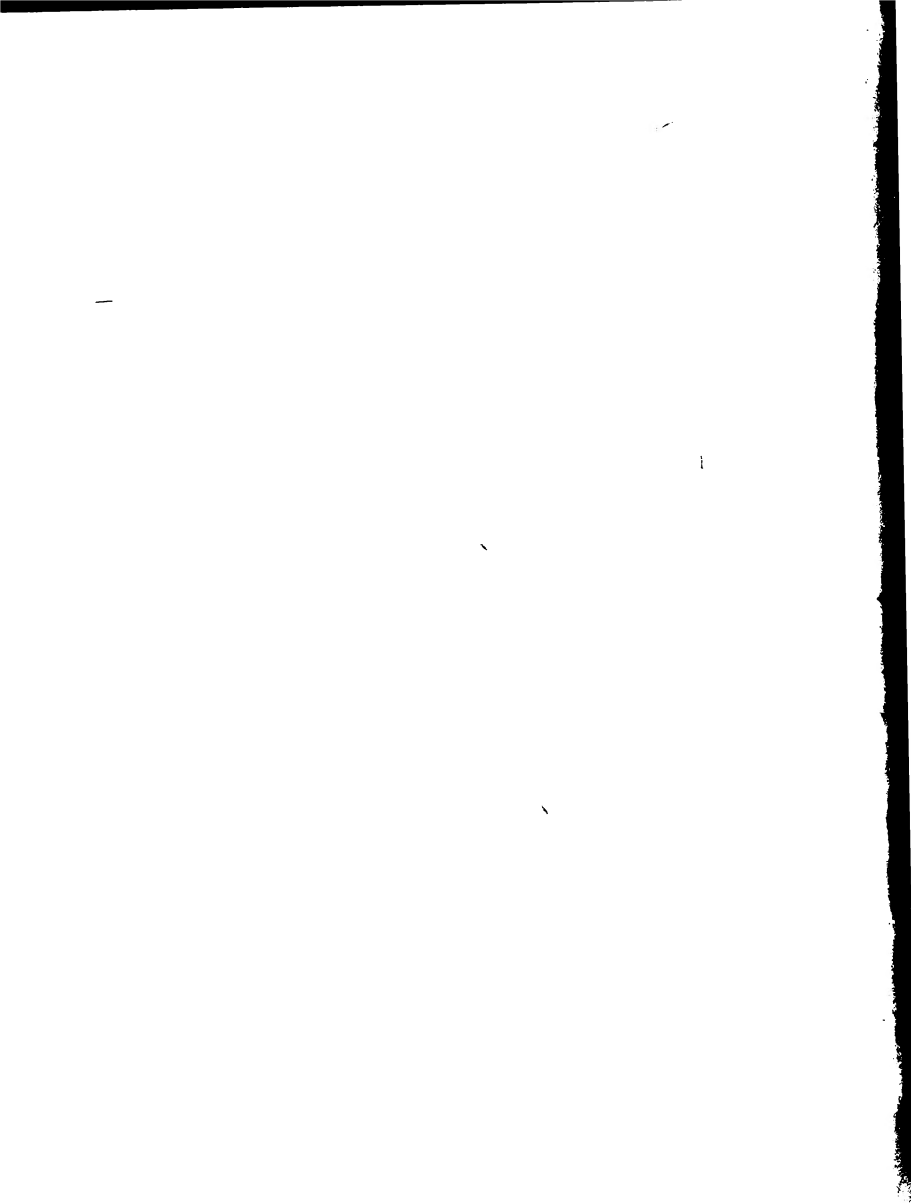
n. Iorga
călătorii peste hotare

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, PREFĂȚĂ ȘI
TABEL CRONOLOGIC DE LUCIAN CURSARU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1980

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

PREFAȚA

„Mi-a plăcut întotdeauna să călătoresc. Copil mic, citeam *Orientalele* lui Victor Hugo și *Letopisețele* lui Kogălniceanu, nu atît pentru povestirile de care erau pline poeziile franceze și vechile cronicile ale Moldovei, cît pentru cerurile noi supt care mi se părea că mă strămut prin ele. O călătorie în vacanță, un drum la Roman, în ținutul Vasluiului îmi apăreau ca o lungă rătăcire în lumi minunate...”

Această recunoaștere sinceră, rostită fără afectare o identificăm și în prefața la volumul *Pe drumuri depărtate*, apărut la Minerva în anul 1904.

Itinerariile adolescentului, apoi ale savantului dobîndind proeminență nu au dezmințit afirmația. Ele ne vor apare drept o realitate sufletească dominatoare, o aplecare spre comunicare, un reflex al vivacității intelectuale a omului care domină prin erudiție, dar nu o erudiție uscată, ci una care transmite emoția contactului, care exprimă portretistică umană, evocare, tablouri de mișcare și viață, vibrante pagini de meditație. De-a lungul a cinci decenii N. Iorga, călătorul participativ a încheșat o operă viabilă, autentică, o cuprinzătoare imagine europeană, și nu numai europeană, în care tînărul iscoditor apoi savantul de renume mondial a călătorit la studii, a cercetat bibliotecile lumii, a ținut prelegeri

și conferințe, a fost invitat la congrese de istorie sau la alte reuniuni de specialitate sporind neconținut avuția sa spirituală și diversificând cunoștințele despre chipul României, a necurmăteii sale existențe, despre valorile culturale și tradițiile poporului.

Temperamental de o mare sensibilitate, expresie a structurii sale morale, N. Iorga a trăit intens fiecare călătorie, aceasta identificându-se cu o aventură imediată, curajoasă și reală. Să mai adăugăm și *austeră*, căci tînărul își impusese un mod de existență spartan, era o mașină de studiu, un om singuratic dornic de independență, de discreție, răzvrătit că timpul se scurge impasibil, același și pentru studiosi și pentru incorigibiii petrecăreți.

De fapt Iorga a trăit cea mai mare parte din viață în condiții modeste, într-o austeritate gravă care i-a adus mîngiere și l-a alimentat acea neptunică energie spirituală datorită căreia a realizat o operă grandioasă, care astăzi ne uimește.

Însemnările sale de călătorie reprezintă o atitudine scrutătoare, minuțioasă, uneori acut personală, o curiozitate socială loială, hrănită de spiritul său întrebător, insatiable. Nimic n-a diminuat, în timp sensibilitatea scriitorului și călătorului, care a febricitat entuziast înaintea unui peisaj, a unei expozite muzeale, urmărind vestigii sau admirînd o sărbătoare populară.

„Cînd am putut întîiași dată să-mi hotărîsc eu soarta, scria el în prefața la volumul *Pe drumuri depărtate*, am plecat în lume și nu m-am întors decît atunci cînd n-aveam nici un mijloc să măi rămîn. Nu mă făcusem drumeț pentru a scrie, și în puținul ce luasem cu mine lăpsea carnetul de note și caietul pentru descrieri.”

Și totuși scriitorul nu putea fi stăvilit, înăbușit. Răspunsul era o chestie de temperament. Primele însemnări le așterne într-o seară de mai, la Neapole, în 1890. Sînt : „cele dintîi întipăriri ce primise de la natură și sufletul meu de băietan care nu implinise 19 ani. Odată ce începusem, am urmat și am dus pînă la capăt și în scris călătoria mea italiană” (*ibidem*).

Din capul locului trebuie să stabilim că scriitorul a avut obiecțiuni față de aceste prime însemnări. În prefața pe care o scrie la München în decembrie 1893, el va explica sorgintea acestei cărți

de tinerețe cu „însușirile și defectele cărților făcute înainte de 20 de ani“, scrisă în „Iarba otelelor italiene, în emoția plecării mai departe“. Nu a vrut să intervină pentru adăugiri sau schimbări socotind că ar fi o „nepotrivire strigătoare“ între ideile de atunci și cele de acum“.

Cu trecerea timpului, N. Iorga se va referi deseori la aceste însemnări de debut, arătând că „nimeni nu vede mai bine astăzi decît cel care le-a scris altădată, defectele de pătrundere, de adăvăr, de gust foarte adeseori“.

De fapt Iorga insistă asupra lacunelor pentru a preveni pe cei care călătoresc, că este nevoie de o substanțială cultură, de o pregătire corespunzătoare pentru a sesiza esențialul, a cunoaștere aprofundată a ansamblului vieții cultural-materiale din perspectiva căreia se pot evalua caracteristicile unei civilizații, relieful ei spiritual, resorturile adînci ale vieții oamenilor.

Recitite, însemnările nu mi se par simple tatonări, în mod paradoxal capitolul despre Veneția are un parfum sobru, o claritate difuză care-l ferește de uzura timpului.

Cu totul particulară este atitudinea autorului, o conștiință suferind de prea multă luciditate. „Chiar dacă aceste părți ar fi mai gustate — și sînt profund convins că astfel se va întîmpla, le reneg cu patimă.“

Dacă textele au apărut neepurate, ca o liberă transcriere a spontaneității spiritului adolescentin în fața unor experiențe noi, unele note de subsol la ediția din 1895 vor să constituie replici de natură etică și artistică. Autorul marchează „pasațele renegate“, face referiri la prefață, la pagini pierdute pe care nu le regretă pentru că spunea „lucruri foarte rele asupra Cînei lui Lionardo“. Ceea ce Iorga îi reproșa tînărului de 19 ani cu o exagerată asprime era „un verbiaj de foileton, de gazetă, cu glume privitoare la englezi pe care le-am introdus și eu în Amintirile mele“.

Toate aceste implicații de etică scriitoricească reprezintă un act de curaj exemplar, în care distingem accentul simpatetic al scriitorului care supunea ulterior examenului critic fiecare rînd, fiecare pagină, o angajare totală.

„Sînt multe lucruri pe care le regret, mărturisește memoria-
listul, dar toată cartea este interesantă pentru că arată ce poate
gîndi un român din Botoșani, trecut prin Iași, botezat în apele
Bucureștiului foarte puțin și plecat în neștire ca să înțeleagă Italia,
pentru care se cerea altă vîrstă, altă pregătire, ale mijloace sufle-
tești, iar pentru comunicarea impresiilor altă îndeminare de spirit,
fără a mai pomeni de o adîncime și o finețe sufletească fără de
care să nu aștearnă cineva două rînduri despre Italia, fiindcă
altfel face un păcat.“

Această confesiune este revelatoare ca orice profesie de cre-
dință. Ea a fost făcută într-o conferință în anul 1936, cu care pri-
lej savantul își rememora crîmpele din viață balizînd între lumini
și obscurități calea unei înțelegeri drepte.

„La 1890 am făcut deci acel act de îndrăzneală, de cutezanță,
nesfătuit de nimeni, neîntovărașit de nimeni, nereținut de nimeni,
necorectat de nimeni, de a merge în Italia.“

Să reținem sfatul avizat al lui N. Iorga că însemnările de călă-
torie, ca orice investigare a realității, ca să capete atributul per-
manenței trebuie să răspundă unei vocații interioare, să exami-
neze lucrurile cu echilibru, pe fundamente cit se poate de sigure,
fără prejudecăți, fără sentențiozitate, în spiritul adevărului.

Călătoriile în Italia au cunoscut o vogă; ele vizau natura ge-
neroasă, mediteraneană, un univers artistic superior, monumentele
Renașterii, ale catolicismului pentru credincioșii fervenți, pitores-
cul popular, exotismul sicilian, ruinele antice atît de însufleți-
toare — balsamul călătorilor romantici și obiectul de studiu al
arheologilor, bogatele tradiții muzicale și artistice pentru ceilalți
împătimiți.

În Italia au călătorit mai toți marii scriitori și filozofi euro-
peni: Rabelais, Rousseau, Montaigne, Voltaire, Byron, Lamartine,
Taine, Renan, Goethe, Chateaubriand, G. Sand, Stendhal, Heine,
frații Musset, doamna de Staël, Gautier, Valéry, istorici ca:
Mommsen, Edgar Quinet, Michelet.

Cărturarii școlii ardelene, revoluționarii pașoptiști, dintre care
cel mai magnanim a rămas să-și doarmă somnul de veci într-un
obscur cîmîtir sicilian, pelegrinii români cu veșnică nostalgie au

căutat să vadă cu pietate Italia. Afinitățile de cultură și de sînge își spuneau cuvîntul cimentînd și focalizînd o solidă și stimulativă tradiție.

În acest climat general N. Iorga a rămas și el profund legat de Italia, loc de studiu, tărîm de investigație istorică în arhive și biblioteci, de vastă colaborare culturală, pămînt fermecător, peisaj de o mare bogăție cromatică.

Pe tînărul Iorga Italia anilor 1890 îl dezamăgește în multe privințe ca dealtfel și pe alți călători. Decăderea vizibilă în secolul al XIX-lea nu era singulară. Renan scria în 1896, deci în aceeași perioadă : „Italia este cea mai puțin modernă dintre țările Europei ; Italia este încă antică.“

În volumul *Pe drumuri depărtate* din 1904, N. Iorga scria cu o extremă rigoare : „Italia e obosită și săracă, mai umilită azi decît era pe timpul celor șapte hotare ale lui Berchet. Ea nu-și poate plăti rolul mare de istorie universală la care unii patrioți, cum e Crispi, au crezut-o chemată“ (p. 116).

Iorga arăta că țara e rău guvernată, coruptă, moșierimea e trîndavă. „Cultura morală lipsește ca și cea economică ; oamenii de astăzi, de la hamal pînă la ministru, sufăr moștenirea generațiilor rău guvernate și corupte ; după înflăcărata perioadă romantică din care a ieșit *Italia una*, s-a revenit la normalitatea oboșelii și egoismului“ (p. 117).

Totuși față de Italia el va dovedi aderențe sufletești trainice, o subiectivitate ce acționează patetic. Iorga va lăuda pămîntul binecuvîntat, instinctul vital, trecutul istoric, valorile artistice predestinate să rodească în această geografie culturală, recuperatoare, jalonînd căi de colaborare frățască.

Așa cum arăta el, ardelenii noștri luminați s-au dus în Italia, Simion Bărnuțiu și Papiu Ilarian la Padova „și acolo au găsit îndestularea acestei sete nestinse de statul național unitar român, ca și ideea de autoritate. Amîndouă au venit de acolo.“¹

Nicolae Iorga, care și-a dedicat viața împlinirii aceleiași crez — realizarea unității naționale — a deslușit modalități complexe de

¹ O viață de om așa cum a fost, p. 276, Minerva, 1972

colaborare, de construcție a unor punți de cunoaștere reciprocă. Prin strădanile lui a luat ființă o casă românească la Veneția, au fost organizate academii, expoziții, s-au efectuat traduceri reciproce, schimburi de studenți, acțiuni stimulative și rodnice integrate acestui țel.

Istoricul mărturisea cu mândrie că la arhivele de stat din Veneția a lucrat timp de 40 de ani încît „unele săli îmi sînt tot așa de cunoscute cum sînt încăperile universității noastre” (1931).

Această circumstanță, această mărturisire dezvăluie liniile de forță ale unui travaliu excepțional. Ea ne arată că N. Iorga, cel mai înalt produs al școlii noastre istorice, acest strălucit savant umanist a căutat fascinat timp de cinci decenii documente, manuscrise, izvoare istorice în bibliotecile și arhivele europene, contribuții de seamă ale spiritului românesc, referirile la istoria sa zbuciumată, informații fundamentale pentru impunătorul edificiu al istoriei universale.

Activismul său e semnificativ, grăitor, cu atît mai mult cu cît se desfășura într-o perioadă în care istoriografia din 1890 continua obosită, fără nici o dorință de a găsi noi „informații și de a prezenta explicații noi”¹.

Sînt călători pe care-i cuprinde o moleșală letargică în fața hîrtiei și condeiului, care nu pot să noteze o impresie, care n-au nimic de semnalat. Aceștia sînt răsfațații, neputincioșii, cei care pornesc în călătorii ca să-și alunge spleen-ul. Pentru Iorga călătoria a fost în primul rînd dictată de studiu, de scopuri științifice care cereau o finalitate imediată. Cum am mai spus, el își pregătește călătoria, strînge informații, sugestii fecunde de dezbateri și interpretare.

Pentru culegerea *Documentele Callimachi* Iorga a mers în Galiția, la Viena, Copenhaga, Rotterdam, ca și în Suedia. La Innsbruck și Viena strîngea — în aceeași vreme — „o comoară de date despre Mihai Viteazul pe care se știe că-l calomniasem”², se acuză el cu o frumoasă putere morală.

¹ Pentru Italia și *Ce ne leagă de Italia*, 1935.

² *O viață de om așa cum a fost*, p. 272.

De la Veneția și Ragusa, în 1901, culege documente privitoare la raporturile Moldovei lui Ștefan cel Mare cu Republica Sfântului Marcu.

L-au interesat vecinii, de aici călătorii în Serbia, Bulgaria, în Turcia europeană, pentru izvoare bizantine.

Călătoriile lui N. Iorga alcătuiesc o hartă spirituală vastă, desigur cu regretabile spații albe dar nu din vina savantului. El a explorat Europa de la Bosfor și Marea Egee pînă la Baltica și Marea Nordului, a străbătut Scandinavia și Regatul Britanic, iar în sud Spania și Portugalia, bastioane străvechi de umanitate latină. O singură dată a trecut Atlanticul, o șansă rară, o „prețioasă experiență” cum va scrie după încheierea vizitei în jurnalul său.

Este lesne de înțeles că Iorga a făcut nenumărate călătorii în funcție de imperativele omului de știință, o conexare firească, aplicativă. Așa cum s-a confesat singur: „Eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din arhive și biblioteci despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoștințelor de istoria românilor”¹.

Nevoia de a călători era în sine, în sufletul său neliniștit, în propriile sale aptitudini spirituale, în necesitatea imperioasă de a recepta și depăși informația istorică curentă. Călătoriile studentului în Franța, Italia, Germania, Anglia, au fost urmate de cele ale omului de știință care vedea în ele un prilej de cunoaștere, o generoasă deschidere de orizont, un fertil schimb de idei și de afirmare. Și, de ce să nu spunem — afirmarea sa autoritară, cîștigată prin onestitate științifică și strălucită inteligență impunea autoritar și țara căreia îi aparținea.

Așa cum mărturisește: „Obiceiul de a însemna ce vedeam a rămas însă, ca și patima de a vedea alte locuri, de a-mi îmbogăți viața prin viața foarte deosebită a oamenilor ce trăiesc aiurea, prin frumusețea adusă la îndeplinire de străbunii morți de mult, ai acelor oameni”.

Nu este fără de folos să arătăm că aceste călătorii i-au cerut întotdeauna sacrificii materiale. Avem astfel o imagine mai exactă

¹ O viață de om așa cum a fost, p. 267.

a intelectualului care trebuia să biruie nenumărate dificultăți pentru a realiza țelurile, pentru a materializa cercetări de anvergură.

Bunăoară N. Iorga vedea Grecia abia în 1931, o întârziere nedreaptă pentru un istoric. O recunoaște cu sinceritate într-o conferință publică: „O lipsă pe care o simțeam în însăși instrucția, aș putea zice, în însăși educația mea, fiindcă anumite țeri trebuie să le cunoască orice om cult...”

Să ne gândim că Iorga n-a văzut vechile civilizații ale Orientului, nici măcar Ciprul, tărîmul pe care ajunsese Philippe de Mézières, cel a cărei viață și faptă constituise subiectul tezei sale de doctorat la Paris în anul 1892.

Călătoriile în străinătate ale lui N. Iorga au întotdeauna rosturi severe, un nedezmînit spirit al preciziei: „N-am știut cum să mă strecor în fiecare vacanță mare, uneori și în cele scurte de iarnă... ca să caut obscur documente pe cari le citeau atît de puțini”. Călătorul impetuos și pasionat strînge bănuț cu bănuț pentru aceste „drumuri anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenea de la Academie pentru corectura singură”¹. Toate acele documente culesese erau „rezultatul lunilor de muncă păgînă, în care mă îngustam și de hrană, ca la Veneția, cu peștii fripți din tîngirea pentru muncitori și cu polenta cumpărată în colțul străzii”².

Nici după cîteva decenii lucrurile nu par să se fi schimbat. În prefața la volumul *Cîteva zile prin Spania*, apărut în 1927, Iorga scria: „Aceste note asupra Spaniei reprezintă o experiență de zece zile pe care nici timpul, nici mijloacele nu mi-au permis a o prelungi”.

Călătoria în Statele Unite ale Americii o datorează invitației făcute de o organizație a românilor americani, mijloacelor financiare puse la dispoziție de către aceștia. Și cît este de zguduit cînd vede traiul greu al celor care au subvenționat această călătorie. „De aceea, cînd am venit acolo, invitat de dinșii, am avut mustrare de cuget și mi-a părut foarte rău că a trebuit să mă

¹ *O viață de om așa cum a fost*, p. 278.

² *Ibidem*, p. 274.

ating și de banii lor ; parcă vedeam o picătură de sînge pe fiecare dolar pe care-l atingeam.“

În ultimul deceniu de viață Iorga face foarte puține însemnări de călătorie, deși este prezent la cursurile pe care le ține la Paris, participă la congrese și reuniuni de specialitate. Care ar putea fi explicația ? Multipla sa activitate științifică ? Obligațiile politice covârșitoare ? Cele gazetărești și academice ? Toate acestea ca și vîrsta trebuie coroborate, probabil, pentru a obține un răspuns. convenabil.

În 1939 bătrînul savant vizitează nordul Franței, Belgia, Luxemburgul, apropiatul tărîm al invaziei hitleriste. Așa s-a născut o ultimă pagină de însemnări, *Pe vechea linie romană Reims-Trier*, componentă a unei opere generoase, a unei fresce europene de o veritabilă valoare literară.

După Italia, Franța este a doua țară latină spre care se simțea chemat tînărul Iorga, în căutarea febrilă a propriului destin.

„Politicele statelor pot să se schimbe împreună cu miniștrii dar sentimentele de rasă nu pot să dispară decît împreună cu rasa însăși“, spunea Iorga într-o conferință ținută la 14 februarie 1921 intitulată *Secretul culturii franceze*.

Cel puțin pentru noi românii prietenia acestor țări latine, consolidată pe temeiul origini comune, a fost necesară ca o respirație, a exprimat năzuințele poporului, a însemnat o școală pentru multe generații de cărturari, de luptători politici însuflețiți de ideile afirmării naționale și sociale. Nu mai puțin învățămîntul, viața artistică și științifică au avut de cîștigat din această deschidere generoasă.

Din unghiul de vedere care ne interesează trebuie să arătăm că N. Iorga a cunoscut limba franceză din fragedă copilărie, ca elev făcînd lecturi temeinice caracterizate prin diversitate ; o nativă sete intelectuală mai apoi sever disciplinată l-a condus pe acest traiect al viitorului om de litere.

Și iată-l sosind la Paris, în 1890, într-o zi de toamnă cețoasă care răpește din farmecul întîlnirii cu orașul-lumină. Tînărul student, marcat de grija existenței, închiriaază locuințe modeste, întîi în Rue des Écoles, apoi în Rue du Cardinal Lemoine. „Banii bursel

cu îngrijire socotite“ trebuiau să-i ajungă trei ani, se explică el peste câteva decenii.

„Petrecerile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină așa de grea pe umeri : să ajungă în doi-trei ani la nivelul colegilor francezi...”

Tinărul Iorga se ferește de ambianța nocivă a studenților petrecăreți, chiulangii și violenți, odrasle de boieri, feciori de bani gata, ipostazele de odinioară ale unei lumi de îmbuibăți marcați prin actele lor de comportament.

Nu întâlnește, spre surprinderea lui, nici ospitalitatea colegilor francezi, prudenți cu străinii și economi din fire. În traectoria existenței sale nu vor mai fi decât cărțile, bibliotecile, sursele de informare pentru teza de doctorat. O ambianță morală severă. Din când în când își îngăduie o mică excursie duminică în împrejurimile Parisului, o plimbare cu vaporeșul pe Sena.

Tinărul studios ignoră o seamă de cursuri, este precipitat, spontan, subiectiv. Mai târziu, va regreta faptul că n-a găsit răgazul să audieze cursurile lui Renan și Taine, pe atunci exponenții cei mai de seamă ai spiritualității franceze.

O receptare masivă a izvoarelor istorice presupunea nu numai o faustică înțeleștare, ci și cunoașterea limbilor străine.

Așa cum mărturisea, el cunoștea italiană, franceza, germană, engleza, spaniola, portugheza, daneza, suedeza, olandeza dovedind o înzestrare remarcabilă pentru însușirea lor.

Iorga va reveni în Franța de multe ori, mai ales după război, în cadrul obligațiilor sale profesionale. A existat însă o perioadă pînă în 1913, în care Franța rămăsese departe, o amintire fermecătoare. Revăzînd-o după două decenii, Iorga va descoperi un alt puls cultural, transformări edilitare, o stare de spirit politic ce îi dă presimțiri funeste. Parisul pare mai puțin disponibil înțelegerii sale și vinovată de această situație este vîrsta. Se crispează în fața versului liber și ideilor lui Marinetti pe care le socotește aberante „în țara asta de străvechi bun-simț“, e nemulțumit de repertoriul teatral : „Pe vremea mea — o, cît e de departe ! — în Paris se dădea, la acest celebru Théâtre Français, din repertoriul modern

cite o vijelioasă dramă romantică, în splendide versuri, a lui Richepin..."

Suspînul retrospectiv e dureros și uman. Privit sentimental Parisul primei sale tinereți are o crustă indiferentă și opacă, o stare de spirit străină. Căutînd vechile case în care a locuit ca student va fi șocat de dispariția lor. „Și simt bine că în praful lor s-a risipit și ceva din sufletul meu.“ Blocurile noi, înalte, curente moderniste în pictură, spectacolele anglo-americane i se par unde de șoc ale unui seism. Dansurile la modă îl dezgustă și este convins că arta „dezertează de la datoria ei“.

Omul este poate prea mefient, savantul își dă însă seama de schimbările petrecute. „În timp și spațiu limba a evoluat 20 de ani, de cînd am părăsit țara“, recunoaște el lucid. De aici se naște un sentiment al confruntării, al ireversibilității vîrstei, subtil și insinuant.

Din 1920, cînd este chemat să țină lecții la Collège de France și Sorbona, Iorga, cu binecunoscutul său zel programatic va înscrie necesitatea de a face o vastă operă de propagandă „menită să scoată la iveală originalitatea și, prin aceasta, valoarea poporului românesc asupra căruia, și în Franța ca și oriunde aiurea, se făcuse obișnuința de a trece, în orice domeniu, fără a i se recunoaște rostul în lume“¹.

Iorga își va face numeroși prieteni aici, unii din rîndul fostei mistuni franceze în România în anii de război, ca generalul Berthelot, alții din rîndul oamenilor de știință, specialiști de renume, ca Ch. Diehl, Mario Roques, Focillon, Anciau, Bréhier.

Franța îi va oferi înalte onoruri, universități prestigioase îi vor atribui titlul de doctor honoris causa, academii îi vor primi în rîndul membrilor. Dar și Iorga va face mult ca universitarii francezi să se apropie de România, să-i cunoască marile valori și istoria milenară.

Germania a fost a doua țară care l-a găzduit pentru definitivarea studiilor. În anul 1921, iarna, Iorga se stabilește la Berlin, fidel interesului său pentru istorie, se înscrie la Universitate și

¹ O viață de om așa cum a fost, p. 194.

începe un travaliu intens, reprimîndu-și orice alte preocupări tinerești, pe care le socotește adevărate delictе.

Nu e superfluu să amintim că vîrstnicul Iorga va evoca melancolic acești ani petrecuți ascetic, inhibat de necunoașterea vieții. Lucrurile i se păreau „bine rînduite în această Germanie wilhelmiană”, dar unele neînțelegeri birocratice cu rectoratul îl determină să se transfere la Leipzig, unde e și mai optimist: „...intram în adevărata viață germană, în viața germană a sudului, mai blîndă, mai zimbitoare, mai prietenoasă”¹.

Preocupările pentru teza de doctorat intitulată: *Tomas III Marquis de Saluces. Étude historique et littéraire* se asociază cu studiul în arhive al unor scrisori de-ale vechilor pretendenți domnești, acte românești sau privitoare la români.

O greșeală pe care o va regreta tardiv a fost neparticiparea la cursurile profesorilor care aveau să-l examineze și asta se va vedea, deformat, în calificativele primite: pentru teză „dissertatio egregia” și la oral un „cum laude”.

Tînărul doctor, îmbogățit cu o experiență universitară riguroasă, își va onora sînguincios blazonul de istoric. La Dresda el va descoperi corespondență diplomatică privind istoria românilor, mai ales rapoartele din Turcia. La München, printre alte manuscrite descoperă „scrisoarea neprețuită a lui Vlad Țepeș către regele Măteiaș al Ungariei și alte știri despre această epocă de glorioase lupte defensive”². La Nürnberg află date cu privire la medicul german al lui Ștefan cel Mare.

Însemnările literare nu fac referiri decît parțiale și nu la toate orașele pe care le-a vizitat. Autorul n-a explicat absența acestor ecouri. Abia în volumul *Note de drum*, apărut în 1913 vom avea cîteva însemnări noi despre Germania, colorate, pe alocuri, de vechi amintiri, cele din tulburătorii ani ai studenției. Este drept că acum, defilările militare, fanfarele strălucitoare, soldații cu chivără ascuțită al „imperiului victorios” par să-l dea de gîndit dincolo de aspectul oarecum carnavalesc al lucrurilor. „Și mi-e greu

¹ O viață de om așa cum a fost, p. 207.

² Ibidem, p. 215.

să recunosc acești buni băieți rumeni, cărora vădit li place meseria așa de împodobită și așa de respectată, pe barbarii cu care m-au deprins lecturile franceze, pe morocănoșii purtători de Pikelhau-ben¹ gata să fure ceasornicele din castele și să impuște la marginea drumului pe țărâncile bătrîne ale Franței învinse...”

Doar peste trei ani, această prezumtivă vinovăție va fi probată pe pământul românesc și reproșurile savantului vor fi fulminante. Ocupația germană în timpul primului război mondial și a aliaților acestora va genera arbitrarium, jaf, samavolnicii. Casa și tipografia de la Vălenii de Munte au cunoscut distrugeri, cărți rare rivnite au fost furate împreună cu opere de artă și lucrări neterminate. Această barbarie N. Iorga o va înfiera alături de celelalte fapte imunde săvîrșite de ocupanți în furia lor.

O ipostază tristă se materializase, iar protagonista ei, nesățioasa Germanie wilhelmiană se pregătea *in actu* pentru o nouă conflagrație.

Vizitînd Polonia, în 1924, salută cu bucurie frățească existența pe harta lumii a statului liber vecin, biruința lui împotriva imperiilor haine care-l subjugaseră, N. Iorga, cu marea sa clarviziune istorică va semna noi pericole potențiale pentru această țară, plasa de păianjen a instabilității și revanșei. Iată o observație pe care o face la Poznan, tăioasă și draconică: „S-a dus de aici Germania? Se pare că da. Marile cartiere cu case cenușii, cu linii de ciudat modernism au acuma proprietari poloni. Dar două ziare germane lucrează, deși vorbesc cu modestie de «credința față de noua patrie». Coloniștii pentru cari lucra, într-o formidabilă clădire, un oficiu de colonizare, n-au plecat. Ei știu că dintre ei s-a ridicat un Ludendorff, că Hindenburg era un fiu al Posenului lor, pentru care pe atîtea firme, pînă și la o maternitate, era numele lui. Privind la piețele de unde a plecat statuia lui Frederic al III-lea, aceea a mareșalului însuși, la sumbrul palat, cu coridoare de temniță, al lui Wilhelm al II-lea, la cealaltă cetate cenușie, a poștelor, ei așteaptă.”

Există atîta putere de revelare, de clarviziune în această dezvăluire făcută în anul 1924 încît comentariul poate părea de prisos.

¹ Coifuri (germ.).

Se știe că la 1 septembrie 1939 Polonia era atacată de Germania nazistă cu o furie dementială.

Tolstoi spunea că esența talentului artistic constă tocmai în iscusința de a vedea ceea ce alții încă nu văd. Considerația ar trebui, în cazul lui Iorga, să fie extinsă și în sfera politică. Bogata sa experiență istorică, politică, gândirea lui strălucită, remarcabila cunoaștere a culiselor diplomatice l-au ajutat ca într-o epocă de tensiune, de sfișietoare contradicții să facă previziuni cât se poate de exacte.

Nu era vorba de un morb al neîncrederii în Germania, dar faptele, politicienii, mecanismele dezvoltării politice și economice îi revelau că aceasta, sub atitudinea ei conformistă, are nesfârșite rezerve de obstinație, este exponențial revanșardă.

„Germania e încă un Reich”, notează el în trecere spre Scandinavia și chiar dacă „foarte rar se vede armata” ea poate reînvia la această atmosferă de transparentă așteptare.

Aceste observații relexite din amănunte, din observații pline de culoare și inteligență, au fost concordante cu realitatea, cu mersul evenimentelor. Iorga nu făcea profeții apocaliptice dintr-un spirit malefic, speculativ excentric, nici dintr-o predispoziție anxioasă... El se situase într-un context politic, istoric real, nu într-o hipertrofie a imaginarului, era plasat în însăși zbuciumul moral al omului pașnic, constructiv. De aceea și încrîncenarea sa polemică este profund umană, denunțarea agresiei, reînarmării, a spațiului vital pe care-l doreau puterile axei fiind făcută cu o luciditate plină de amărăciune. Trebuia mai presus de orice să avertizeze omenirea, semenii, să cheme la solidaritate, să combată claustrarea, pesimismul, defetismul.

„Berlinul se reface întreg după ambiții pe care războiul nu le-a potolit și care se ascund numai cînd e vorba de a sabota pe creditorii statului. Și ce nu se reface, în această mare țară absolut neprădată? Amabilul agent de la răspîntii e un subofițer care peste cîțiva ani va face loc altuia. Cadrele se pregătesc și oricînd armata poate răsări întreagă, ca odată.”

Spania îi prilejuiește lui Iorga o experiență spirituală decisivă chiar dacă itinerariul nu i-a permis să vadă toate orașele

importante, centre universitare de tradiție. „Alții vor avea mai mult noroc decât am avut eu pînă azi: îmi va reveni meritul de a-i fi îndemnat. Nici nu reclam altul“, scria el în prefață cu o dureroasă luciditate. Ceea ce n-a putut vizita a reconstituit printr-o profundă investigație livrescă. O dovedesc și conferințele despre Spania ținute la Teatrul Național din București în același an 1927.

Însemnările își trag seva din evenimente diverse, culturale, etnografice, parlamentare, din receptarea vieții cotidiene, din descrierile de natură ca și a vitalității creatoare a acestui popor sudic. Oamenii i se păr harnici, politicoși, trenurile curate, livezile de măslini și portocali bine îngrijite, orașele sînt încîntătoare, bulevardele madrilene largi și luxoase, construcțiile moderne, ghizii politicoși și demni. Îi plac țărani asemenea alor noștri. „Aceeși bărbăție fără îngîmfare, aceeași discreție cuminte. Sînt cuminți acești depărtați frați ai noștri și adesea de o mare frumuseță.“

Nu întîlnim aproape deloc polemistul, cel care știe să respingă urîtul cu o frapantă violență. „Cîtă onestitate, muncă și curăție este în acest popor“, scrie el direct, apolitic.

Este de asemenea important să subliniem un act de conduită exemplar, elogiul pe care N. Iorga îl aduce evreilor spanioli care, deși dispersați în Europa datorită unor împrejurări nefericite, au devenit păstrătorii limbii țării lor de origine „în forma cea mai pură...“ fiind totodată și „cei mai buni conservatori ai cîntecului popular. Romancerul trăiește pe buzele acestor înstrăinați.“

Iorga recunoaște totodată aportul creației maure pe aceste meleaguri europene. Fermecătoarele cetăți maure cu arhitectura lor care desfide orice descripție l-au interesat în mod deosebit, i-au oferit o aventură într-o lume de reverii și de mister. El afirmă răspicat că „arabii au fost profesorii de agricultură ai lumii întregi“. Alhambra este rodul „imaginației unui popor genial“.

Preocupat de psihologia omului de rînd, de destinul istoric al țării Iorga îl avertizează pe cititor: „Să n-o confundăm cu Spania din *Carmen* și din așa-zisele *zarzuelas*, amestecul de comedie și operetă care încîntă publicul local...“

Avertismentul a fost formulat în anul 1927. Peste cîțiva ani doar, Spania va cunoaște tragicul război civil și apoi cîtehismul dictaturii franchiste.

Portugalia, țara latină vecină cea mai depărtată din Europa este în viziunea lui N. Iorga „dintre cele mai frumoase din lume.“ Vizitatorul va proceda și aici la o riguroasă observare a omului și naturii, a obiceiurilor, a relațiilor inter-individuale, a virtuților spiritului, introducînd reflecții asupra istoriei, idealurilor poporului, mergînd pînă la minuțioase descrieri vestimentare și de peisaj.

„Este artă în tot ce aparține trecutului acestei nații în care s-au frămîntat atîtea energii etnice supt acest bun soare prielnic amestecurilor de neamuri.“ Aprecierea ne dezvăluie participarea autorului îndrăgostit de această lume sub-pireneană „în care e atîta înălțime și atîta zimbet, cu multă umanitate harnică și veselă...”

Am afirmat inițial că Iorga a văzut Grecia abia la bătrînețe. Poate că aceasta este explicația exuberanței, a lirismului viziunii sale comparabile întrucîtva cu notele despre Spania.

„Grecia este o lecție de frumos, de armonie necesară“, scria el copleșit de frumusețile Greciei antice și de fața nouă a țării ale cărei rădăcini merg adînc în istorie. Această forță creatoare Iorga o asociază unei situații politice speciale: „puterea neputîndu-se întinde în larg, gîndul s-a răzbunat întinzîndu-se așa de sus“. Miracolul unei țări cu nebănuite avuții spirituale se asociază cu miracolul peisajului, cu o istorie în care biruințele, durerile și suferințele au însemnat sacerdoțiu, tărie de caracter.

Iorga privește natura grecească cu smerenie asemeni unui poet al culorii. Grecia, scria el: „este o țară a cărei frumusețe stă în lumina răsfrîntă neconținut asupra pietrei goale“. Femeile i se par mîndre, agere, bărbații au ochii sălbateci de frumoși. Tăranii sînt vestiți pentru ospitalitatea lor deși trăiesc „puțin cam părăsit și din greu“.

În Grecia îl impresionează cartierele noi făcute pentru cei 1.200.000 de refugiați din Asia Mică, îl uimesc drumurile bune, Atena, munții, marea de safir și de cobalt „cu un farmec de sur-

prindere pe care nu-l poți găsi nicăieri aiurea", satele de un pitoresc fără pereche.

Curiozitatea nepotolită a călătorului este satisfăcută și de splendorile nepieritoare ale artei clasice, de monumentele antice, de rîurile în care pulsează spiritul helenic, mileniiile unui mod de gîndire și de simțire neistovit, cel care a zămislit pe Homer și Sofocle, pe Platon și Aristotel, pe Fidias și Praxiteles.

Anglia i-a lăsat impresii frumoase încă din 1892, cînd a văzut Londra, bibliotecile și muzeele. Peisajul citadin ca și cel rural i s-a părut foarte sugestiv. În această vatră istorică s-a născut o civilizație veche de o recunoaștere universală, o putere politică și militară care a avut grandoarea ei. Anglia îi impune prin marea respect pentru trecut și prezent, prin osmoza acestora, prin organizare, prin energie disciplinată.

„Nicăieri o natură mai autentică nu încunjură orașele decît în această țară de orașe care e Anglia", mărturisește călătorul laudînd iubirea pentru grădini, scuarul englezesc.

Există apoi prețuirea pentru literatura engleză, pentru pictură, pentru cetățile universitare intacte în ființa lor, statornice în obiceiuri, impunătoare prin vechime. Cîte o tușă mlădiată abil dar sarcastică pune un diagnostic social menit să înțelegem și deosebirile de clasă, sărăcia întristătoare, îndîrjită luptă pentru existență.

Și în paginile dedicate Belgiei, țara frumoasă de admirabilă energie, Iorga se dovedește un observator fin, care privește rînduielile milenare, patinate de timp cu o sensibilitate autohtonă. El îi vede imediat pe „cei săraci care muncesc din greu pentru pîinea lor" ; ia cunoștință de greve, de activitatea socialistă într-o țară în care sînt „interese de clasă ireductibile", de prăpastia care s-a creat între plebe și „lumea" bună care udă cu șampanie mîncărurile rare, „domni ai finanței ori aventurieri fericiți ai banului".

Olanda îi impune prin „o organizare așa de desăvîrșită a muncii omenеști", prin curățenia edilitară, prin „minunatele muzee și opere de artă" și prin discreția oamenilor.

Sublima Poartă, văzută în 1907, numai tărîmul european, reprezintă un interes aparte pentru istoricul care i-a consacrat lucrări de notorietate universală. În declin politic, militar, cultural, țara nu-i poate oferi vizitatorului decît suprema realizări ale înaintașilor destoinici și vitali, sau ale perioadei bizantine, două viziuni complet diferite.

Imperiul otoman resimțea convulsiile unor vechi contradicții, ale unor frământări sociale și naționale acute, infestat de xenofobism, incapabil să-și înțeleagă bolile, să asigure convergența unor factori instituționali eficienți.

Iorga vede aici „o lume obosită, îmbătrînită : lumea celor ce știu încă să se apere, dar vreau să fie lăsați în pace, după lumea tînără a celor ce vreau să se bată, chiar dacă nu știu încă să învingă.”

El vizitează Constantinopolul contaminat de emoția istoricului care are în memorie atrocitățile săvîrșite în acest „mare oraș sălbatic”, teribila decapitare a Brîncoveanului și fiilor lui, a atîtor nechibzuiri doritori de domnie, zălogiți nefericiți și neantizați. Impresiile călătorului sînt obturate deci de vechile evenimente istorice din cîlcioanele cărora vin la lumină chipuri și umbre, litigii istorice asupra cărora nu s-a pronunțat nici o justiție.

Edicule — Cele șapte turnuri — este faimoasa închisoare de stat din veacuri întunecoase „care a cuprins atîta groază în tainițele ei de întunec... Aici a petrecut bătrînul Brîncoveanu cele din urmă săptămîni nespuse de chinuitoare cu care era sortit să-și mîntuie lungă viață de fericit soț și părinte, de boier bogat și de domn cu noroc : în aceste tainițe s-au făcut împotriva lui ceretările cu chinuri, și de aici a ieșit el să moară.”

Reflecțiile istoricului sînt cele ale unui înțelept, izvorite din inimă dar riguros marcate de rațiune. Catedrala Sf. Sofia „una din minunile lumii, cea mai întinsă și mai cu meșteșug potrivită din bisericile creștinătății” îi evocă jaful sălbatic din 1453, cînd cuceritorii au sfărîmat mormintele împărătești, i-au șters crucile și i-au „tămînjit cu bidineaua muiată în vîpsea galbenă mozaicele și picturile murale, dar nu i-a putut lua desăvîrșita armonie a proporțiilor, nici măcar răpi acest nume”.

Există în toate aceste monumente ale creștinătății bizantine, o aură a sacrificiului care le face nemuritoare. Călătorul călăuzit de gândul împăcării, reflectînd varietatea preocupărilor sale, caută să vadă lăuntric viața poporului, noutatea peisajului, echilibrul lucrurilor. În acest fel, violența vizuală dobîndește treptat mlădiere, o eternă reîntoarcere la viața de fiecare zi, la oamenii și obiceiurile lor. Întîlnim ca urmare, o sinceră compasiune pentru femeia musulmană, pentru robia ei legală, un respect sincer pentru curățenia oamenilor, pentru datini.

„Da, vecinii noștri merită să fie văzuți supt toate raporturile“, repeta în *Grecia de azi*, dar el conjugase ideea cu fapta de demult.

Străbătuse Bulgaria, Ungaria și Austria încă din anii dualismului, fusese în Cehoslovacia și scrisese în termeni elogioși despre iluminarea națională a unui popor prieten. A străbătut adesea Iugoslavia, în drumurile sale, atras de arhivele ragusane, de fondul roman al vestigiilor, de străvechile monumente bisericești, unele echivalente prin arhitectonică și ornamentație cu cele de la noi.

O coeziune istorică dictată de vecinătate, de lupta comună împotriva amenințării otomane determinase acel neobișnuit grad de apropiere pe care istoricul îl va elogia cu fiecare ocazie.

Iorga era foarte sensibil la evoluția enclavelor românești, unele amenințate cu dispariția. Istoricul și-a înțeles bine competențele, el a intuit lucid situația, n-a rostit cuvinte incitante pe care să le regrete, n-a agitat ostentativ stindardul unor credințe iluzorii. El și-a arătat satisfacția dacă aceste comunități românești se bucurau de drepturi egale în țările în care trăiau, dacă monstruoasa politică a deznaționalizării instigate nu se exercita asupra lor. „Să nu ni uităm de dînșii“, îndemna el irepresibil și resemnat.

Această înțelegere este suscitată mai ales în spațiul american unde românii „cei mulți și trudiți, pe cari blăstămul vremurilor vitrege i-a azvîrlit aici ca epave ale oceanului...“ n-au de fel o viață ușoară, dorul de meleagurile copilăriei este chinuitor, înstrăinarea copiilor o tristă alternativă adeseori inevitabilă.

Pe continentul american, expresie elocventă a puterii de creație a geniului uman, istoricul român este deopotrivă un martor îndurerat și un depozitar de speranțe. Nu este vorba de o suită de măști, ci de nădejdea într-o lume mai bună, fără violență, fără suferințe, de o înțelegere cordială între semenii.

Nervura de idei a cărții se asociază cu luxuriante descrieri, indemnuri, informații istorice, geografice, politice, culturale, scriitorul, ziaristul, conferențiarul, omul-politic, profesorul, fiind solicitat multiplu. Itinerariul foarte cuprinzător i-a facilitat o cunoaștere diversă, dinamică, de la orașele industriale nordice la pitoreștile ținuturi ale indienilor și marile canioane până la nostalgicele capitale ale trecutului american.

Colegiile și universitățile, deosebite prin structură de cele europene i-au arătat o proiectare democratică a învățămîntului, studențimea i-a impus prin felul ei de a lua pieziș viața, prin pragmatism. În notele de călătorie dedicate S.U.A. fluxul existenței americane se configurează tocmai prin selecția faptului cotidian, prin extrem de minuțioasele constatări sociale, prin mentalitatea emancipatoare a omului. Desigur, viziunea poate fi amendată uneori, căci un jurnal de călătorie nu poate cuprinde și elucida, cu toată impunătoarea erudiție a autorului, o fenomenologie atât de complexă, o multitudinară creație modernă care are și contradicții.

Nici aici, nici în alte locuri Iorga n-a înțeles nevinovatele plăceri ale generațiilor tinere, ironiile sale țintind nedrept cînd moda, cînd dansurile moderne, cînd jazzul, cînd sportul, ba chiar și automobilul și zgîrie norii. Aceste excese critice ca și unele aprecieri politice eronate nu pot diminua — ar fi o aberație — mesajul cald al unei opere generoase împlinite de un mare scriitor și un mare umanist.

De fapt trebuie să înțelegem și să acceptăm că aceste însemnări îl exprimă pe Iorga așa cum a fost, în ipostazele lui sufletești contradictorii: energic, febril, sincer, volubil, indulgent, polemic, resemnăt, înflăcărat, apolinic, stările de spirit ale unui om înflorât de spectacolul existenței. Iorga a fost preocupat tot timpul de destinul românilor aflați vremelnic sub stăpînirea unor imperii

străine. La începutul secolului, el a făcut vizite în Transilvania, în Bucovina și în general acolo unde mișcarea de emancipare națională și socială pulsa hotărîtor, dezvăluind criza politică ireversibilă a imperiilor despotice anacronice. Istoricul tribun dătător de speranțe pentru românii asupriți, a scris enorm pentru emanciparea politică a acestora, pentru a le insufla curaj, eroism, elucidînd probleme istorice, demolînd teze false, lipsite de credibilitate. De aceea autoritățile imperiale l-au șicanat, au încercat să-l intimideze.

Nu putem să nu arătăm că din metodele lor polițiste făceau parte și împiedicarea vizitelor, deci cunoașterea situației reale a celor înrobiți. Iorga a fost obstrucționat uneori, în călătoriile sale de către jandarmi, intimidat, amenințat cu expulzarea. Alteori i s-a refuzat viza de intrare în Austro-Ungaria, ca măsură de represalii.

Astăzi știm, pe bază de documente, că Iorga era urmărit ori-decîte ori se afla în Ardeal sau în Ungaria, chiar și cînd era vorba de vizite de familie la Brașov. La 25 octombrie 1901 Ministerul de interne al monarhiei austro-ungare, cu circulara nr. 737, aviza pe prefectul Brașovului că „profesorul universitar din București Nic. Iorga, sub pretextul unor cercetări istorice, a petrecut săptămînile trecute în Budapesta și a ținut conferințe tinerilor studenți universitari români de acolo despre voievodul român Mihai, mort înainte de 300 de ani... Totodată a calificat de eroism și faptul că tinerimea română din țara ungurească rămîne tot românească pe lingă toate împrejurările politice de azi. Numitul profesor Iorga, între timp a plecat din Budapesta, dar afirmativ și în prezent este tot pe teritoriul unguresc. Fiindcă, după cele precedente, se poate presupune cu drept cuvînt că și în alte părți continuă aceleași afirmații contra statului maghiar sînt rugați prefectii să-l urmărească cu atențiune vie și în caz de constatare a agitațiilor să fie raportat imediat.”

Se recunoaște astfel — fără putință de tăgadă — excepționala sensibilitate a statului oprimator față de exprimarea ideilor naționale, halucinantele acte polițienești pe care le înăpreindea.

Nicolae Iorga a deschis ochii într-o lume pașnică, tradițională în care doar politica și patimile ei stârneau reacții mai deosebite. Această lume a veacului al XIX-lea în care fusese obținută independența țării avea să fie urmată de generațiile vrednice care au realizat statul național unitar român.

Fără a idealiza fizionomia acestei epoci atât de bogate în evenimente și fără a construi false imagini edulcorate, trebuie să remarcăm că viața politică, pe măsură ce treceau anii, se deteriora: metodele politice și parlamentare deveneau nevralgice, expresii unor interese brutale, nedemocratice. Contradicțiile economice și sociale ale lumii capitaliste au adus la putere regimuri dictatoriale fasciste, tendințe de reîmpărțire a lumii, sloganuri revanșarde, partide extremiste agresive prin demagogia lor iresponsabilă.

Savantul va trăi asemenea vremuri tumultuoase în care valorile morale supreme aveau să fie întinate, contestate, disprețuite, parlamentarismul devenind inefficient, lumea luând o traiectorie primejdioasă.

În această epocă tragică în care propria sa viață era amenințată, istoricul, obsedat de iubirea sa pătimasă pentru Italia, va încerca să justifice agresiunea colonială a acesteia, luând ca ac referențial social-istoric dictatura ducelui.

Iorga, gânditorul de anvergură, cel care descifrase din vremea germenii răului demascînd ciuma brună, nazismul și căpeteniile lui, avea să primească o lecție aspră de pe urma acestei confuzii.

Este un îndemn la meditație faptul că și alți mari oameni politici ai vremii au greșit decisiv în fața complexelor probleme politice mondiale. La moartea lui Neville Chamberlain, pe care îl cunoscuse, Iorga va scrie cu amărăciune: „Chamberlain s-a umilit pe el, Anglia, mergînd la München, cerînd miop pace. Exploziile bombardamentelor de zi și de noapte de la un capăt al Europei la altul, fi cîntă marșul funebru.”

Era o mare durere ca în ultimii ani ai vieții să fie martor al unei umanități suferinde, măcelărite, să asiste la ciopîrtirea patrimoniului românesc prin dictate înjositoare, să vadă înspăimîntătoare crime comise împotriva vieții, culturii, moralei.

Cînd la 1 septembrie 1939 Polonia vecină și prietenă era atacată mișelește, Iorga va demasca ororile, ambițiile scelerate ale invadatorilor naziști : „Istoria va recunoaște și va pironi pe vinovații acestei crime contra progresului uman, și generații întregi, simțind încă urmele cumplitei dureri de care suferim azi, îi vor blăstăma“.

Cînd Belgia și Olanda vor sîngera sub covorul de bombe, el va scrie îngrozit : „Și acest holocaust pentru ce ? E cineva care să-mi explice și mie pentru ce ?“

Războiul dezlănțuit de naziști și aliații lor generase situații incredibile, deumanizante, de coșmar. Erău curmate vieți pașnice, erău distruse în mod barbar biblioteci și muzee, zdrobite orașe și vechi monumente istorice, operele de artă erău furate din ordinul căpeteniilor naziste preocupate tot mai mult și de un confort estetic. „Cu aceste pierderi va pieri o parte din sufletul însuși al umanității“, va scrie el în *Neamul românesc*, ajuns la apogeul durerii.

Invadarea Luxemburgului, ducatul pașnic pe care abia îl vizitase, îl zbuciumă, capitularea Franței — dincolo de starea de perplexitate — este o tragedie istorică pentru Iorga.

Condamnînd rasismul, teoria lipsită de logică a spațiului vital, Iorga arată că aceasta înseamnă „robirea altora și distrugerea voită, consecventă a întregii lor civilizații“. El îi avertizează profetic pe sălbaticii agresori care umilesc sufletele omenești că va veni, implacabil, o răzbunare a celor martirizați „cu atît mai cumplită cu cît a trebuit să aștepte mai mult“. Citind cu atenție tabletele publicate în ziarul *Neamul românesc* vom simți incandescenta acestui om dăruit cu sentimentul dreptății, al nobleței sufletești, al dragostei de libertate, de pace. Marele patriot care a exercitat o intensă influență asupra concetățenilor săi a fost totodată un nobil cetățean al întregii umanități.

Nicolae Iorga nu a scris notele de călătorie pentru a obține un pitoresc gratuit, după cum nu credem că a avut în față tot timpul imaginea eternității. Ca întotdeauna în scrisul său a primat autenticitatea sentimentelor, trăirea, nevoia descifrării unei realități, a fundamentelor materiale și spirituale, confruntarea istorică

a patrimoniului de valori. Pe Iorga l-a preocupat morala, religia, politica, arta, expansiunea și propagarea științei, raporturile umane, marile dileme existențiale, totul sub semnul unei investigații pasionate, a unui bisturiu subtil și sigur. Însemnările sale de călătorie au fost completate adeseori cu o serie de conferințe privind istoria, rasa, cultura, arta, cu traduceri din poezia acestor popoare, un alt fapt pozitiv.

Nu putem însă să nu regretăm că el nu ne-a lăsat însemnări din toate locurile pe care le-a văzut. Bunăoară el n-a rezistat tentației de a merge în Elveția, în Tirol, pe valea Adigelui pentru a cunoaște pe romanii ladini, această veche ramură care ne relevă o lume antică, o pată de realitate și vis. Poate că a fost primul român care s-a dus să-i vadă „acasă la dînșii, să li vorbească limbă în unele privinți așa de asemenea cu a noastră“. Această spontaneitate caldă, pornită din imperiul spiritului, al gusturilor patetice, a fost matricea producerii unor scrieri permanente îmbogățite, inestimabile pentru relieful scriitorului, pentru notele sale majore. De aceea credem că momentul literar actual, destul de complex și de fecund, este apt să primească această restituire valoroasă, sincronă cu timpul nostru deschis și insolit.

Sentimentul de trăire personală, de participare cu o clarviziune superioară este imprimat în tonalități diferite. Savantul pledează sincer pentru o cunoaștere reciprocă, pentru prietenie cu un optimism funciar și tocmai de aceea neconjunctural. Militantismul său umanist are o nobilă consecvență fiind luminat de caratele iradiante ale spiritualității neamului căruia îi aparține. E notoriu faptul că N. Iorga a trăit în adevăr și sinceritate, sub scutul iubirii de popor și de țară. Traversînd cu luciditate epocile el se oferă judecății timpului într-un mod sublim: „Credințele mele au rămas întregi“. Este o diagramă de trăire și simțire fascinantă.

LUCIAN CURSARU

- TABEL CRONOLOGIC

1860 Nicu Iorga, de profesie avocat, în etate de 23 de ani, se căsătorește cu Zulnia Arghiropol, în etate de 17 (?) ani, împotriva voinței părintelui său Costache Iorga.

Întemeierea Universității din Iași.

1867 Nicu Iorga — devine subprefect al plasei Țirgu-lui din județul Botoșani. Era un om capabil, instruit, onest, dar iute din fire și risipitor.

La 1 martie apare primul număr din *Convorbiri literare*.

1871 „Act de naștere. Din anul una mie opt sute șaptezeci și unu, în șase ale lunii iunie, orele zece dimineața. Act de naștere al copilului Nicu N. Iorga, de sex masculin, de religie ortodoxă, născut ieri la orele douăsprezece din noapte, în casa părintească în orașul Botoșani, din strada Copoului, fiu al domnului Nicu Iorga, de treizeci și trei de ani, de profesie avocat și a doamnei Zulnia, de douăzeci și cinci ani, ambii domiciliați în Botoșani.“

Au loc serbările de la Putna, puternică demonstrație de patriotism.

La 23 mai se naște la Tg. Frumos — Garabet Ibrăileanu.
Comuna din Paris este proclamată prin insurecția proletariatului parizian.

1873 Se naște al doilea fiu al avocatului Nicu Iorga, Gheorghe, care va face întâi școala militară apoi studiile economice în Belgia.

1875 Nicolae Iorga își însoțește mama într-o călătorie la Suceava ; pe atunci Bucovina era încorporată la Austro-Ungaria.

„Rămânește am învățat din casa părintească, adevărat din casa mamei, așa cum se vorbea, limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cârților de succes.“

1876 Moare avocatul Nicu Iorga, după o suferință pe care o agravase viața dezordonată. Băiatul său Nicolae se dovedește un copil precoce, dotat cu o inteligență scăpărătoare. „Eu n-am învățat a ceti și scrie : sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire pedagogică pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul.“

La șase ani citește letopisețele, cronicile Moldovei în ediția Kogălniceanu, știe pe de rost fabulele lui Florian și *Orientalele* lui Victor Hugo.

1878 N. Iorga este înscris la școala primară Marchian din Botoșani, vestită prin localul spațios și institutorii săi buni. Familia trece prin serioase greutăți materiale. „Călătoream, mînați din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei bune, care să fie și ieftină.“

„La umbra unui stufos arbore, mama lucra, cosea, împletea, supraveghind jocul destul de zburdalnic al copilului mai mic. Celălalt — Nicu — stătea lîngă

ea, cu o carte în mână" (Din amintirile lui Ion Simionescu).

1879 Se naște, la Pașcani, Mihail Sadoveanu.

1880 Se naște, la București, Tudor Arghezi.

1881 În septembrie este primit în clasa I secundară a liceului din Botoșani. „Slăbuț, stătea mai izolat. La cea mai mică atingere mai vehementă îl podidea plînsul, probabil, din ciudă că nu poate domina și cu pumnul" (I. Simionescu).

„Pacea sufletului venea numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo..." (N. Iorga ! *O viață de om așa cum a fost*).

Începe să apară la Iași revista *Contemporanul*.

1882 Se naște Vasile Pârvan — viitorul istoric, strălucit elev al lui N. Iorga.

1883 Familia Iorga este confruntată cu serioase greutăți materiale. Nicolae începe să dea meditații unor colegi.

„O chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani !" Are mari aptitudini pentru limbi străine.

Apare, sub îngrijirea lui Titu Maiorescu, volumul de *Poezii* de Mihai Eminescu.

1884 N. Iorga debutează în presă scriind câteva articole în ziarul *Romanu* editat de unchiul său avocatul și ziaristul, Manolache Arghiropol.

„Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminarilor, eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate și din ceea ce au

lăsat în mine alții care pe vremea lor au văzut larg istoria țării, și au și făcut-o.“

1886 Datorită unui conflict banal este sancționat disciplinar cu o eliminare de 15 zile. N. Iorga părăsește Botoșanii și se înscrie intern la Liceul Național din Iași. Obține prin examen o bursă. „...Și pînea statului îmi era asigurată, o pîne pe care n-am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul meu fusese măcinat de teribila mașină sfărîmătoare a școlii.“

1887 Greutățile materiale îl obligă pe tînărul Iorga să se angajeze ca pedagog la un internat particular. „Nu l-am văzut lenevind, odihnindu-se. La Școala normală era cu cartea-n mînă și la mîncare. Cînd alții hoinăreau pe străzile Iașului, el se înfunda în librăria Kupperman“ (I. Simionescu).

1888 La sfîrșitul clasei a VII-a are un alt incident cu un profesor. Citea o carte franțuzească în timpul orei de clasă și refuză să o supună confiscării. Este din nou eliminat. I se aprobă să dea examenele pe care le trece în chip strălucit. În toamnă își ia bacalaureatul fiind declarat întîiul. Se înscrie la Facultatea de litere a Universității din Iași, secția istorico-literară.

În țară izbucnesc răscoale țărănești.

A. D. Xenopol începe publicarea operei sale *Istoria românilor din Dacia Traiană*.

1889 La 18 ani și jumătate, încă student, N. Iorga cere aprobare să-și susțină licența. După ce susține 27 de examene pentru a obține absolența, în 19 decembrie își dă examenul de licență obținînd calificativul „Magna cum laude“.

Iașul vorbește de „fenomenul Iorga“, de tânărul care terminase facultatea numai într-un an, o performanță cu totul neobișnuită.

N. Iorga solicită un post de profesor la liceul din Ploiești. Începe să colaboreze cu studii istorice, articole și recenzii la *Arhiva*.

Trimite primele studii literare la revista *Convorbiri literare*.

Foștii săi profesori și alți cărturari ieșeni îl susțin, la fel Odobescu și Hasdeu, pentru o bursă de studii în străinătate.

În ziua de 15 iunie moare Mihai Eminescu.

În ziua de 31 decembrie moare Ion Creangă.

1890 N. Iorga se căsătorește cu Maria V. Tasu. La 9 aprilie a fost numit prin concurs titularul catedrei de limba latină la liceul din Ploiești. Primește și bursa de studii, și la 15 aprilie pleacă într-o călătorie în Italia.

„M-am trezit, la capătul unui lung drum austro-german, fără atracție, într-o seară întunecată, în lumea de umbre și de șoapte, de tăcere misterioasă și de trecătoare fantasme a Veneției.“

Revista Nouă — îi publică primele impresii de călătorie : *Din Italia* (Napoli, Veneția, Padova, Vicenza, Verona, Milano, Florența) ca și șase poezii.

Începe colaborarea cu foiletoane la ziarul *Lupta*.

Publică poezii în *Contemporanul*.

În toamnă pleacă la Paris, unde urmează cursurile la L'École des Hautes-Études).

Locuințe modeste, austeritate. „Dumineca, încearcă excursii în împrejurimi.“ „N-am cunoscut casa unui coleg francez, burghezia acestei societăți așa de prudente și de econome ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n-ar fi fost îndelung și cu îngrijire veri-

ficat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, și încercări făcute naiv mi-au dat lecții usturătoare."

- 1891 Studiază cu asiduitate dar nu pentru limba greacă cum fusese trimis „și astfel Odobescu m-a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simțeam încă deajuns ce mă leagă în toată tradiția, și politică și culturală, a amînduror familiilor din care mă coboram, ca și nesfîrșita mea curiozitate și iubire de sufletul omenesc, oricum și oriunde, ceea ce e mai la urma urmei singurul lucru vrednic de interes și de simpatie care există în adevăr, în cer și pe pămînt“.

Face scurte călătorii de studii în Italia și Anglia, strînge material pentru teza sa asupra lui Philippe de Mézières.

- 1892 Pleacă la Berlin unde își pregătește doctoratul cu lucrarea : *Thomas III, Marquis de Saluces. Étude historique et littéraire*. Doctoratul îl va susține însă la Leipzig.

- 1893 La 4 august își susține la Leipzig doctoratul cu examenul oral. I se acordă mențiunea „cum laude“.

În același an lucrarea e tipărită. Profesorul Karl Lamprecht îl va face colaborator la celebra sa colecție privind istoria omenirii.

Eliberat de grijile universitare, Iorga începe să cerceteze cu pasiune în arhivele europene documente referitoare la istoria românilor. Din Germania trece în Austria și apoi în Italia.

„În loc de un poate meritat concediu de primblare, m-am aruncat cu și mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut românesc pe care din inimă îl doream tot mai mare, capabil să-și gă-

sească un rol, cunoscut și recunoscut de toți, în vas-
tul cuprins al istoriei universale.”
Vede lumina tiparului volumul de *Poezii*.

La ființă Partidul Social-Democrat- al Muncitorilor din
România.

1894 N. Iorga se întorce din Italia la 27 septembrie. Ia
parte la concursul pentru catedra de istorie univer-
sală de la Universitatea din București.

Obține suplinirea catedrei — concursul nu a fost scu-
tit de intrigi și manevre politice — și la 1 noiembrie
ține prima lecție universitară : *Despre concepția ac-
tuală a istoriei și geneza ei*.

1895 După un nou concurs ministrul Petru Poni îl nu-
mește profesbr provizor. Henri Stahl, care i-a fost
elev și stenograf i-a făcut acest remarcabil portret :
„...se strecura între Academie, Universitate și casă,
veșnic grăbit, prin străzi lăturalnice, înalt, slab, cu
barba mică, neagră, ochi ca tăciunele, îmbrăcat în-
tr-un imens macferlan cu foarte lungă pelerină, cu
un ghiozdan pururea supraîncărcat cu cărți masive,
ținând din această pricină umărul stîng cam ridicat,
cu lată pălărie rotundă, calabreză, salutînd stîngaci
și pripit. La Universitate, unde sosea cu exactitatea
orologiului meteorologic, abia îl zăreai în hainele lui
negre.”

Apare volumul *Amintiri din Italia*.

Publică primul volum din culegerea *Acte și frag-
mente* cu privire la *Istoria românilor adunate din
depozitele de manuscrise ale Apusului*.

1896 Pe lângă activitatea didactică și publicistică, în va-
canțe continuă să cerceteze arhivele străine, copiază
documente. Merge la Roma, Milano, Genova, Flo-
rența, Neapole, Ferrara, Bologna, Ancona, Fiume,

Ragusa. O parte din însemnări se vor pierde, altele le vom găsi în volumul *Pe drumuri depărtate*, 1904.

1897 La 7 aprilie 1897 este propus membru corespondent al Academiei Române. Este ales cu 18 voturi pentru și 2 contra. Kalinderu îl recomandă socotindu-l „un neobosit cercetător de documente“.

Roagă Academia să-i dea o mie de lei pentru a se duce în Italia, donând numeroase documente din secolele XVII și XVIII, care acopereau suma avansată.

1898 Din nou îl aflăm pe coastele Adriaticei, apoi în Galizia, Berlin, la Baltica „unde căutam vechi relații din secolul al XV-lea cu cavalerii teutoni iar la Danzig, ce știri despre români se puteau rătăci în corespondența «munților» orașului liber la Curtea regiilor Poloniei“ (*O viață de om*). Se mai oprește la Liov, Cracovia „cu același sentiment al meu că mă găsesc între tovarăși de studii și între prieteni“. Vizitează și arhivele transilvănene.

1899 Pornește din nou, când are un răgaz, pentru cercetări peste hotare. Viena, Haga, Copenhaga, Stockholm. Începe o activitate gazetărească polemică la ziarul *l'histoire des croisades au XV-e siècle*, vol. I și II. Publică la Paris: *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV-e siècle*, vol. I și II.

1901 O nouă călătorie la Veneția apoi la Budapesta ca să descopere documente despre Mihai Viteazul. Cunoaște și pe tinerii ardeleni aflați la studii, le evocă figura celui care cu 300 de ani în urmă, unise cele trei provincii românești.

Se căsătorește, la Brașov cu Ecaterina Bogdan, sora slavistului și istoricului Ion Bogdan și a lui Bogdan-

Duică. Soția îl ajută în copierea și traducerea documentelor maghiare.

- La 2 decembrie apare primul număr al revistei *Sămănătorul* sub direcția lui Vlahuță și G. Coșbuc.

1902 Iorga publică, printre altele, volumul *Sate și preoți din Ardeal*. Este legat tot mai mult de prietenii săi ardeleni.

1904 „Din adunarea vechilor mele excursii, cu note despre cele din Scandinavia și cu tragicele scene din Belgrad... am făcut cartea *Pe drumuri depărtate și tot în același an au ieșit de supt tiparul „Minervei”, Drumuri și orașe din România*.

Karl Lamprecht îi cere să scrie o istorie a românilor pentru colecția de istorie universală pe care o edita la Leipzig.

1905 Din iunie este director la revista *Sămănătorul*.

Văd lumina tiparului : *Sate și mănăstiri din România* „carte tot așa de necesară astăzi ca și cea mai mare parte din opera mea care nu e de strict caracter istoric”, *Neamul românesc în Bucovina*.

„Peste câteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ține mai mult timp...”

1906 La 10 mai își începe apariția publicația *Neamul românesc*. Apar însemnările de călătorie *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*.

1907 N. Iorga ia „apărarea țăranilor răsculați, face colecte și trimite ajutoare celor care au avut de suferit de pe urma sângeroasei represiuni ordonate de guvern. Este ales în conducerea Legii pentru unitatea cul-

turală a românilor. Tipărește volumul de călătorii
Prin Bulgaria la Constantinopole.

La Londra îi apare volumul *The Byzantin Empire.*

- 1908 Este ales secretar al Ligii Culturale. Înființează Universitatea populară de la Vălenii de Munte, frecventată și de numeroși invitați de peste hotare. Tot aici la 21 mai, întemeiază cu sprijinul prietenilor și admiratorilor, o tipografie.

La Gotha, în colecția îngrijită de Karl Lamprecht, apare *Geschichte des Osmanischen Reiches* (5 volume până în 1913).

- 1909 Autoritățile austriece îi interzic o călătorie la Suceava fapt care trezește indignarea românilor, proteste în presă și în Parlamentul țării.

- 1910 N. Iorga creează Partidul naționalist-democrat. Începe să apară *Neamul românesc pentru popor*. Văd lumina tiparului : *Istoria armatei românești*, vol. I, *Viața femeilor în trecutul românesc*, *Balada populară românească*.

- 1911 Este primit membru activ al Academiei Române. Discursul său de recepție este intitulat : *Două concepții istorice* : Tipărește în limba italiană *Breve storia dei rumeni*, lucrare difuzată gratuit în Italia în 2500 exemplare, în scopul cimentării legăturilor italo-române. Mai apar volumele : *Cugetări*, *Oameni cari au fost*, *Femeile în viața neamului nostru* ș.a.

- 1912 La Londra se ține Congresul de istorie. Maiorescu, cu care nu era în relații bune, îl șicanează. Take Ionescu îi dă calitatea de reprezentant oficial al României. Cu acest prilej vede ceva din Germania, Belgia, Franța iar, din Anglia : Londra, Oxford, Windsor.

„Vechile mele călătorii se îndepărtau tot mai mult în memoria mea; gustul lor chiar îmi pierise în mijlocul frământărilor vieții mele, de o amețitoare activitate exterioară, care nu era desigur ce dorișem mai mult și ce-mi putea da o mai mare satisfacție.“

1913 Începe războiul balcanic și Iorga cere să vadă teatrul operațiunilor. În *Acțiunea militară a României* a publicat note „din timpul inofensivei călătorii militare pe care am putut-o face astfel în iulie 1913“. În toamnă se duce la Belgrad.

1914 Invitat la Veneția pentru serbările Centenarului Ate-neului venețian, al cărui membru corespondent era de multă vreme. Publică : *Veneția în Marea Neagră*, 3 volume; *Cinci conferințe despre Veneția, Pagini despre Serbia de azi, Histoire des États balcanique à l'époque moderne*.

Împreună cu V. Pârvan și G. Murgoci înființează Institutul de studii sud-est europene și publicația acestuia.

1916 La 14 august, România intra în război, de partea Antantei. Înfringerile de pe front impun refugiul în Moldova. Savantul își evacuează familia, „cu tot ce au putut prinde într-o boccea, la trenul din Moldova, am luat toată corespondența mea ca să nu fie spînzurați de pe urma ei atîția frunțași ai luptei ardelenene, am adaus cîteva cărți mai rare și, la căderea se-rrii, am plecat și eu, luîndu-mi rămas bun de la casa pe care nu știam de voi mai revedea-o“ (*O viață de om*).

1918 Revenit din refugiu, N. Iorga se stabilește la Bucu-rești. Clădirile de la Vălenii de Munte fuseseră de-

teriorate și jefuite de ocupanți. Reintră în viltoarea luptei politice și ziaristice.

1919 Ales deputat, N. Iorga va fi președintele noii Camere, în ciuda intrigilor taberei ardelenе condusă de Maniu și Vaida Voievod.

1920 Savantul se dedică activității științifice, universitare ca și celei politice.

O invitație la Paris „m-a smuls pentru cîtva timp din acest haos de trivială frămîntare a faptelor, patimilor și iluziilor fiecăruia despre propria valoare“.

Apar : *Histoire des Roumains et de leurs civilisation* (2 vol., Paris), *Istoria românilor prin călători*, vol. I. (vol. II, 1921) etc.

Moare istoricul A. D. Xenopol.

1921 Începe conferințele sale la Collège de France, ca și cursul de la Sorbona, care va deveni permanent. Alege localul de la Fontenay-aux-Roses pentru școala românească. Ține lecții și la Hautes Etudes și la Hautes Études Sociales, în alte orașe franceze precum și în Italia.

Este sărbătorit cu prilejul împlinirii a 50 de ani. I se dedică un volum omagial.

În septembrie este din nou la Paris, la un Congres de istoria artei. Face din nou vizite în provinciile franceze de unde adună material pentru volumul *În Franța. Drumuri ale unui istoric*. Se întoarce în țară prin Elveția și Italia.

1922 Activitate culturală și politică, ține conferințe și întruniri, primește delegații străine.

În mai pleacă la Paris. „Încep lecțiile de bibliografie balcanică (trei la număr) la Hautes Études. Ur-

mează la Sorbona șase altele despre forme bizantine și realități balcanice și cinci despre Istoria românilor." Dușmanii îl șicanează pînă și aici prezentîndu-l ca „germanofil” și batjocoritor al francezilor.

- 1923 Deschide la Sorbona cursul despre „Orient și occident în evul mediu”. „Încep al doilea curs, despre : Pătrunderea ideilor apusene în Sud-Estul Europei.” În aprilie este la Bruxelles la deschiderea Congresului internațional de istorie. Revine la Sorbona pentru cursuri. Este ales doctor de onoare la Universității din Lyon. Anterior fusese ales și de Universitatea din Strasbourg. La întoarcere ține conferințe la Praga și este primit de Beneș. Este ales membru corespondent al Academiei din Stockholm.
- 1924 N. Iorga devine președintele pe viață a Ligii Culturale. Ține — la începutul anului — cursurile la Paris, apoi altele în Elveția. Prin strădania lui se deschide, la București, primul Congres internațional de studii bizantine. În luna iunie ține o serie de conferințe în Polonia.
- 1925 Deschide, în ianuarie, cursul de la Sorbona. „Lîngă Melun aflu mormîntul lui Grigore-vodă Ghica.” Ține comunicări, conferențiază la Societatea Națiunilor. Vizite în Belgia și Elveția. Savantul este cunoscut și stimat de marii oameni politici ai timpului, de oamenii de știință și cultură.
- 1926 În ianuarie este în Franța. Ține lecțiile la Sorbona. „O invitație în țările scandinave, pe care nu le cunoaștem îndeajuns, a urmat în 1926.” Ia parte la viața politică, fiind senator („Trei ședințe pe zi care ne storc”).

1927 Întreprinde călătorii în Franța, Spania, Italia.

La Roma este invitatul rectorului Universității, Giorgio del Vecchio „cu care mă va lega o caldă amicitie“.

Conferințele ținute aici au fost reunite sub titlul : *Conferenze italiene sulla nazione romena*. Este primit de Papă și de șeful statului italian.

Publică volumele : *Citeva zile prin Spania și în Serbia de după război*.

Ia parte la al doilea Congres de bizantinologie de la Belgrad.

1928 În februarie se află la Paris unde ține prelegeri la Sorbona. În martie vizitează Spania, ține conferințe. „...Cu cât mi se dase pentru conferința mea, am putut îndrăzni un drum în Portugalia...“

În august este la Oslo ca participant la Congresul internațional de istorie.

Publică volumul : *Țara latină cea mai depărtată din Europa : Portugalia*. Este ales decan al Facultății de litere. Controlează starea căminelor studențești.

1929 Odată cu începutul anului este la Paris. Începe la Sorbona seria de Conferințe despre Armenia Mică. În primăvară este la Veneția „unde se aduna comitetul de istorie.“ Mai face ale călătorii în Italia, apoi în Spania la un Congres internațional de istorie.

Văd lumina tiparului : *Țeri scandinave : Suedia și Norvegia, Istoria literaturii românești, Probleme de istorie universală*.

Pune bazele „Casei romena“ de la Veneția.

1930 După lecțiile de la Sorbona, la 17 ianuarie se imbarcă pentru New York, invitat de românii din Sta-

tele Unite. Călătoria durează două luni. Vizitează numeroase orașe, așezări românești, vorbește, dăruiește cărți, covoare muzeelor. În martie este în Italia.

„În april am fost chemat în Anglia.“ La 3 mai i se înmânează titlul de „doctor honoris causa“ al universității din Oxford. Conferențiază în Elveția.

În octombrie este la Atena, la Congresul internațional de studii bizantine. După Congres face o vizită prin Grecia.

Apar ; *America și românii din America ; O mică țară latină, Catalonia și expoziția din 1929, Priveliști elvețiene, My american lectures, L'Italia vista da un romeno.*

1931 Din nou la Paris pentru lecții. În aprilie se formează guvernul Iorga-Argetoianu. Cu prilejul împlinirii a 60 de ani este sărbătorit. I se oferă titlul de „doctor honoris causa“ al Universității din Paris, este decorat cu Legiunea de Onoare.

Publică primele două volume de *Memorii, Vederi din Grecia de azi.*

1932 România trece prin convulsiile crizei economice. Guvernarea e sfîșiată de întrigi, de interese politice venale. Buna credință a lui N. Iorga e înșelată.

La 31 mai demisionează. Din inițiativa istoricilor francezi i se tipărește un volum omagial. Revista *Byzantion* pe acel an e dedicată marelui istoric. E ales membru al Academiei degli Arcadi din Roma, „doctor honoris causa“ al Universității din Bratislava.

„Și așa stau, la 62 de ani ai mei, sigur și tare, mîndru, drept înaintea conștiinței mele și a judecății vremurilor.“

1933 Călătorii în Italia și Franța. Se întoarce la 28 februarie. În august face o călătorie în Polonia, la un Congres de istorie. În octombrie moare fratele său George. Impresionat de asasinarea lui I. G. Duca, pe peronul gării Sinaia, condamnă crimele legionarilor și avertizează din nou pe cei care, stînd pasivi, le înlesnesc bestialitățile, și ascensiunea politică : „Crima e contagioasă“.

1934 E tot mai dezamăgit de „vulgaritatea politicienilor“, de necinstea acestora. Începe procesul Gărzii de fier, dar căpeteniile acesteia, deși profund vinovate, nu pătesc nimic.

În martie face o călătorie în Franța. La 6 aprilie moare mama sa, Zulnia Iorga.

1935 În februarie este la Paris. La întoarcere se oprește în Italia unde ține conferințe, vizitează : Monte Casino, Viterbo, Orvieto, Florența, Perugia, Veneția. Își continuă neobosit activitatea universitară, scrierile, activitatea gazetărească, academică.

Italia fascistă atacă Etiopia.

1936 În ianuarie e la Paris. Ține un ciclu de conferințe în orașe franceze, în Belgia și Olanda.

În toamnă este invitat la Veneția și la Roma la congrese de istorie. Continuă călătoria vizitînd Napoli și Coasta amalfitană.

Nu mai puțin de 112 articole din *Neamul românesc*, sînt consacrate situației internaționale periclitate de spiritul revanșard nazist.

1937 Primește tot mai des amenințări, sentințe de condamnare la moarte din partea legionarilor. „21 februarie : La Văleni. Mi s-a pregătit un parastas de-al gărzii de fier. Orașelul e plin de poliție.“

Academia de istorie din Chile îl alege membru corespondent. În noiembrie este la Paris.

1938 Savantul nu se sperie de furtună, îndeamnă la păstrarea demnității : „scrișnind din dinți și tăcînd, vom urma tradițiile cele mai demne ale acestui popor“. Participă la Congresul internațional de istorie de la Zürich.

Se instaurează dictatura regală.

1939 În țară și în străinătate se petrec evenimente politice îngrijorătoare. Cel de al doilea război mondial a început odată cu ocuparea Cehoslovaciei de către naziști și invadarea Poloniei.

1940 Hotarele țării sînt sfîrtecate. La 30 august i se impune României odiosul Dictat de la Viena. Carol II abdică în favoarea fiului său. În semn de protest față de politica guvernului antonescian, la 11 octombrie, N. Iorga suspendă apariția gazetei sale *Neamul românesc*. Cu consimțămîntul guvernanților trădători armatele Germaniei naziste intră în România.

În țară teroarea atinge paroxismul. Dușmanii neamului românesc încep o serie de crime. În noaptea de 26—27 noiembrie, la Jilava legionarii măcelăresc 64 de foști demnitari.

În ziua următoare o „echipă a morții“ îl împușcă în pădurea Snagov, pe profesorul Virgil Madgearu. La 27 noiembrie aceiași ucigași îl smulg de la masa de lucru pe N. Iorga, îl schingiuesc și-l batjocoresc.

Cadavrul lui este aruncat pe o miriște la marginea
șoselei Ploiești-Strejnic.

Crima bestială zguduie țara, o îndoliază. Aproape
50 de Universități din lume au arborat drapele în
bernă.

Au fost tăiat un brad bătrîn

Fiindcă făcea prea multă umbră...

L. C.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

În aceste două volume editorul reproduce o selecție din însemnările de călătorie ale lui N. Iorga începînd cu volumul *Amin-tiri din Italia* apărut în 1895 și încheind cu cele intitulate *Pe vechea linie română Reims-Trier* apărute în anul 1939.

Ne-am străduit ca selecția să fie cît mai reprezentativă, echilibrînd geometria prezenței unor țări europene de prim ordin, spațiul literar acordat într-o suită cronologică pe care ne-au oferit-o volumele cu impresii heteroclite.

În cazul însemnărilor de factură monografică credem că am reușit să oferim un unghi de refracție mai mare, mai compact și anume acela care aducea referințe inedite, informații culturale, istorice și politice remarcabile, un entuziasm vizual de excepție. Au fost preferate, prin excelență, acele pagini pe care le-am socotit mai puțin marcate de vicisitudinile timpului și ale istoriei, care au un prestigiu literar intact. Am fost nevoiți să renunțăm la reproducerea poeziilor, conferințelor și traducerilor care însoțesc unele scrieri.

Editorul a căutat să completeze însemnările despre unele țări europene importante folosind și alte lucrări înrudițe ca factură. În dispunerea generală a textelor s-a folosit, pe cît a fost posibil,

compartimentarea pe țări, iar în cadrul fiecărei secțiuni principiul cronologic.

Insemnările de călătorie au fost reunite sub un titlu general pe care editorul și editura l-au socotit cel mai adecvat în cazul de față.

În stabilirea textului am corectat tacit unele erori tipografice cînd a fost cazul. Am intervenit de asemenea pentru restaurarea textului, avînd în vedere receptivitatea cititorului de azi, evoluția unor forme fonetice în chiar scrisul autorului, păstrîndu-le cu precădere pe cele care exprimă semnul unei epoci și ale unei creații scriitoricești foarte originale.

Au fost luate în considerare și unele soluții justificate propuse de alți îngrijitori de ediție care s-au aplecat asupra operei lui N. Iorga. Astfel am conservat forma *pînă* (în loc de *până*), *romănesc* (în loc de *romănesc*), dar am respectat forma *țeran*, *țerănime*, *țerm*, *țernă*, chiar dacă ele par astăzi niște curiozități fonetice.

Editorul a optat pentru unificarea formelor auxiliarului în cazul *sînt* (față de alte nuanțe *sunt-sint*) dar a păstrat prepoziția sub forma *supt* (și în cuvintele *suptiri*, *suptsuoară*, *dedesupt*, grupul consonantic *pt*) considerînd-o proprie scrisului autorului. De asemenea formele *cari* pentru pluralul masculin al relativului), *li*, *ni*, *ai*, *mine*, *pîne*, *celalt*.

În transcrierea textelor s-a menținut ori de cîte ori se justifica, grafia cu majusculă și sublinierile prin cursive. Au fost păstrate numele unor localități în ortografia autorului Pompeii, Veneții, Ragusa, Turin, nume de ape, ca Seina.

Au fost menținute moldovenisme semnificative pentru scrisul lui N. Iorga ca : *abatorii*, *adecă*, *apăduct*, *anticvării*, *asămănări*, *avantagiu*, *basilică*, *bazenuri*, *băltace*, *bielșug*, *budget*, *căruți*, *ceriu*, *cerșitor*, *cetește*, *cîne*, *coloare*, *coperiș*, *curăție*, *danțuri*, *desemne*, *despreț*, *directică*, *dirige*, *dumesnicită*, *echipagiu*, *epoce*, *ermitagiu*, *evantaliu*, *feodal*, *ferestuici*, *frumuseță*, *fundator*, *ideale*, *ieften*, *ieratism*, *ietac*, *înflorate*, *țuruș*, *împiestrife*, *înșii*, *întemeiare*,

laboratoriu, laturea, lefile, limbagiu, lotărie, lucrătoare,
maieștri, margene, marmură, marture, mănăstire, micșurată, mi-
nisteriu, mîncările, mlăștini, murmuie, mușchioase,
nalt, năcăjit, nicăiri, nour,
ogeac, omenime, omnibusuri, osebiri,
păinjenis, pajure, patriarcale, pavagiu, păreche, peisagiu, perit, pi-
ruzea, pîrău, plafoande, presinta, primblări,
răpăreață, răpede, răspinși, resfrînge, rocelor,
samăn, saracă, sârcofagii, sălbătăcie, secerea, serbătoare, sin, sta-
diul, steclă, stigleți, strădițe, stuh, șapte, șese, șivoi,
țânduri,
uzagiu,
văpsele,
vristă,
zgîfînă, zimbet, zine, zingăniri.

Înceind această restituire a unei secțiuni din opera literară
a lui N. Iorga, de incontestabilă valoare artistică și meditativă
prin tonusul înalt al gîndirii și al simțirii, editorul își exprimă re-
cunoștința pentru sprijinul și înțelegerea pe care le-a găsit la con-
ducerea editurii Minerva, la lectorul acestor ediții succesive — Ni-
colae Telcă, cu toții animați de o înaltă dorință de a materializa
și omologa azi aceste pagini remarcabile din istoria culturii
noastre.

LUCIAN CURSARU

DIN ITALIA

I. VENETIA

M-am trezit tocmai cînd trenul intra la Veneția. Era frig, una din acele răceli ale țărilor calde, care fac să-ți tremure carnea pe tine, cufundîndu-te de sus pînă jos într-o baie de aer umed și înghețat. Jos, la gară, gondolele așteptau : unele porniseră deja, și pe luciul mării, abia zbîrcit de adierea vîntului de sară, ele păreau niște stele fugare într-un cer întunecat. Un miros deosebit, mirosul sălcii al valurilor, venea pînă la mine, și pe lîngă dînsul, un alt miros, de muced, de învechit, de putred, mirosul Veneției, al palatelor mîncate de lepra neagră a veacurilor.

— *Una gondola, una gondola !*

Nu e în *patois*, în acea limbă specială a venețienilor, cu vocalele muiete, vorbele trunchiate, accentul cîntător, — e italiana, aproape cea clasică. Același strigăt, pe deosebite înălțimi, din gîtlejuri deosebite, din lunturi deosebite.

— *Una gondola, una gondola !*

Ne coborîm într-una, cea mai puțin mînjită de glod, cea mai lucitoare. Luntrașul trece pe dinaintea noastră, pe perinele de piele ale gondolei, pentru a se așeza în picioare către coadă, pe partea cîrligată ca un pinten, cu care se mîntuie luntrea, și pornim. E o lunecare lină, nesimțită

aproape, fără spumă de valuri, fără hurducături ; abia o mică legănare în dreapta și în stînga, care te face să visezi molatec și dulce. În tăcerea nopții, lămurit și ritmat răsună fleoșcăitul valului mînat de lopată. Mă întorc înapoi la vuiet ; la lumina lunii pline gondolierul, un om de vreo treizeci de ani, cu barba rasă, mînecele cămeșii suflecate pe brațe de statuie grecească, cu pălăria moale caracteristică, poartă mașinal și pierdut lopata prinsă de luntre. Și neobișnuit și adormitor răsună la ureche zgomotul valurilor bătute de lopată.

La dreapta și la stînga urieși mari negri, cu zidurile pîrlite de timp, cu ferești oblonite, se înalță ca niște stafii în penumbra nopții luminate de lună. Apa canalelor e verzie-sură, cu paie și șurcele plutind, cu miros neplăcut de vechi : sînt palatele, — *i palazzi*. Toată lumea șede aici în palate, pînă și calicii, o pătrime aproape. Și noaptea, văzute din gondolă în întunec, cu fațadele lor cenușii, cu obloanele trase, ți se pare că mergi într-un tîrg îngropat, pe un sicriu de luntre în doliu, cu o umbră de gondolier la cîrmă. Fără de voie în această liniște de groapă, în această întunecime de mormînt, tăiată numai de lumina finarelor rari de pe fațade, ți se trezește în minte vechea Veneție, aristocratica regină a Adriaticei, cu mîndrii ei stăpîni, cu palatele strălucitoare de bogățiile Răsăritului, cu apa aprinsă de lucirea finarelor de la gondole.

Gondola se oprește înaintea unui palat, iar un palat. Aceiași păreți negri, același front oblonit, aceeași pace. E otelul ; gondolierul ne dă în primirea portarului galonat ca un general, și peste cîteva clipe, apa începe să sune iar supt loviturile vislei, și luntrea se pierde în întunec, supt arcele de piatră neagră ale podului.

Aice coloarea locală încetează. Odată trecută poarta veche a palatului, cu leii venețieni săpați pe fronton, întîlnești același lux, aceleași mobile, aceleași chipuri de chelneri cu cărarea la mijloc, mustețe rase și frac. De aceea, am răsuflet de mulțămire, cînd, a doua zi, am lăsat englezo-

nemțimea din otel, cu cheșneri cu tot, pentru a lua la colindat înguste strade ale orașului.

Fiindcă venețienii nu umblă numai pe cîrligatele lor gondole pentru a-și căta de afaceri : cei ce au mai puțină dragoste pentru valurile Adriaticei și mai multă pentru punga lor, pot porni pe cele 150 de *calli*, care străbat, parte insula de căpetenie, *la cita*, parte nenumăratele ostroave, care, de la Lido la Murano presară cu verdeață și cu cenușiul întunecat al monumentelor întinderea verzie a mării. Sînt niște strade foarte curioase acestea, pentru cel deprins cu ulițele noastre, cît se poate de largi și despărțite în trei, trotoarele și mijlocul stradei. La Veneția această împărțire ar fi de prisos : nime nu umblă cu trăsura, fiindcă nu există nici una singură. Din toate tîrgurile din lume, orașul dogilor numai n-are birjari, ceea ce nu-i tocmai supărătoriu. Între palatele cu cîte cinci și șease rînduri, mîncate de apă și de vreme, cu ferești mici, rare și neregulate, strada șerpuiește, uneori cu formele cele mai felurite, furișîndu-se pare-că, printre ziduri. Lumina pătrunde abia prin cele mai mici dintre ele : casele sînt umede și mîrșave, un miros groaznic, indescritibil și fără nume, de cîrnați fripți, fructe stricate și brînzeturi vechi te strînge de gît, te înăbușă. Din loc în loc strada încetează pentru a face loc punții. Și puntea nu pornește pe același plan, totdeauna e rotundă și cere niște mușchi puternici la picioare pentru a-i putea urca treptele de granit. Madone și statui : la un colț de uliță, lîngă o dugheană de *paruchiere* ori în umbra unui portic vechi cu leul înaripat la mijloc, Maica Domnului italienească e grămădită la strîmtoare într-un colțișor, cu fața-i de lemn boit, cu pînza horbotată, în care e osîndită să doarmă. Un finaraș ori o făclie luminează mica scorbură de piatră, acoperită cu sticlă ; din cînd în cînd un italian bătrîn, unul din acei oribili moșnegi ai Veneției, cu bărbia în chip de galoș, spetele gîrbove, fața rasă și ochii sîngerăți, trece în hainele-i sordide, făcîndu-și cruce. Statuile se întrec și ele la număr cu chipurile maicei lui Hristos. De-

odată, pe neașteptate, la o răspintie, dai cu ochii de un domn corect, de marmoră ori de bronz, îmbrăcat în surtuc cu pulpană, ori cu perucă și haină din al XVIII-lea veac, care, pedestalul o spune, se cheamă Goldoni, Tommaseo, Garibaldi, Manin ori alt apostol al renașterii italiene. Și deasupra tuturor, palate prefăcute în dughene, strade în care oameni de toată mîna se cotesc și se înădușă, statui, se ridică sus de tot, vreo *chiesa* antică de prin veacul al XVI-lea, cu un popor întreg de sfinți de piatră, încremenți în posturile lor consacrate, părînd că pomenește pe toți morții, cari și ei odată se împărțeau de soarele Venetiei și valurile Adriaticei și cari dorm acum de veacuri în umbra altarelor, între stîlpi, supt lespezile de marmură de Istria ori de Carrara, supt pietrele de porfir roșu.

Canalele taie acest complex încurcat de strade, cu dunga lor verde, pătată de negrul lustruit al gondolelor. Le simți de departe, nu cu ochii, ci cu auzul ; mai ai poate o sută de pași de făcut pînă să dai de stîlpii de lemn, ce hotărăsc uscatul de apă, cînd, cu o bunăvoință foarte neplăcută pentru tine, un stol de gondolieri tăbărește asupră-ți, cu un ton, pe care-l cred poate irezistibil.

— *Ună gondola, gondola, signore.*

Și pas de zi ba, să-i auzi în urmă...

Oamenii strică această țară a minunilor. Nicăieri poate meridianul nu se arată mai lacom de bani și mai fără demnitate decît acoloa. Ghizii sînt de o nerușinare fără samăn, și cei mai accesibili pentru dinșii sînt englezii, ușor de recunoscut prin statura lor, prin pălăriile bărbătești ale femeilor, prin nelipsitul călăuz, în pînză roșie îmbrăcat. Nu-i piață, nu-i monument, înaintea căruia să nu fii expus a întîlni un domn cu șapcă albastră, uneori, altă dată cu cilindru și haine negre, care, cu un glas însinuant, îți cîntă în toate limbile :

„*Una lira per vedere il pallazzo ducale*“, de pildă, sau „*la chiesa di San Marco*“. Refuzi, ai văzut poate odată. Individul se crede însă jignit, poate nu-l crezi sigur, socoți

că are să te înșele. Răpede te apucă de surtuc, și din buzunar îi iese cu o repeziciune fenomenală un pachetel de atestate ; e ghid patentat, cutare, cutare a fost cu dînsul, e sigur. Și dacă-l răspingi și atunci cu un „*non bisogna*“, îl auzi în urmă mormăind, indignat de puțina ta politeță pentru el :

— *Eccolo, non bisogna...*

Și tovarășii lui în șăpci și pălării nalte îl întovărășesc în mormăială, privindu-te cu despreț, printre rotocoalele de fum ale liulelelor de teracotă. [...]

Și totuși, cu toți englezii, ghizii și *ragazzii*, e așa de frumos în taina-i întunecată de veacuri, tîrgul palatelor de granit și al leilor înaripați, crăiasa de odinioară a mării Adriatice, ocrotita lui San Marco ! Nicăiri în lume poate nu se grămădesc atîtea palate, și rămășițele unei societăți dispărute nu sînt mai îmbielșugate ; e o necropolă întinsă Veneția, mormîntul de piatră al republicei apuse, groapa dogilor îmbrăcați în catifea, cu bereta de fir, țuguiață, la ceafă. Gondolele în haina lor neagră, cu odaia cernită în mijloc par niște sicrie plutitoare pe valurile verzi și, ciocli ai frumoasei moarte, giandarmii cu tricoarne negre păzesc, corecți și nemișcați, la colțurile stradelor, aleilor cimitirului. O treime din locuitorii actuali trăiesc ca para-ziții pe trupul cetății stinse ; unul îți vinde fotografii și vederi ale bisericilor și palatelor, altul ghiduri pentru oraș, un al treilea îți deschide zimbînd porțile căptușite cu fier ale monumentelor. Calicii mai ales păstrează în expresia feții ceva din dogii muieți în fir și mătăsurii, din senatorii cu *pourpointe* de catifea ; același nas evreiesc, îndoit la mijloc, ascuțit și plecat la vîrf, același ochi bănuitori și mîndri, cari se observă în vechile cadre de pe părății vechii reședinți a dogilor, și adesea pe strade, vînzînd buchete, vezi profilul fin și părul bălan al Veneției lui Tintoretto ori Veronese. Săptămîni întregi poți să-ți treci vremea, co-

lindind din biserică în biserică : cea mai mică dintre dînsele trebuie să aibă lucruri, care, aiurea, ar face reputația unui oraș și care aici, ca pretutindene în Italia, trec nebăgate în samă. Toate din veacul al XVI-lea, toate au frontonul cenușiu, lespezile mîncate de vreme și sfinții sculpați, ascunși în scorburile de piatră roasă. De veacuri nici o biserică nu s-a zidit în acest oraș-necropolă, și nu numai o biserică, dar, mai, că mi-ar veni a crede, că nici o casă. Veneția dogilor a încremenit și singură vremea a zvîrlit deasupra cadavrului de piatră zăbranicul ei de vechime ; oamenii n-au schimbat nimica. Și aceasta te scutește de priveliștea caraghioasă a vreunei case moderne, cu arhitectura algebrică, detunînd cu fereștile numărate în acest amestec de stîlpi de porfir, colonete de piatră și cupole rotunde, care se cheamă Veneția.

Pornește într-o dimineată frumoasă, cînd cerul pare un ochi mare albastru, care rîde, și soarele aprinde raze pe vestele de pînză ale lucrătorilor și fustele roșii ale venețienelor, pe piața lui San Marco. E neasămănat : în față, marea presărată de gondole negre, vapoare și corăbii cu mii de ațe de păianjen pe aripile lor de pînză. În mijloc, un pătrat de ziduri vechi și înnegrite, care fac din piață un fel de curte interioară ; de o parte și de alta *procuratiile*, în față biserica sfintului Marc și parte din *palazzo ducale*, reședința dogilor. Lasă stîlpii de granit ai palatelor și cariatidele cu lungi barbe, care-i sprijină și, dacă se poate, fără să alergi la luminile unui ghid, intră în vechia biserică, prin frontonul deasupra căruia se înalță cele patru cupole cu cruci mari aurite în virf. Deasupra, pe frontonul albastru, presărat cu stele de aur, mai sus decît sfinții ceilalți, cari par că cearcă să se ridice spre dînsul, San Marco veghează deasupra locuinței sale cu lunga lui barbă, desfăcîndu-se lămurit pe ceriul fără de nour. Leul Veneției, cu laba pe blazonul cetății, stă dedesupt și, de-o parte și de alta, sfinți în turnulețe, mozaice cu fond de aur, coloane

fără de număr, inscripții latinești de pe vremile dogelui Dandolo, cei patru cai de bronz aurit aduși de dînsul după cîmpinderea cetății Paleologilor, dau bisericii acesteia bătrîne, ale căreia începuturi se pierd prin veacul al X-lea, o aparență fantastică, grotesc de bogată și de împodobită, a uneia din acele curți fermecate, pe care în *O mie și una de nopți*, vrăjitorii amorezați le coboară din lumea visului pentru iubitele lor. Nicăieri aiurea ceva asămănător nu se întîlnește ; venețienii au avut în mîndria lor aristocratică, un singur gust, o singură admirație, a bogățiilor. Și au fost bogați, de o bogăție nemaipomenită, care le permitea să-și prefacă cetatea într-o pădure de statui, într-un palat fără de capăt. San Marco se resimte de această indigestie de bogății a cetății ; biserica modestă zidită în stil roman prin veacul al X-lea, a fost împodobită, aurită, încărcată de toate minunile pe care stăpîinii Adriaticei le vedeau prin locurile depărtate, unde abordau galerele lor cu părății sculptați. Prin veacul al XV-lea, după ce corăbierii venețieni duseseră departe steagurile republicii, maieștri veniți din Constantinopol, cu mintea plină de aurituri și mozaice, schimbară, acoperind-o cu o haină nouă, mai strălucită, vechia fizionomie a bisericii. Mozaicele de sticlă aurită împodobiră cupolele rotunjite, puse de maieștrii bizantini pe coperemîntul luciu al bisericii romane, sfinți mari cu ochii cuminți și expresivi, cu fața slabă și trupul pierdut în hainele lor roșii și albastre începură să privească din înălțime altarele îngreuiate de bronzării și aurituri, orbitoarea *Pala d'oro*, coloanele mărunte de marmură orientală, în care roșul porfirului se amestecă cu verdele malahitei. San Marco deveni o biserică grecească, un fel de sfînta Sofie, Kremlinul plin de podoabe al apusului. De departe atunci trebuie să fi produs un aspect liniștit și dulce, biserica adormită sub cupolele ei rotunde, sub paza sfinților de mozaic. Pentru a fi însă ceea ce este astăzi, biserica trebuia să mai sufere o schimbare la față ; pe la

1400, meștrii apuseni, tovarășii celor ce ridicau pină cer horbotatele turnuri ale catedralei urieșe din Colonie, veniră să mai îngreueze aparența casei sfântului Marco. În fața cupolelor, turnurile gotice se ridicară, cu ascuțitele lor vîrfuri și ferestruicile lor culturate, și aice pe malurile Adriaticei, veniră să se lege cele două arhitecturi, cea extetică și aprinsă a Apusului cu liniștita și adormita arhitectură a răsăritenilor, într-o operă neînchipuită, grotescă, fantastică, splendidă.

Prin porți mari de bronz, aduse din Răsărit, supt arcele de aurite și smălțuate de mozaicuri, intri în biserica luminată de candelă de argint. Mozaice în toate părțile, pe cupolă, pe pereți, de-a lungul galeriei, la care te sui de afară printr-o scară umedă și întunecată. Cei de sus, mai vechi, sînt sfinții orientali, operă a grecilor, ceea ce se cunoaște după aerul curios, stîngaci și comic al bieților oameni, pierduți pe fonduri arbitrare de aur. În galerie au lucrat meștrii mozaici din apus; contururile sînt mai statornice, desennul mai independent, fizionomiile mai deschise. Înțelegi, că nu mai ești în țara ieratismului, civilizației mumificate supt influența ucigătoare a popilor ignoranți și stupizi. Amvonul de marmură orientală stă clește în fund, la stînga, cu coperemîntul rotund de marmură galbenă, trupul de o altă, roșie și verde, coloane mic la baze, tărcate și multicolore. În mijloc, scînteietor de lumină, răsunînd de glasul preoților, cari scandează adînc și trist, silabele latinești, îmbrăcați în lungi rochii roșii și albe, *il altare maggiore*, altariul cel mare, ascuns supt baldachinul de marmură neagră, în dosul șirului minunat de sfinți sculptați pe dunga de marmură trandafirie, ce se razimă pe stîlpi. În mijloc un Hristos răstignit pe o cruce uriașă, un Hristos, care pare că nu mai simte, nu ca Hristosul dureros și spasmodic, pe care l-am văzut la San Giorgio Maggiore, cu răni sîngerindele-i și fața-i cadaverică. La dreapta și la stînga; sfînta veacului de mijloc, Madona

și San Marco, patronul cetății dogale. Și atîția sfinți, atîta aur, atîta marmură, fum de tămîie, cîntat de preoți, sfi-
rîit de luminări de ceară...

Se aud pașii pe lespezi ; un zgomot sec și prozaic. Pro-
fanăm tăcerea bisericii, rugăciunea credincioșilor. Un glas
horăitor lingă noi ; un ghid cu pîntece uriaș și musteți de-un
stînj en explică biserica unor englezi, atenți, reci, corecți,
tirind silabele, sunînd consoanele. Și, pierdute în stălele
de lemn, pe breviarele minuscule, cu fețe palide și triste,
femei se roagă lin, încet, pierdut, supt glas de preoți, în bi-
serica luminată. La stînga, aurită de raze, o venețiană, o fată
de vreo șeptesprezece ani, albă ca marmura de Istria, cu
păr de aur ca fondul mozaicelor ; un profil de Madonă, gene
lungi pe obraji palizi. Ieșim. De-afară se aude încă pierdut
și dulce cîntecul latinesc al preoților rași la față, și San
Marco de sus, cu aureola pe frunte, păzește biserica fan-
tastică, cu ascuțite turnuri gotice, cupole rotunde și sfinți
înegriți de vreme, în scorbure de piatră.

Înainte, piața bisericii, la stînga, palatul ducal, la
dreapta *Torre dell' orologio*, în față, celălalt turn, *il cam-
panile*. Singur San Marco oferă priveliște nostimă a unei
biserici, care-și are turnurile de-o parte, cel cu clopotele
alătura, la o parte cel cu ceasornicul. Acesta din urmă,
restaurat probabil în timpurile din urmă, e boltit și face
loc uneia din căile cele mai frecventate ale orașului, cea
care duce la vechiul *Ponte di Rialto*. La capăt, o mică plat-
formă pe care se înalță un clopot uriaș ; doi gladiatori de
același metal bat ceasurile cu ciocanele lor înverzite. Și,
profilîndu-se pe ceriul albastru, așa de dulce, al Veneției,
cei doi coloși bătînd în clopotul, peste care veacuri au tre-
cut, produc un efect neobișnuit și fantastic. Leul venețian
cu fața lui măiestroasă și liniștită, cu aripi pe spete, pare
că pîndește, aurit și împodobit, deasupra anticului ceasor-
nic, care de la 1496 pînă acum socoate mersul neconținut
al vremii, schimbătoare și veșnică.

Pompeii e dezgropat întreg aproape. Un târg întreg de ruine, care pare ars ieri de focul Vezuviului. Stradele sînt înșiră printre case acuma, ca și cu aproape 2000 de ani în urmă, cu lespezi groase plumburii, prin mijlocul cărora pietre mai ridicate ajută să treci de la o parte a drumului la alta. Casele sînt deșerte acuma : făcătorii de săpături au găsit cu cale să le curețe de toate mobilele pentru a le duce la Napoli și n-au lăsat aici decît pereții goi, acoperiți încă cu fresce splendide. E o pictură deosebită, pictura acestor murale a romanilor, sămănînd pare-că în îngrijirea stîngaci a contururilor cu aceea a preraphaeliților, dar cu mai puțin ieratism, mai multă libertate și uneori un realism pronunțat. Sînt fructe minunate, prin aceste *triclinii* vechi, fructe cu toată frăgezimea lor de viață vegetală zugrăvite, de maiestri obscuri și necunoscuți. Arabescurile antearabe ar putea rivaliza cu cele din Alhambra ori din întunecatele palate ale Maroçului. Cînd am fost în vechiul oraș, în colțul unde se mai fac săpăturile, lucrătorii scoseseeră de sub cenușă o casă cu trei rînduri, pe ai cărei pereți niște cocostîrci pe fund negru erau zugrăviți cu o dibăcie, la care pictura ajuns tîrziu numai după învierea ei. Am văzut pe urmă frescele de la muzeul din Napoli — *affreschi pompeiani* — care țin vreo șapte săli, și aici frumusețea și plenitudinea zugrăvelii sînt uneori cu desăvîrșire de mirare. Sînt între ele cadre mari : un Herakles cu Omphale ori un Perseu liberînd pe Andromeda, dintre cele mai bune. Trupurile sînt cu mîină sigură delinuate pe părete, coloarea, în care un galbăn roșietic special domină, e încă proaspătă. Aceeași îngrijire pentru detaliul anatomic bine observat și înfățișat, aceeași viață a cărnurilor goale și coapte la soare. Ieratismul de forme, rigiditatea tipicală a contururilor se găsesc numai în mormintele de la Capua și Paestum, unde

s-a descoperit prețioasa frescă a războinicilor samniți. Și dacă pictorii italieni au precursori între necunoscuții zugravi de case ai orașului de provincie Pompeii, același lucru și cu peisagiștii flamanzi. Cîteva zeci de peisaje din Pompeii, Herculenum și Stabiae se desfac pe tencuiala pereților, unele în medalioane, cîte patru de tablou, altele separate. Fațade de temple, case răzlețe, capete de cîmpie, în acea lumină, care deseori se întîlnește în tablourile lui Claude Lorrain, mai asămănătoare cu acestea încă prin ruinele antice presărate în verdeața cîmpiilor ori umbroaselor păduri. Scene realiste apoi : femei gătindu-se înaintea oglinzilor de bronz săpat, cu fața lustruită, luînd boiele din vasele păstrate încă, una zugrăvind cu modelul pus înaintea, apoi scene din *forum*, negustorii și procese între coloanele strălucitoare de lumină.

Sculptura se simte și ea de această tendință generală către realism, care domină prin ultimele timpuri ale imperiului : pe lîngă nenumăratele statui de divinități, portretele călări ale lui Nonius Balbus și fiului său, foarte exact reproduse după natură, cu toate zbîrciturile bătrînului, cu toată elasticitatea de carne și gracilitatea de contururi a tînarului. O grupă de toată nostimada duce pînă la capăt această tendință de a ciopli în marmură lucrurile văzute : un țeran gol, cu o legătură numai la mijloc, gătește un porc, răzîndu-l, pe cînd fecioru-său, un băiat de vreo doisprezece ani, grămădește vreascuri supt căldare. Ți se pare, că acest grup a fost săpat în veacul al XIX-lea și nu cu atîtea veacuri înainte.

Casele sînt toate aproape cu un lux de bun gust clădite. Împărțirea e mai pretutindeni ca în casa lui Pansa, cea mai regulat zidită din toate. Printr-un vestibul strîmt, cu podeaua de mozaic intri în *atrium*, deasupra căruia, prin deschizătura luminoasă a *compluviului*, apa curge în *impluvium*. În dreapta și în stînga, camere de oaspeți, mari cît niște saltare de scrin, în față, după un alt șir de odăi, stîlpii peristilului, continuați cu *oecus* și uneori cu grădina de

fructe. Sînt împodobite cu coloane colorate sau îmbrăcate cu stuc, cu tablouri murale, cu pavaje de mozaic, care nu cedează, desigur, celor mai frumoase mozaice creștine aceluia de la Santa Maria Maggiore, de pildă, ori de la Santa Pudenziana. Mozaicul joacă un rol covârșitor în casele acestea și, mai pretutindeni, tablourile alcătuite din pietre sînt mai realiste decît celelalte. La intrare, cîte un urs cîte o mască, ori vreun cîine încruntat ; în interior, adevărate covoare de mozaic, precum splendida bătălie de la Issus, găsită la 1831, cu biga minunată a lui Darius în fața

Toate sînt boite dinspre stradă cu roșu ori alte culori mai întunecate, arătînd trecătorilor un zid închis, străbătut de ferești rare și înguste. Cîte un balcon se întindea în afară uneori : unul se mai cunoaște și azi. Dughienile de vin sînt mai numeroase decît toate celelalte, cu urnele înfipite în piatră, care formează un unghi drept. Din loc în loc, cite-o *osteria*, cum îi zic ghizii, cu fresce de oameni cinstindu-se ori, desigur, vreo bărbierie, cu firide pentru sopoane și dresuri, cu scaun de piatră pentru clienți, cari ascultau cîtă vreme industriașul îi curăția de podoaba capului ori a bărbii, nenumăratele *potins*, ce se debitau la romani în dughenile *tonsorilor*. Dincoace, morarul măcina grăunțele în morile de piatră, mai departe togele se spălau de *fullones* oameni înstăriți aici, de vreme ce ridicau o statuie Eu-mahii, *denarii proprii* și nu *pecunia publica*. În mijloc forul întinde coloanele-i dărîmate, presărat cu pedestale supt templele lui Jupiter și Apollon, care-l privilegiază lîngă Bazilică, ce dă în strada marină. Pe urmă cele două teatre la o parte, mai încolo amfiteatrul de pe deal, termele păstrate minunat de bine, cu stucul încă pe păreți, conductele de plumb neatînse și băncile de bronz ale lui Vacule la locul lor.

Un singur lucru lipsește : oamenii ; ba nu. Sînt, cînd dreptul vreo zece la muzeu, în toate posturile posibile înlemniți de agonie, îngropați în cenușa vulcanului. Și el Vezuviul, se profilează pe ceriul albastru ca un munișor

de mîna a doua, deşirînd veşnic şfichiu-i de fum, pe cînd urechielniţa întinde frunze la soare, şopîrilele de ruine se întind pe pietre, cu ochii lor de candelă şi cazmaua săpătorilor sună pe lavă.

Sara.

Vezuviul e neliniştit. Fumul alb a dispărut ; e întunecat acuma, şi, ca şi cel de la jărtfa lui Cain, se tîrîie spre pămînt, ameninţător, tot în direcţia Pompeii. De pe gură, sus, cîte un glob de foc se ridică, pentru a se coborî iarăşi, ca o candelă ce se stinge. De n-ar fi mişcarea aceasta ritmată, ai crede, că luna se iveşte, roşie şi sîngerată, ca toamna pe brumă, deasupra vulcanului. E lava care forfoţeşte în fund, în clădirile cele veşnice. Din cînd în cînd mărul de sînge zvîrle scînteii, ce se pierd pe coaste, în spre Castellamare.

Şi marea-i liniştită, cenuşie în noapte, cu stafii de corăbii, ce o despică a lene. Tînte de aur pe covorul de safir al ceriului. Un glas cîntă pierdut, nu se ştie unde, şi, colo, pe dealuri, lumini se aprind ca alte stele, mai jos, neregulate şi rare. Zgomotul cetăţii sună departe...

TRIESTE, MIRAMARE

Spre Trieste, prin Istria pietroasă. În vagon, numai un italian de la țară : supt pălăria neagră, cu marginile largi, o față lată, grasă, cu o barbă înspăimântătoare, care pare că-i iese și din urechi. Se gîndește la ceva greu căci ochii blajini privesc țintă la canaful murdar al perdelei, ce i se leagănă înainte, la zguduiturile acceleratului. Mîinile puhabe, păroase ca de maimuță, par că frămîntă un aluat ce nu se vede.

O stație mică : în sunetul pripit al clopotului și al cuvintelor de serviciu, conductorul aruncă pe cineva în vagon. E un domn politicos, care pare foarte vesel că zărește pe omul cu pălăria largă. Se așează în față cu el, și încep a vorbi, așa de răpede, că abia se înțeleg. Sînt socoteli, propuneri, întrebări ; omul gras face celuiilalt un raport despre starea unei moșii. Îi zice : „*Signor conte*“, cu un oarecare respect.

A scos o condică groasă, cu cifre, și amîndoi se uită la dînsa, vorbind mai rar, cu fruntea încrețită.

Mă uit atunci la conte. E un om de vreo patruzeci de ani slab, drept, bățos, cu un nas coroiat și o foarte frumoasă barbă, lungă și neagră. În cap are — lucru neobișnuit în aceste părți — un cilindru ; poartă redingotă încheiată pînă sus și niște pantaloni călcați cu îngrijire, dar simți-

tor de uzați. Are pe față, și în întreaga-i înfățișare, ceva aristocratic ; dar preocupăția, grija cu care așteaptă cifrele, acel amănunt al hainei bine periate, călcate cu îngrijire, dar uzate, arată o decădere materială, din acelea care au lovit mai toată nobilimea veche a Italiei. Omul gras din față, cu înfățișarea vulgară, pare foarte mulțumit, dimpotrivă ; nu e, desigur, nimic de spus împotriva cifrelor sale. Va fi probabil creatorul unei dinastii de plutocrați ai viitorului.

Tovarășul meu de drum e mai interesant acum. Pare să fie de patruzeci de ani, dar zice că are șazeci. E foarte drept, ciolănos, cu fața arămie, în care albușul ochilor bulbucăți apare foarte curios. Căutătura acestor ochi, mîna mușchioasă, cu degetele pline de cicatrici, cu vinele umflate, arată un om deprins să muncească din greu. Are haine de negustor mic, o pălărie tare și un cercl de aur într-o ureche.

E vorbăreț, dar, deși italian, se exprimă greu ; prinzi cîte o vorbă portugheză în frazele sale. Căci vine tocmai din Brazilia, unde a stat doi ani de zile. E căldărar emigrat într-o țară care plătește mai bine și hrănește mai ieftin. Îmi arată monede braziliene : hîrtii de 10.000 de *reis*, care par o avere și reprezintă la 60 de lei, bucăți de nickel cîntărind cît banii de fier ai lui Licurg, bani de aramă care samănă cu ai noștri. Aur și argint nu există.

Îndată ce se apropie trenul de Trieste, omul pare prins de o grijă mare. Scoate capul pe fereastră, privește în zare, și, cînd se întoarce, vorba-i e mai distrasă, ochii mai luminoși. Îl muncește ceva, desigur ; mai mult decît dorul de țară, căci e istriian de naștere. În sfîrșit se hotărăște să spună, deși unui indiferent, unui străin.

Se întoarce acasă ca să tocmească lucrători și să se mute cu totul în America, luîndu-și și femeia. Dar ea nu i-a scris de mult, și el nu știe ce va găsi înapoi. Cu ce tristețe bărbătească se uită ochii îngrijați ai bătrînului !

Trieste este un oraș foarte comercial, foarte prosper, care, între altele, a ucis Veneția. Are o bursă și un Lloyd, vestite în lumea întreagă, strade foarte largi, luminat foarte bun, pavaj fără păreche și nenumărate corăbii. Dacă ar avea și un caracter al său, ar fi un oraș frumos : acest caracter lipsește însă și locuitorilor, cari vorbesc toate limbile și au toate figurile popoarelor ce se întâlnesc, se amestecă sau se vizitează aici. Portul-franc fără naționalitate al unui stat național.

O imensă trăsură cu patru locuri mă duce spre Miramare. Întii alei largi, cu trecători rari : apoi, în dreapta, dealuri, cu o vegetație admirabilă, în stînga, marea, cea mai albastră și mai lină din toate mările. Cîteva case răsar din frunzișul lucios al alămlilor.

Drumul urmează neconținut linia șerpuitoare a țărmului. Prin aerul limpede, care lasă ochiul să vadă departe și lămurit, pata albă a castelului se deosebește îndată. E așezat chiar pe priporul mării, dominînd-o cu turnul și pereții săi crenelați. Neasemănate grădini încunjură acest castel, de o așa de pură și poetică frumusețe. Florile nu se culeg, nici nu se dau, și prin unele unghere de umbră pămîntul e acoperit tot de revărsarea petalelor albe ale cameliei.

Miramare a fost odată un cuib de fericire princiară. Apoi într-o zi stăpînii tineri și mulțămii ai acestor locuri s-au dus să caute foarte departe o coroană împărătească, ei care stăteau destul de sus, printre mai-marii lumii acesteia, ca să nu aibă nevoie de dînsa. Maximilian a murit de glonț și Carlota s-a întors nebună. Castelul nu s-a ruinat ca în legendele tragice, care fac ca piatra să simtă durerile celor ce au fost fericiți într-însa. Alb și armonios, el privește azi ca și atunci la marea cu apa schimbătoare ca și noroacele vieții.

Pe drumuri depărtate, 1904

FERRARA

Spre Ferrara. Mestre, Marano, Dolo, Brenta scăzută, cu insule mari nisipoase în valurile-i galbene. Padova, unde joi se serbează comemorația de șapte veacuri de la moartea „Sfântului”. Stația rămîne în urmă, și deodată un cimitir alb se ivește, iar, mai departe la stînga, dincolo de copaci, toată gloria orașului. La capăt, ochiul se oprește asupra haosului arhitectonic, bogat în cupole al lui Sant' Antonio.

Cîmpii sînt mari, săraci. Îndată după Veneția răsar casele acoperite cu stuf, avînd cruci la colțuri. Popușoi sînt mai mici, via e închircită, făcînd uneori silinți lacome către trunchiul ocrotitor al plopului vecin.

În pămîntul umed, sălciile se nasc din belșug, acoperind uneori, ca o pădure mătăsoasă, tot orizontul pînă departe. Vin cîteva miriști ; apoi, din ce în ce mai dese, sămănături de cînepă : curățite pînă la vîrf, plantele înalte și subțiri poartă cu greu smocul frunzelor rămase. Picură, parcă, de oboseala bătrîneții lor vegetale : rîvnesc la soarta celor ce, așezate în clăi, își usucă la soare fibrele îngălbenite. Țerani-cu pălăriile de paie aplecate pe frunte lucrează din loc în loc pe ogoare.

Din mijlocul cîmpiei verzi țîsnește un munte de cremene cenușie. Slaba verdeață care-l pătează îi scoate și mai mult la iveală sălbăticia lucie. În vîrf stă un castel ruinat, negru : un defileu de plopî trîști și rari duce pînă la dînsul, ca umbrele vitejilor căzuți, păzînd somnul veșnic al bătrînului împărat, mort. Un alt castel e înfipt pe muche : turnuri colțurate privesc pe deasupra caselor roșii. Orașul e „muntele“ de cremene“, Monselice.

Încă un rîu galben. Rovigó își desfășură la capătul unei dumbrăvi de sălcii coperemintele cărămizii, domul cu sprijinitori gotice și turnuri scunde. Alătura cu dînsul o îndoită clopotniță crenelată păzește, foarte înnegrită. Alt rîu : Pontelagoscuro. Apoi — Ferrara.

O nesfîrșită alee de castani bătrîni, în cari *cicadele* tipă strident. Atîta zgomot se aude în căldura năprasnică de după amiază. Nici un glas, nici un vuiet de trăsuri. La o *trattorie* de cărămidă numai, o familie înfierbîntată de băutură se veselește expansiv, privind cu ochii înduioșați la drumul lat, cu desăvîrșire gol.

Ziduri înalte roșii, cu tencuiala ciuruită, stau de amîndouă laturile. Pe deasupra lor se revarsă prisosul bogatei vegetații dinăuntru : crengi prăfuite, sfichiuri de plante acătătoare. Și neconținut nimeni...

A ! iată cineva, în sfîrșit : o babă cu ochelari, care, trîntită în iarbă deasă, citește o carte, ținînd-o depărtată de ochii ei presbiți. Apoi un velocipedist, necăjindu-se pe aparatul său, trece ca un fulger. Pe una din băncile de piatră, un ipochimen galonat, desemnînd în nisip, lămurește ceva — în această țară de egalitate între ființele omenești — unui vagabond fără fund la pălărie.

Aleea se rotunjește într-o piață și pe această piață se ridică ceva roșu, de o măreție și de o frumusețe deosebită. Turnuri masive, zdravene ca un munte, șanturi late, pe care plutesc lungi ierburi de apă, poduri ce se ridică, bolte întunecate, care așteaptă luntri ce nu vor veni niciodată,

ferestre mari, adâncite în gigantica grosime a zidurilor. E castelul din Ferrara.

Castelul acesta, zidit în al XIV-lea veac, a văzut toată fericirea și restrîștea uneia din cele mai glorioase familii de tirani ai Italiei. Casa de Este a adunat în sălile spațioase, cu poduri sculptate și pereții acoperiți cu fresce, tot ce frumuseța și talentul aveau mai ales. Căci, în al XVI-lea secol, stăpîna casei se numea Lucreția Borgia, blonda fiică a Renașterii, pe umerii căreia clewetirea a aruncat cea mai sîngeroasă mantie de crime ; oaspeții erau messer Lodovico Ariosto și Torquato Tasso. Azi e prefectura unei provincii sărăcite, cu capitala pustie.

În Corso Giovecca, ce se desface din piața castelului, o poartă de palat deschisă lasă să se vadă cîteva scurte, subțirățice coloane de portice și o ușă cu gratii, care pare că e a unei biserici. O lume săracă se îngrămădește acolo.

În acest spital al Sfintei Ane, legenda a pus multă vreme închisoarea poetului cruciatei, a lui Tasso, înfierat ca nebun de mîndria revoltată a lui Alfons de Ferrara. Cercetările moderne au dezvinovățit pe duce, căci nebunia poetului n-a fost o născocire infamă.

Sînt mulți, totuși, cei mai mulți, căroro această spulberare a încă unei legende li lasă un adevărat gol în inimă. Căci, printr-o ghicire a frumuseții morale pe care o dă suferința, mulțimii îi place să împodobească cu cununa de spini a durerilor înălțimea intelectuală a geniului și sfîntenia divinității.

În Via Ariostea stă casa lui Ariosto, foarte vizitată. Această localizare a măririlor, care samănă numai cu pietatea, le înjosește.

La numărul 67 din Via Ariostea a stat, în adevăr, un burghez al Renașterii, care se cheamă Ludovic Ariosto și care nu interesează în chip deosebit generațiile ce l-au urmat și-l vor urma.

În acest om apărea însă intermitent un altul, o manifestație înaltă a umanității : acela nu locuia aici. Lumea

întreagă era a lui, și el o străbătea cu iuțeala fulgerului pornit din mâinile lui Zeus. Vedea timpurile care fuseseră și înțelegea cele care ar fi putut să fie, cunoștea lumi în care nu trăise, mai bine decât acei cari se aflau în ele; dincolo de marginile cunoștințelor obștești, el zărea infinita splendoare a celor ce nu se pot cunoaște. Știa limba florilor, înțelegea tîrguirea apelor și învălmășita plinsoare a pădurilor. Și, ca un nou Iehovah, chipuri noi ieșeau din mâinile sale. Ce are a face acesta cu omul modest ca avere și situație care locuia palazzinul din Ferrara !

Iată centrul orașului. O lungă clădire roșie, cu ferestre gotice, o poartă, a cărei ușori sînt o coloană medievală și un fragment de arc roman, mărginesc de două părți o piață ; piața, salonul orașului italian, unde toată lumea se adună spre a schimba lucruri și gînduri. De a treia parte, se ridică trei fațade roșii-negre legate, despărțite în lat, în trei registre. E Domul, populat cu sfinții săi naivi și barbari din veacurile al XIII-lea și al XIV-lea. Pe partea din fața palatului gotic, șirul de colonete ce se desfășoară de sus, e de o finețe de lucru minunat.

E seară. Piața se umple pe încetul, pînă murmuie de zgomot. Obloanele și storurile de cînepă cafenie-roșie sînt date într-o parte : la ferestre se ivesc fețe liniștite și frumoase, cu obraji rotunzi și ochii adînci, bogați în gene. Scaunele de la cafenele cotropesc strada pînă la mijloc. Vinzătorii de harbuji tăiați, de mari piersici catifelate, de alune în coaja lor verde, ghimpoasă, umplu văzduhul răcorit cu strigăte disarmonice și plîngătoare.

Pe drumuri depărtate, 1904

GENOVA

Sînt iarăși în orașul alb, orașul palatelor de marmură. De pe înălțimile de la Villetta, privesc spre marea, care se înfășură molatec în sure brume de seară. Ochiul se coboară prăpăstios în valea, unde, îngrămădite între munte și apă, casele se strîng, se încalcă. Par albe ca laptele, despărțite de străzi înguste, șerpuitoare, care apar aici și se pierd îndată în vălmășagul arhitectonic.

Grădina ce se cațără pe stîncă artificială, e umbroasă și tăcută. Masele negre ale arborilor, nemișcate, adaugă la solemnitatea serii, care se coboară încet, pe nesimțite. Mirosul florilor din partere, foarte puternic, produce asupra sufletului impresii religioase, ca un fum de tămîie.

Acum e întuneric și bine. Cu o clipocire de stele, lumini se aprind în vălmășagul de case, acoperite de neguri albicioase. Sînt foarte fantastic sămănate, ca niște scînteii de licurici în desigurile negre. Departe, ca o stea roșie ce răsare, se aprinde lumina înaltă a farului. Aici sus, tăcerea e absolută.

În vale, s-a inaugurat biserica unei sfinte, și bătrîna Genova clericală e în sărbătoare. Steagurile multicolore

spînzură de pe funii deasupra stradelor înguste. Mici iarmaroace se închid în unghiuri de umbră, cu turte dulci, jucării, „sirene”. Trec, ca un val neistovit, în mișcări de o eleganță meridională, fetele cu capul gol, lucrătorii de la port, marinarii cu gîuri mușchioase, pîrlite ; țeranii cu pasul greoi și fața preocupată. Aerul e frămîntat de cacofonia zguduitoare a clopotelor, de strigătul precupeților, ale vînzătorilor de smochine verzi și albastre, de curmale mărunte, de *nespole* ; de hurelul căruțelor mari pe piatra bulbucată a stradelor. Copii slabi, cu țigarea în gură se plimbă, cu tovarăși care-ți despică urechia de sunetul ascuțit al „sirenelor”.

Din toate părțile orașului acest torent zgomotos, multicolor, se coboară dimineața spre piață. Închisă între arcadele bibliotecii și ale teatrului, Carlo-Felice, bucata aceasta mică de loc vîiește ca un roi enorm. Mîinile se agită, ochii scînteie, culorile aprinse, albastrul ca cerul, roșul de sînge, verdele pajiștilor tinere se luptă între dîsele. Un Garibaldi prăfuit stăpînește frămîntarea și zgomotul.

De-a lungul portului, trenuri fumegă, vapoarele urlă răgușit, ciocanul bate pe șine. Abia vezi un petec de mare murdar între piepturile cătrănite ale luntrilor și corăbiilor. Oameni goi pînă la brîu, alții cu pîntecele expuse luminii, se poartă grăbiți printre clădăriile de butoaie și baloturi, ori pleacă, plini de funingine și de sudoare, spre crîșmele ca niște peșteri obscure, cu aerul de năduh. O terasă de marmură aruncată deasupra portului ; pe băncile de fier, moșnegi foarte zbîrciți se uită pe gînduri ; desigur vechi corăbieri, cari visează ceruri noi și ape străine, îmbătîndu-se de mirosul sălcui al mării.

Apoi o cîmpie neagră, unde totul se pierde supt pulberea scînteietoare, cristalină a cărbunelui : vagoane negre, oameni cu fețe africane, lemnării de catran. Marea pare un lac de păcură.

Iată farul, ridicindu-se trandafiriu în liniștea albăstrie a cerului. În dreapta, dealuri friabile, cu verdeață arsă, de pe care guri de bronz pîndesc lacome. O poartă supt care păzesc soldați mărunți, cu uniforma elegantă. Și apoi... aruncă-ți ochii în stînga.

S-au dus luntrile și vapoarele, trenurile și molurile, lucrătorii și butoaiile. E marea, liberă marea albastră, marea împăcătoare a sufletului. Abia o încrețește vîntul, cu încrețituri ce se grăbesc, pripite, spre țărmuri, pe cînd soarele strălucit al amurgului aruncă o dungă de aur topit pe luciu. Un aur viu, care se frămîntă și tremură.

În urmă, tot orașul se desfășură pe dealuri, cu geamurile scînteietoare ; înainte, golful se rotunjește, cu maluri tot mai fine, mai neguroase, care merg să se confunde cu norii.

Pe rămășițele zidurilor, lucrători își plimbă oboseala, pe cînd alții se îngrămădesc în jurul unui joc de popici. Între privitori, un preot cu anteriorul înverzit de vreme, și sentinela care păzește lîngă o piramidă de obuzuri, cu vîrfurile ascuțite.

Dedesupt, valea se umple, pe încetul de umbră, pe cînd o ceață se coboară asupra dealurilor sterpe din față. Tocmai în vîrf, o clădire de piatră sură, care pare foarte veche, se încinge cu un brîu de mici lumini risipite.

Atunci jocul se mîntuie, și lumea se împrăstie încet, cuprinsă de lenea visătoare pe care o împrăstie căderea nopții. Ultimul bocănit de călcîie pe piatră se pierde în depărtare, și atunci aud numai misterioasa fișire a copacilor gigantici din grădina ce se întinde fără margini la picioarele mele. [...]

Sînt puține orașele unde te poți plimba singur, unde banalitatea nu te cotește, nu te înghesuie, tăindu-ți firul gîndurilor, întrerupîndu-ți visurile — banalitatea oamenilor sau a lucrurilor. Între aceste fericite colțuri din lume,

e Genova, un oraș ideal a cărei amintire se rezumă în lumină, marmură și parfum.

Am ieșit din întunecata *Via Giulia*, prin care se revărsă, de-a lungul zilei, atîta mișcare și zgomot. Între Teatru și Bibliotecă, *piazza Carlo Felice*, cu porticele sale și statuia lui Garibaldi. E multă lume, atrasă de răcoarea serii. Apoi terenul se ridică, prin *Via Roma*, spre largă piață *Corvetto*, în mijlocul căreia un Victor Emanuel de bronz întreține relații de bună vecinătate cu Mazzini, închipuit în marmură deasupra unei coloane. De o parte și de alta, verdele bogat al grădinii *Acqua Sola*. În față sușul obositor al minunatei *Via Assarotti*, o stradă de palate, cu loje masonice, biserici moderne de marmură și consulate boliviene, pe dinaintea cărora se urcă elegant tramvaiul suspendat.

Încotro vrei, te așteaptă o plimbare fără pereche.

Strecurîndu-te în dreapta, de-a lungul grădinii, pe lîngă palate misterioase, fără locuitori vizibili, ești, într-un sfert de ceas, pe creasta zidurilor orașului. Ce se vede de acolo e, desigur, dintre cele mai frumoase lucruri ce se pot înfățișa cuiva.

Privirea se cufundă într-un ocean de clădiri albe, așezate în amfiteatru, cu grădini despărțitoare și piețele largi, în care trăsăturile și oamenii se deosebesc ca niște puncte negre. Apoi clopotniți înnegriți, cupole maiestuoase, arce de poduri, dedesuptul cărora sînt străzi. Un haos arhitectonic și o desăvîrșită armonie. Tocmai în margene, îți stăvillesc orizontul severele stînci goale, care poartă pe fruntea lor mănăstiri cu zidurile albe.

Dacă lași acest *muro di circonvallazione* și, despărțindu-te de farmec, apuci mai departe, pe una din stradele care te chiamă în dreapta, ești uimit găsindu-te înaintea mării. Mediterana albastră își lovește îndărătnic valurile mărunte de malul dominat de grădini cu splendoare meridională și, mai încolo, de atelierele, magaziile, gheretele portului totdeauna agitat.

Iată acum *Via Carlo Albert* și prelungirea ei, *Via Carlo Emmanuele*, în care corăbiile și atelierele își revarsă lucrătorii și marinarii. Marea dispăre îndată, în dreapta, unde trenurile se strecoară gîfîind înspre trandafiriul Palat al Vămii. În stînga, restaurantele populare de sub arcade, expuind în teighelele subterane peștișori roșii fripți în ulei, cartofi prăjiți „fructe de mare” cu formă de păianjeni. La o fîntînă de piatră salahori goi, nu pînă la brîu, ci pînă la picioare, își curăță *coram populo* trupurile pline de negreala grasă și strălucitoare a cărbunilor.

Acum la deal, prin *Via San Lorenzo*, supt zidul catedralei de marmură neagră și albă și, dincolo de *Piazza Nuova*, cu palatul ducal — *Via Giulia*.

Via Assarotti te duce acum, din aceeași piață *Corvetto*, pe altă culme care domină orașul. E o admirabilă plimbare singuratecă, deasupra celei mai frumoase părți din oraș, pe lîngă palatele albe și grădini de alămii și palmieri. Din loc în loc, priveliștea se deschide în stînga, și atunci, dincolo de risipirea clădirilor, de povîrnișul *salitelor*, pavate cu cărămidă, de podurile care leagă strada de sus cu un rînd oarecare al caselor de jos, vezi marea care adoarme înfășurată în brume și turnul roz al farului, care o stăpînește. Cînd te cobori printre arborii cu frunzele dese, în aerul aromit de parfumurile voluptoase ale serii, și vuietul mulțimii îți vine la urechi, ți se pare că te întorci dintr-un Eden, unde nici un înger cu sabie de foc nu te împiedecă însă de a te întoarce a doua zi și în zilele următoare, spre a simți tot mai adînc armonia, puritatea, misterioasa sfințenie a naturii și a frumosului.

Pe drumuri depărtate, 1904

COLȚ DE ITALIE

În Veneția.

De la început, inscripția *Dopolavoro* (se zice și *i Dopolavori*, pentru cei care beneficiază din această operă), arată o nouă creațiune a erei actuale. Se caută a întrebuița altfel decît în cîrciumi [...] timpul lucrătorului. Literatură, muzică, artă, exerciții, călătorii. La cinematografe se înfățișează defilări ale acestor buni oameni, pînă acum părăsiți, înaintea organizatorilor oficiali. Funcționarii căilor ferate, uniți în societate, merg să vadă Fiume, Zara, ultimile cuceriri.

La cinematograful *La Grazia* a Graziei Deledda, scriitoare premiată cu premiul Nobel. Legenda sardă, cu păstorițe, capre, frumoși străini de la mare, seducții și pedepse, amenințări, cu amor și împăcare sub benedicțiunea patriarhului rural. Mari figuri de frumuseță, proiectate pe ecran, fac o predică de armonie fizică. Femei, copii în sală, plîng.

Pe o piață un tip curios face reclame mărfii sale, nu știu ce aparat care topește, care lipește. Pălărie tiroleză cu pană, ochelari pe roșia față rasă, moletiere de alpinist. Vorbește o italiană numai în infinitiv și amestecă dis-

cursuri nemțești. Face tot ce poate ca să pară neamț. Lumea îl ascultă curios și atent. Nu râde nimeni.

La Genova treci de la gară prin mari tunele, înainte, în dreapta, în stînga. Splendid construite, căptușite, jos, cu marmură. Rînduri întregi de noi palate. Stînca a fost sfărîmată cu dinamită. Totul în cîteva luni. E mare poporul care cu atîta îndrăzneală, disciplină și onestitate face astfel de lucruri.

Pe tot cuprinsul Rivierei alte palate sînt fundații ale orașelor Turinul, Milanul, pentru sănătatea copiilor lor. Aziluri de săraci cu fațade de palate, stabiliment heliote-rapic al provinciei Pavia.

În marginea Genovei, cîmp de exerciții. Un întreg grup de case a fost dărîmat pentru aceasta, păstrînd numai, ca zid de incunjur, o parte din fațadă. Tineri care se încearcă înaintea unor muncitori au veșmîntul roman. Nu în zadar se poartă acest ideal înaintea ochilor focoși al unei generații.

Indemnuri tipărite ale Ligei Navale. Cîmpul de activitate al navigației italiene, Mare Nostrum, e acum *Marea romană*, toată Mediterana de la Gibraltar la Beirut. Zi de zi, aceasta pătrunde în suflete și le ține încrezătoare și vii.

Case, biserici, mănăstiri se prind de stînca goală în cea mai impresionantă prăvălire. Nicăiri un munte n-a fost așa de străbătut de o omenime așa de deasă și de harnică. Șosele admirabile, adesea nouă-nouțe, după aparență, se sprijină pe fundamente de uriași.

La Taggia florile cresc în straturi cu legumele. Pretutindeni se oferă buchete, se fac lăzi ușoare pentru transport : marile depozite de iarnă ale străinilor, raiurile veșnice, sînt aici aproape : Alassio, S. Remo. Cu astfel de în-deletniciri și sufletele omenești trebuie să înalțe și să purifice.

La Veneția candela ardea înaintea monumentelor, unele de o artă delicată și *simțită*, care, de curînd, s-au

înălțat celor căzuți pentru țară. E ca o nouă religie a unor răstigniri recente, care n-au fost răsplătite cu divinele înălțări și asupra cărora nu vor cădea lacrimi în fiecare an.

La Ospedaletti, lume în balconul de fier al unei case, „Alexandra tea-room”. Anglia s-a așezat ca la ea acasă, cu toate obiceiurile ei. La doi pași casele de lucrători italieni cu toată viața lor modestă supt ochi. O lume nu știu pe cealaltă, — *n-o vede*. Aici se țese coșurile pentru florile de alături.

Catalonia și expoziția din 1929. 1930

PE COASTELE ITALIEI

„Roma” taie ritmice valuri potolite supt un clar cer de ianuar în margenea coastei italiene. Îndată după ieșirea din îmbrățișarea largului port genovez încununat de cel mai impunător front de palate, coasta se prezintă înaltă, aspră, stîncoasă, în sin doar cu cîteva grupe albe de sate. Zăpadă în ceață. Rar cîte o pasăre albă se aurește în raze.

Înăuntrul mărețului vas de 33.000 de tone, clasa I-iu luxul expune pretențioase figuri banale : un cinematograf viu. Jos numai, la „popor”, călătorii pentru Neapole au vioiciune, coloare, interes. Acela nu figurează, ci trăiesc. Pe cînd copilașul bogaților sus mină supt supravegherea nursei cu lung vâl alb jucării de o mecanică scumpă și complicată, dincolo pe scînduri sar mîngile și în colțuri ferite frumoasele fete cu țarțamuri la șalurile lungi lăsate în triumphiuri fac dragoste cu băieții oacheși care se cațără pe funii pentru puțin exercițiu.

Un formidabil zbîrniit de pasăre măiastră ni vine din față, trecînd ca fulgerul : e o aeronavă.

Apoi plutim pe vasta mare liberă, acum împăcată aproape.

Apusul se îmbracă în sînge și aur. El nu face loc nopții unei difuze lumini care mult timp lasă transparent albastrul palid.

Acuma sîntem iarăși lîngă țărmul italian. Toscana lungește blînd spre apă. Deodată sîntem prinși între lumini pe ambele laturi, unde clipește farurile de înștiințare. Un colan, al doilea de puncte luminoase tivesc mari umbre negre care se deosebesc în pete năvălitoare.

Elba. Acolo unde scînteie țărmul e Porto Longone, Portul *Lungoiu*. La celălalt capăt pe care nu-l vedem, Porto Ferrajo.

Acolo a fost adăpostul silit al lui Napoleon. Acolo biruitoarii prin număr i-au închis „Împărăția”. Și el a privit-o ca atare. Din căsuța „palatului său a orînduit porturi și drumuri, și le-a făcut. Apoi, într-o noapte, vasul ușor l-a luat pe furiș spre Franța depărtată. Pe aceste vaste ape o astfel de jucărie spre un așa de îndepărtat țărm de primădie, unde pîndea poate moartea. Niciodată n-a fost o atît de tenace voință în omul genial „Norocul lui Cesar...”

Și vasul se depărtează încet de apele epice ale aventuri, pe care o recheamă ultimele tremurări de lumină ale farului care se pierde.

Acum sus, nesfîrșit de sus, stau numai, poruncitoare, limpezile, ochioasele stele pe care le uităm. Ele singure deasupra adîncului.

La Ostia cu gura Tibrului la „ușile” Romei vîntul scutură masa imensă a vaporului, care luptă cu năvala valurilor. Tocmai Roma să fie așa de rea față de vasul care-i poartă numele și asupra căruia veghiază icoana ei încununată cu coiful și cu lanța în mînă ? !

Ne trezim la Neapole. Cetatea minunată se prezintă în alba risipire a miilor ei de case supt soarele care lovește în ascuțișul de turnuri și în faianța veșnic tînără a cupolelor. Trist, în ruina lui sură, castelul Sant'Elmo nu mai păzește o viață care ascultă de alte porunci, iar de cealaltă

parte, în vârful mușcat al păreților de granit căptușit cu lavă Vezuviul toarce din caierul lui veșnic nori albi, deși, cari se întind în culmi crenelate : în față de tirăște fumul lărgindu-se tot mai mult, cuprinzînd munți și mare în răspîndirea-i destrămată.

Un moment în străzile de atîta timp cunoscute. Cu zborul neînfrînt al automobilelor se mai amestecă încă sprintena trăsuriică neagră, ori căruța de la țară, oscilînd între imensele roți rotunde. Pe marginea trotoarelor vînzătoare de toate cele și-au înșirat hardughiile : e acolo tot ce vrei și nu vrei, de la frumoasa clădire de grădină a lămîilor și portocalelor proaspete, la șirurile de cărți — și una de Gustave Droz — a căror lectură e formal interzisă fetelor, poate pentru a le interesa mai mult, pînă la pieptenii de falsă bagă încrustată, la șirurile coralului de fabrică, la toate zdrențele sărăcimii. Tipuri care nu se află aiurea se amesectă aici : largi fețe oacheșe, cu ceva grec și arab, adesea, în ele, în tempo de mers încet, capricios ori de o nervoasă pripă, în care nu e admirabila euritmie italiană : ceva care amintește de Asia, ale cărei influențe, în atîtea domenii, s-au înscris pînă aici. Dar e, încontestabil, un ritm de viață activă, care dovedește că și pînă aici s-a întins puternica zguduire nervoasă a „omului”. Al doilea oraș al Italiei e din ce în ce o foarte mare capitală și îndrăznețele largi strade noi abia încap neconținută revărsare umană care se strecoară vuind.

Drepturile aventurii și ale petrecerii n-au dispărut. Pretutindeni se înșiră numerele cîștigătoare ale lotăriei, cifre profetice se prezintă în tot felul de grafice misterioase. În mijlocul mașinilor care se întrec țără nici o crutare pentru bietul om numai cu picioarele, trece cărucioara de reclamă a dramei de cinematograf pe care o trage caraghiosul cu cilindru cenușiu și fata ochioasă cu înfioată fustă multicoloră de hîrtie.

Mare tulbure, frământată, de un albastru african, cu indignate șfichiuri de spumă. Dar seara împacă. Noaptea trecem în dreptul Sardiniei pietroase. Iar în ziua spre Spania supt cerul palid abia stropit cu nouri albi. Marea are suprafața unui lac care tremură ușor supt raze.

Zăua se mîntuie în ușoare degradații de vioriu. În fund, pe linia zării, încet, încet un vas se pierde.

America și români din America, 1930

INSTANTANEE VENETIENE

I. COPII...

Veneția e a copiilor. Ei sînt pretutindeni, de la cei purtați în brațe, duși în coșuri de rufe ținute de cîte șase mîini, purtați prin cărucioare unde e mai îngustă strada șerpuitoare — omuleți cari par opere de artă ale unor mari maeștri ai modelajului — și pînă la păpușile care discută grav chestiuni insolubile prin „cîmpuri” și *campielluri*, pe scări de bătrîne biserici, în margini de canaluri, spre care se coboară ca niște vietăți acvatice și fac cele mai complicate figuri gimnastice printre fiarele ce le împrejmuesc, pînă la eroicii luptători supt zece ani cari escaladează statuile și se așează aproape sus în capul celebrităților de care nu le pasă sau se dedau la întreceri războinice, pregătind faptele eroice ale viitorului.

Cei mai favorizați sînt duși de dădace aduse de la țară, de la munte, de unde se înprospătează cu energie populația, pînă la tufișurile și grupele de copaci din S. Elena, legată de masa de verdeață întunecată a „Grădinilor Publice”.

A dispărut copilăretul zgomotos și obraznic din vremuri, care urmăria cerșind uneori pe străinul timid, zăpăcit sau numai dezorientat o clipă. Acuma ți se fac și

tumbe gratuit. Iar dacă întrebi de drum, și mai ales când întrebarea e în numele unui grup de străini, pornește să te ajute gratuit, în strigăte de triumf, mica bandă întreagă, căreia pregătirile școlare, care merg și pînă la ultimii dintre odraslele sărăcimii, îngrijiți și conduși de un personal de stat, anume, le-au dat, peste admirabila inteligență și vioiciune a rasei, însușiri de bună-cuviință. [...]

De fapt, din cele dintîi ceasuri ale dimineții pînă la căderea amurgului e, cu acești admirabili actori cari nu se simt a fi pe scenă, o mare reprezentație de teatru copilăresc.

Iată, supt fereștile mele, două fetețe pășesc grav, urmărind cine știe ce poveste care li soarbe tot interesul. Lîngă ele, pe pietrele din fața bisericii Santa Margherita, care ni face din zori încă muzica veselă a clopotelor ei, un bătrîn s-a întins și se odihnește de munca pe care a făcut-o sau ar fi s-o facă. Cu un singur ochi deschis el urmărește începutul spectacolului, pe cînd gravele mici actrițe se întrerup un moment ca să-i examineze lungile picioare rășchirate, parcă li s-ar fi dat lor misiunea să le măsoare cu cea mai mare precizie.

Dacă li s-ar trimete pe fereastră rămășița frumoasei cutiute de rahat adusă de la București ?...

Un scurt zbor, și dulcea pradă în cutia înflorită cu inscripții românești cade între cele două fetețe și moșneag. Dintr-o căutătură a ochilor obosiți, el și-a dat seama că afacerea nu-l privește pe dînsul, ci pe ele.

Întîi examinarea celor două părți din care se compune cereasca trimitere. Una, fundul, are zahăr pisat, iar pe cealaltă se răsfată florile: alegerea e peste măsură de grea. O scurtă discuție și apoi începe lupta. O luptă îndirjită, cu iscusite retrageri ale părții invinse supt arcadele porticului vecin.

Un băiețaș nu mai mare decît dinsele a apărut. El va fi arbitrul. Cum poartă și o micuță geantă, are și toată calificatia intelectuală pentru această sarcină. Sentința și-a

rostit-o serios. Una va linge zahărul din partea care-i revine, cealaltă, puțin simțitoare la ilustrațiile colorate ale fabricantului de rahat, a prefăcut capacul în ceva care înlocuiește cu succes toba.

Prind gust de reprezentatie și caut să-i dea o mai mare amploare. Patru bucățele de rahat se rotesc în aer, două din ele resăltind, din nenorocire, de pe lespezi ca să meargă în canal, pradă unor pești care niciodată n-au gustat astfel de zaharicale răsăritene. Dar două și-au ajuns destinația.

Acuma în jurul celor două fete, protagoniste, s-a strîns un întreg mic popor. Sînt vreo zece, toți vechi cunoștințe, sovietul copilăresc al cartierului. Cu atenție uimită se examinează necunoscutul proiectil care făgăduiește să fie dulce. Se constată, spre marea bucurie a descoperitorului, că — lucru nemaipomenit — el se întinde, creînd punți subțiri între gurile doritoare să-l guste.

Acuma se știe cum este. S-ar dori și numele însă. Un mare strigăt se ridică spre fereastra moșului binefăcător care sînt eu : *Cos'é ? Cos'é ?* Și răspunsul n-ar folosi la nimic. Deci rahatul se va mînce anonim.

Anonim, fiindcă nu se poate altfel, dar cu socoteală. Repetîndu-se astfel o echitabilă societate viitoare fără nevoia intervenției statului, mica învingătoare din primul act al comediei face cu cea mai mare grijă de dreptate distribuția.

Și, apoi ca să se continue delicioasa comedie, vine rîndul pesmeților și, în sfîrșit, în actul decisiv, ciocolata.

Vagabondul înțelege importanța momentului și a făcut efortul de a se ridica în cot : își dă seama că se va petrece ceva mai neobișnuit decît ce i-a fost dat să vadă în această zi cînd se hrănesc dulce alții. Una din mame a apărut, și acuma generația matură ia asupra-și împărțirea. Iar apoi un întreg cor se ridică spre fereastra cu năsfîrșitele daruri : *Padrone, Cioccolata, Cioçcolata !*

Dar, cînd li se spune că tot acolo este o doamnă care e bolnavă serios, mișcată întreaga trupă se mută în piațeta

vecină. Ea nu va mai reveni nici în zilele următoare. Odată ce este o *signora ammalata*... Pe lângă simțul social așa de dezvoltat la toți acești minunați gândăcei, unul mai frumos și mai plin de grație decât celălalt, e și simțul etic. Uite-așa se formează oamenii...

II. POPOR ȘI DISTRAȚII...

Dumineca e în adevăr a poporului.

E o plăcere să fii pe stradă în mijlocul acestui neconținut val de mulțime în amândouă direcțiile, care se strecoară într-un zor vesel de convorbiri, în mici grupe familiare, repetind pare că fenomenul de viață al mării care curăță și împrospătează laguna vie.

În fabricile și atelierele lor, oamenii aceștia au muncit greu în aceste zile de apăsător *scirocco*, cu aerul cald care slăbește nervii și îndurerează încheieturile. D-rul Abruzetti, al casei noastre, vorbește de spinările deviate, de plămîinii lipsiți de oxigen, de ochii cari se tocesc la fabricarea supt ucigașă lumină chimică a perlelor în toate formele și colorile. Dar fiecare fată s-a îngustat de la hrana care e aici așa de frugală — o bună supă cu de toate cele într-însa și poate ceva pește — ca să poată îmbrăca, în orice zi, la trecerea prin acea *Mercerie* a tuturor prăvăliilor, în care se întîlnesc cu costumele scumpe și cu ochii celor mai frumoși băieți, rochița care-i șade mai bine. Și în puține locuri din lume se vor întîlni mai bine puse atîtea frumoase femei venind și din straturile cele mai sărace ale acestei misterioase Veneții.

III. BĂTRÎNII VREMII MELE...

Odată bătrînii dădeau nota în vechea cetate, bătrînii octogenari, nonagenari, închirciți și uscați ca niște gre-

ieri. Acuma tineretul viteaz stă în frunte. Sfioși prin colțuri, cei care au căzut pradă vârstei se strecoară.

Cele care erau tinerele anilor mei tineri păstrează încă șalurile lungi cu franjuri, cocurile înalte și papucii de cari răsunau treptele podurilor. Aceste atribute ale unui trecut care se stinge încep însă a fi peste măsură de rare, și nu mai e nevoie să spun că păcat e că se duc ultimele semne ale unui trecut de mai mult ca milenară vechime. În loc, vine rochia largă și scurtă, influențată, în colorile ei vii, cu toate florile din lume, de kimonoul iaponez, care a cucerit toate continentele.

Cu această uniformizare a portului dispare și hazul caricaturii internaționale a vizitatorilor. Ei nu se mai desfac din cealaltă lume decît doar cînd soț și soție se încheaștă de braț, cînd germanul apare cu glesnele goale, cînd ghidul roșu și moda cu totul aparte semnalează pe streini.

De aceea nici nu mai au curaj să cheme gondolierii, să ofere albumuri, coraluri și lucrîșoare de stradă vînzătorii ambulanți.

Dar, în acest an de continuă amenințare cu războiul, și sînt puțini acești oameni de aiurea. Doar englezii cari vin să vadă creațiunea contelui Volpi di Misurata la Malghera, sau muncitori germani cari ar vrea să arate că știu pentru ce au venit.

IV. AMESTEC ȘI IZOLARE...

Din odaia de mîncare vedem dosul unei locuinți care nu are spre noi decît o singură fereastră. Două fetețe lucrează de zor la cusut. Nici deschiderea ferestli, nici glasurile noastre nu le fac să arunce privirea într-acoace. De cealaltă parte, sus de tot, între flori suite pînă acolo, o fereastră străină, cu perdele îngrijite, se deschide. Ceva mai jos încă una, încadrată între ferestrele noastre, care se văd pretutindeni. Așa se întreșese aici viața unuia cu a

*celuilalt. Ganguri ascunse leagă aceste ieșiri spre una din cele trei curți ale noastre de cine știe ce *campiello*, de cine știe ce canal.

Dar oamenii s-au deprins a nu se cunoaște. Tovărășia e numai de stradă. Ajuns acasă, fiecare se închide. Cea mai totală indiferență îl desparte de vecin. În deosebire de altă Italie, aici Orientul, cu claustrarea lui, domină.

Obiceiurile noi fac să răsără la anume ceasuri din zi și din seară figurile femeilor, copiilor, ba și bărbaților cari „se soresc” în *eliago*, vechiul balcon solar, urmă a Bizanțului odată stăpîn și aici.

V. GONDOLIERUL DE ODINIOARĂ

Gondolierul nu e un „birjar” ori un „vizitiu”, care știe numai de cai și de plată. El e un artist și un tovarăș și poate fi — ca pentru gondolierii pe cari cu atîta iubire, cercetîndu-i prin casele lor modeste, curat și frumos ținute, i-a descris răposatul meu camarad de studii în aceste minunate arhive Horatio Brown — un amic.

Chiozza Valeriano, gondolier Nr. 10 al otelului „Danieli” în limbaj comercial, care ne duce la San-Lazzaro, pe ministrul nostru la Roma, tînărul fiu al lui Duiliu Zamfirescu, și pe soția sa olteancă, împreună cu mină, e un cunoscător de viață și, dacă e vorba pe aceea, și de politică. Doar printre acei pe cari i-a dus, și el a vorbit cu ei, e prințul Andrei al Greciei și alte fețe luminate, de la cari știa că războiul era să înceapă încă de la 1911 și că l-au oprit interesele Angliei, despre care el crede că, atîta vreme cît ea va stăpîni, pace în adevăratul înțeles al cuvîntului n-o să fie. Se pare chiar că încrederea lui în „axă” nu e prea mare, dar firește nu-și dă așa de ușor, și dintr-o singură dată, toate secretele.

Dar vorba cu el — ca și mișcările-i de artist, care știe găsi drumul și unde nu este — e plină de înțelepciunea

dealtfel larg răspîndită în tot poporul italian și mai ales aici, în Veneția, unde sîngele nobil nu-l mai știi cît de adînc a pătruns. El arată cele două insule ale nebunilor și nebunelor și observă, ca un pățit ce este, că „nebunii cei mai nebuni nu sînt la casa de nebuni“.

Această minte frumoasă, care corespunde cu trupul frumos, cu frumuseța ținutei, cu frumuseța gesturilor, face ca orice cetățean, măcar cînd a închis la spate poarta casei sale, care-și are cerințele ei de rang, să fie ca un frate cu oricare altul de neamul său.

VI. CEREMONIILE BISERICII...

Corpus Domini. Orașul se trezește, în zori, de clopote. Ziua Domnului Isus se anunță mai solemnă decît a Sfîntului Antoniu, dar acela e făcătorul de minuni, taumaturgul, și alîtea-fete-și așteaptă de la dînsul mirele. Dumnezeu nu poate fi rugat pentru orice, și atunci mulțimile urmărite de dorinți și visuri caută în jurul lor, dintre cei care au fost și ei oameni și și-au trăit numai viața omenească, pe acela anume care e în cutare loc și căruia i se închină cutare zi.

Nu atîta lume cîtă s-ar putea crede, cu toată ocrotirea pe care o dă regimul bisericii catolice. N-a ieșit de pretutîndeni lumea ca să privească la defilarea preoților, călugărilor, copiilor, supt cruci și steaguri. E în aer un miros de veșted pentru credința în numele căreia, odinioară, se ridicau cu miile gloatele.

Cîteva steaguri ale patriei în fund ; puține balcoane împodobite. Străinii sînt foarte rari, și abia cite unul întinde aparatul de fotografie. Englezii nu vin ; germanii, muncitori tineri în grupuri, nu se interesează de nimic și par a nu înțelege chiar nimic. Poate griji de viitor, temeri de război, păcatul diplomației care spune tot, și nu se va întîmpla, al discursurilor care făgăduiesc prefacerile cu prețul sîngelui. Dar poate, și mai ales, altceva : o concep-

ție care, în aceste vremuri de urmărire a bunei stări materiale, se stinge.

De aceea între luminările enorme, înfășurate în panglici și încoronate cu verdeață, degeaba trec călugări franciscani din toate tagmele, preoții în veșminte de brocard galben, corurile de seminaristi înaintea cărora, tot întorcându-se spre dinșii, se zbuciumă de un patetic ridicol dirijorul, confrățiile cu bandierele lor, mai mult noi și banale, eterodocșii armeni și greci, ridicând din tezaurele lor vechi alte Răstigniri, lungile șiruri de fetițe din școli, înveșmântate, învelite, încoronate și încălțate în alb, cu filfiitoarele rochii de tăietură bătrână, care contrastează cu bucățicuța de femeiușcă închisă în ele... Nu mai e mediul moral de pe vremuri, toată acea societate venețiană, și ea îmbrăcată ca și cei ce-i trec înainte în pinzele vechiului maestru Carpaccio și având în inima ei chiar ceea ce se desface de pe buzele acelora cari cîntă. Supt baldachine sprijinite de studenți cu pălăria grupului, încărcată de medaliile atîtor sporturi, pare că în adevăr un mort e care trece.

Căci sporturile acestea, pentru care se crește o tinerime smulsă cu totul părinților și care pleacă de la băiețașii și fetițele în pantaloni băiețești ce se încălecă pe statui și scutură cleampa ușilor de la biserici, suindu-se cu gesturi iuți și sprintene de fiară tînără pe orice dungă de sculptură, aceea se închină, cu tot respectul recomandat pentru creștinism, zeilor, cari învie și acuma, al unui Olimp de două mii de ani mort.

VII. SĂRACII...

O sărăcie este, deși răsare numai sfioasă, ca niște guz-gani suri ieșiți din pivnițele cartierelor mucedu. Femei care au trecut dincolo de marginile vieții și care, vii, par mai moarte decît cei din morminte, moșnegi cu mîini de

ceară care tremură, copii purtind cocoșa familiilor strinse de mizerie, muncitori vădit storși de putere și de încredere în viață. [...]

VIII. ALT SPECTACOL COPILĂRESC...

Apa canalului s-a ridicat pe scările de marmoră, și în lumea veșnic agitată a copiilor de ambe sexe e prilejul unei noi petreceri, care înlocuiește aceea, obișnuită, a zadarnicelor atacuri contra tuturor cornişelor bisericii.

Fetițele au luat inițiativa. Toți fluturașii s-au strîns în sfat pentru a se designa cine face începutul. Și iat-o pe una cum își lasă papucașii și-și cufundă piciorușele de păpușă în apa încă limpede. E pentru dînsa o voluptate apoi să clatine mici valuri pe lunecoasa piatră.

Această ocupație ajunge a fi un danț care se întetește și se aprinde. Îndelung micii privitori contemplă spectacolul. Apoi, după ce maimuțica și-a jucat rolul, ea-și șterge genunchii cu o nesfîrșită grație, perfect pudică, trecînd apoi ștergarul alteia, cu care se reia apoi reprezentația. Băieții se amestecă, frecîndu-și începătorul tors athletic, bronzat de soare, și, dacă vreo fetiță se uită la dînsii, o împoașcă pînă departe cu stropii.

IX. GOSPODARI SE MUTĂ...

Am asistat de la fereasta mea la o mutare săracă. În strigătele de triumf ale grupului de copilăret se oprește luntrea care aduce, cu o serie de boccele cuprinzînd mărunțișul gospodăriei— și le păzește buna bătrînică gheboasă înfășurată în negru — o masă de formă veche, cîteva scăunele, o umbrelă și niște clește, dar și un număr de tablouri și o icoană multicoloră într-un cadru de lemn stucat și aurit.

Toate acestea se duc pe o năsalie supt ochii vechiului vagabond, care și-a întins din nou picioarele pe scările bisericii, și supt ochii atenți ai câtorva din ocupanții permanenți ai „campiellului”; ceilalți, găsind această lume străină pe proprietatea lor, s-au mutat pe alt teren de activitate.

X. ÎN UMBRA SFÎNTULUI MARCU...

Toate se fac public : cetatea din evul mediu, unde obștea și nu omul, hotărăște: Sfială nu poate fi. Bogatul privește pe sărac fără a-l jigni, săracul se uită fără învidie la cel bogat.

În marginea măreții basilice, asediată de atîta viață nouă, copiii călăresc pe imobiliile lor cai de preferință, lei de porfir, rotunziți de atîta atingere cu zecile de generații tinere venețiene.

În fund, lîngă una din ușile laterale, unde nu e de obicei nimeni, s-a oprit o față frumoasă și băiatul căreia i s-a închinat. La o parte de ochii lumii, vorbesc lipiți de fierul porții. Deodată, într-o mișcare cochetă, ea se face a se depărta de dînsul și-și întoarce fața către sfîntul cuprins al bisericii, ca pentru o rugăciune. Și el nu știe cum s-o împăce ca să se întoarcă spre dînsul fața iubită.

Un întreg mic poem de cea mai curată dragoste.

XI. BISERICI ȘI SFÎNȚI...

Caracterul religios al orașului ocrotit de apostolul cu simbolul leonin s-a păstrat peste criza de confiscări a bisericilor și de secularizări prin anii de „masonerie” 1860—80.

Uși cu aparență modernă duc în interiorul însufletit de plîngerile și imnurile vechilor orge ale bisericilor de

parohie ; de la vitrina de modă a Merceriei se trece la închinarea sfintului sau sfintei, pentru ca îndată aceeași femeie să se adauge la continuul val viu de mișcare.

Acuma, de ziua marelui Sfint Antoniu de la Padova vecină, s-a făcut, peste Canalul cel mare, un pod de vase pentru trecerea procesiunii care adună miile de oameni ce țin să li se înoiască binecuvîntarea făcătorului de minuni. În *campiellul* de supt fereștile noastre copiii nu mai strigă „ciocolată“, ci își fac datoria pe urma relicviilor și a steagurilor.

XII. PISICI VENETIENE...

Nu se pot număra pisicile Veneției. Bizanțul le-a înțătenit, și acolo, în centrul Orientului, ele veniseră ca animale sacre, multă vreme oprite de a trece la păgîni, din arhaicul Egipt al zeilor-dobitoace, sau al dobitoacelor-zei.

În toate cartierele ele apar, dar mai ales în cele sărace păzitoare ale nesfîrșitelor ganguri și ale imenselor pivniți părăsite, contra invaziei guzganilor rătăcitori și flămînzi, pe care s-ar părea că-i sting.

Cîte una albă, grasă, domnește din vîrfurile olanelor bătrîne, ca o stăpînă de casă. Altele se dezmiardă în brațe de fete și de femei care le alintă, de copii cari le trag de coadă. Restul se strecoară nenorocite prin ungherele fără hrană. Nu miaună, nu cer. Divinitatea lor inițială impune o demnitate solemnă mizeriei lor. Nu le vezi încrucișînd strada, ca să împiedice mersul, posibil numai prin aleasa eleganță a claselor populare, prin străduțele așa de înguste și de întortocheate. Cutare, cu funingine în bătrîna ei blană albă, a încremenit de agonie pe o margene de marmură. Gondolierii o cunosc și-ți explică : s-a tras acolo să moară. Cu ochii pe jumătate închiși, ea se încălzește de o ultimă rază de soare. În muțenia ei animalică, fără idei abstracte și

iluzii religioase, moare și ea în aceeași profundă și cu totu-
nenorocită umilință dureroasă ca și noi.

Sînt discrete și tăcute. Nu le auzi. De pe acoperișurile
roșii și sure nu li se ridică imnul de iubire strigat tare
deasupra canalelor. Și ele știu că aici nu se face zgomo-
nici de o așa de mare bucurie ca aceea, și se iubesc deci c-
dinții de fiară strînși...

Din nou la Torcello. Ultimele reparații au făcut să ias-
ori să fie puse la loc multe lucruri. Strălucitele mozaice în
care asprimea bizantină e îmblinzită de ceva occidental e-
mai ales popular. Urmăresc detaliile care încunjură fru-
museța marilor figuri : a lui Hristos coborîndu-se în limburi
de o parte, a Maicii Domnului prelungindu-și enorm ivire
pe rotunjirea absidei din față. Învierea poartă pecetea bi-
zantinului *αναστασις*. Marile figuri ale Părinților în jeturi
formează al doilea registru. În celelalte e teologia Ve-
chiului Testament rezumată în chipurile lui David și lu-
Solomon. „Pregătirea“ noului legământ e prezentată lângă
scaunul gol pe care e așezată *etoimasia*, noua carte sfântă
Iadul, cu cei doi demoni coronați și cu negrul lor împărat
purtînd o lungă barbă albă, în jetul lui de osîndire, cu-
prinde, în strecurarea de șopîrle ale dracilor, și cele mai
frumoase figuri de împărați, de împărătese, de patriarhi
plutind deasupra flăcărilor, pe cînd de partea fericitelor
— fără nici un Purgatoriu la mijloc, deci strict oriental și
bizantin — stau numai alte chipuri, de clerici și de fruntași
ai mirenilor. Simboluri încă nu destul de descifrate termină
măreața succesiune de scene.

În mari litere latine, inscripțiile cuprind, de o parte
și de alta, o poezie de același fel, simplă, adînc populară :
Virgo Domini, natum prece pulsa, terge ratum, „Fecioară
a Domnului, stăruie în rugăciunea ta pe lângă Fiu, șterge
păcatul“...

Instantanee venețiene Revista Fundațiilor, septem-
brie 1938.

PRIN FRANȚA DE NORD LA CALAIS

Franța... Spre dînsa ne îndreptăm. Sînt douăzeci și doi de ani de cînd n-am văzut-o. Și mai se pare că mă întorc către mine însumi, către cineva mai tînăr, mai vesel, mai îndrăgostit de toate, care am fost eu, pînă nu rostogoliseră asupra-mi acești douăzeci și doi de ani o întreagă viață, atîta muncă, atîta suferință și așa de puțină mulțămire... Mă voi înnoi oare la atingerea cu pămîntul țerii celor dinții și mai rodnice învățături ?

Plouă cu picături reci și cu biete petale albe rătăcitoare. Cea dintîi gară a Flandrei franceze e ursuză de tot : neagră, umedă, cu groase depozite de murdării, și pe liniile licioase trec oameni care-și țin toate năcazurile în spate. Rar s-o fi rîzînd pe aici, și atunci numai cînd din cer se coboară picuri de lumină bucuroasă.

S-a lărgit cîmpul. Mari întinderi au aceeași înfățișare, sînt poate ale aceluiași stăpîn. Ochiul micului gospodar nu s-a oprit, ca dincolo, cu iubire geloasă asupra fiecărui amănunt, casele nu-ți fac semne de prietenie, din albele perdele între privazuri verzi ca primăvara. Bătrîne, gîrbove, mîncate de mușchiul multor ani, ele privesc cu neîncredere din micii ochi rîi ai fereștilor fără podoabe. Te

întrebi uneori pe unde se ajunge la ușa ascunsă pe care oaspetele n-o poate găsi ușor. Ceva din evul mediu, din șerbia celui sărac și prigonit pare că a rămas, peste improprietățile silnice ale Revoluției franceze, pînă astăzi.

Spiritul altor secole pare a domni și în orașele din cale, mîndre de catedralele lor străbune. Am trecut în Picardia micilor nobili doritori de isprăvi în lumile depărtate ale cruciadelor, și dintr-un astfel de oraș, ocrotit de Fecioara Maria, din Amiens, s-a ridicat acel tînăr viteaz, rîvnitor de lupte pentru Hristos, de jertfe pentru Cruce, din care s-a făcut un cancelar al Ciprului, un prieten al regilor, un cunoscut al Papilor vremii sale, un creator de Ordine noi și un stîrnitor de războaie creștine care a fost Philippe de Mézières, „bătrînul pelerin“, care-și mistui zilele în umbra mănăstirii Celestinilor din Paris. Și i-am fost tovarăș pe vremuri, acestui idealist de acum șese sute de ani, pe care l-am întovărășit pas cu pas, dintr-o speranță în alta, de la o deziluzie la altă deziluzie, pînă la ultima abdicare, în vremea cînd trăiam mai mult cu acest erou al celei dintîi opere istorice a mele decît între părății casei din Quartier Latin, în care mă lăsase vîntul disperării.

Lama de oțel a mării scînteie la orizont, legănînd pinze, purtînd ușor corăbii înalte, trimițînd aprige suflări de vînt și miresme tari. Oamenii din toate țerile se îngrămădesc în cuprinsul unei gări înguste. Hamali se aruncă tăcuți asupra bagajelor, lăsîndu-ți în mînă plăcile de metal nu merotate. Semnalele vibrează asurzitor în gîturile de fier ale vapoarelor gata de plecare. Aici e Calais, dar nu acela care se întrevește în paginile de voioasă rătăcire luptătoare ale lui Fraissart, Calais cu ziduri înalte, ai cărui burghezi se înfățișară cu funia de gît înaintea lui Eduard al III-lea, regele englez cuceritor, nici Calais recucerit de la urita și trista Maria Tudor, care păstră în inimă pînă la moarte numele cetății pierdute. Nu, ci Calais oraș nou, care poatește prin anunciuri pe cîmp să fie văzut, Calais stație de vapoare și debarcader al englezilor vecini, cari apreciază

Franța mai întâi în libera mișcare fără grijă a micilor săi oameni oacheși, cu hainele desbîrnate și neperiate.

Valuri înalte clatină vaporul fără confort și găteală, și pe bănci, pe scaunele înjghebate în pripă din cadre de lemn și din aspră pînză de saci stau ca înlemniți călători și călătore de toate vîrstele, din care jumătate încrețesc sprincenele cu anxietate, închid ochii cu disperare pentru un somn mîntuitor ori se lasă palizi ca moartea în voia zguduirii moleșitoare, pînă ce, într-un suprem acces, cei mai greu atinși orbecăiesc, cu picioarele moi, nesigure, către rampa de fier din margene. Trebuie o grea sfortăre ca să te smulgi din acest mediu de urită și murdară suferință, ca să te abstragi de la toate pentru a vedea numai valurile tăiate de ascuțișul prorei și cerul de un fraged albastru, pe care trec zboruri albe de alcioni. Calais a pierit de mult în urmă, cu linia lată a coastei sale rupte de golfuri, și acum, într-o ceață galbenă-sură, se năzare altă lume, coaste mîncate de valuri, stînci tari și deasupra tuturor o înălțime păzind marea.

Fără semnale — căci doar avem a face cu oameni serioși ! trenul cu vagoanele mici, joase, aducînd puțini călători, căci e numai pentru persoanele ce merg direct la Londra, cale de două ceasuri, și e mai scump — s-a pus în mișcare.

Note de drum, 1913

PARIS

I

Ce e strada aceasta în care sîntem aruncați din sărăcăciosul tren de Calais cu locurile înguste, din gara plină de o vioiciune indiferentă pentru disciplina morosă a nordului ? Căci aici nu mai e vorba să afli, ci e dorința, plină de atîta bucurie și de atîta melancolică amintire, de a recunoaște și de a te recunoaște în tot ce a fost cu tine, te-a înfrîurit pe tine, dar nu s-a schimbat ca tine și s-a schimbat fără știința sa...

Mai puțină lume decît în haosul ce a fost pînă acum ; prăvăliile cu fereștile mari, bine aranjate, cheamă bucurosi oaspeții chiar la acest ceas de noapte, supt ploaie, în bătaia unui vînt rece ca părerile de rău, cînd nu sînt raze care să rîdă din geamuri. Și trăsurile de formă veche, cu birjarii burlesc coafați cu cilindre negre și albe, omnibuzurile care, fiind electrice, păstrează ceva din vechile panere pentru oameni, trecătorii care vădit că au ochi și pentru cine trece pe lîngă dinșii, cari vorbesc și rîd și se ceartă de se aude pînă la noi, toate spun că aici dăinuiește încă — de-ar dăinui și mai mult ! — ca acum douăzeci și trei de ani puțină plăcere pentru scurta viață pe care Dumnezeu ne-o dă, după toată aparența : pentru a o trăi.

La o cotitură, iată șirul de globuri electrice al străzii pe care mulți o socot a fi cea mai frumoasă din lume. *Avenue de l'Opéra* își poartă supt ploaia tare a iernii ce se întoarce aceeași obișnuită mișcare către splendida clădire din fund, care cuprinde cel dintâi teatru din Europa.

Și, pe lângă nouă hoteluri în stil american, pline de călători, descopăr undeva, în Rue Sainte Anne, o străduță ca în vremurile vechi, îngustă între ziduri înalte, un „hotel“, cu cîte două, trei odăi în fiecare din cele trei rînduri ale sale, simplu și patriarhal ca și cum s-ar găsi în cine știe ce modest colț de provincie. Sînt acolo oaspeți fără naționalitate, oameni sfioși veniți din deosebite colțuri ale țerii și doi negustori persani, vecinii noștri imediați, care boscorodesc pînă în adîncul nopții ca pe un platou al Iranului prețuri de covoare și alte mărfuri asiatice. E o singură servitoare și un singur *garçon*, cu șorț alb, tupeu sclivisit și mustăți birligate, conform tradiției, avînd în mîna de dimineată pînă seara un măturoi care se mișcă desigur automat. Iar patroana stă liniștită jos, ca la Grenoble sau la Carpentrans, pe cînd pisica din ocnița sobei toarce răbdător nevăzuta pînă a vremii, care aduce osteneli, griji și moarte, pisicilor ca și oamenilor, fără ca pentru acestea să se supere ele sau să ne supărăm noi.

La doi pași se poartă luxul de gust al înaltei aristocrații pariziene, luxul de etalaj al burgheziei parvenite, luxul de originalitate al intelectualilor și mai ales, în automobile practice, ca și în umilele trăsuri de piață — pe celelalte doar la Champs-Élysées dacă le poți vedea ! — vizitatorii grăbiți a-și arunca aurul pe „moda de Paris“ și pe „articolul de Paris“. Supt arcadele Luvrului, între vitrinele înguste, pline de fotografii, de cărți poștale ilustrate cu prețul scăzut, de libelule pentru pălării, de antichități, de nimicuri ieftine și strălucitoare, se deschide poarta asupra scărilor de marmură cu grele luminare de bronz, și cozile rochiilor extravagante își tîrîie mătasea și catifeaua

la doi pași de locul unde vagabondul vinăt de frig se strînge de spasmele foamei. În cele cinci rînduri ale imenselor bazare, Luvrul, Samaritana, Bon-Marché, mii de femei de toate clasele și din toate țerile, pînă la acelea a căror singură ocupație e să arunce cît mai repede un ban pe care nu l-au cîștigat, răscolesc rafturile, vrăfuiesc stofele și fabricatele, pun pe brînci sutele de funcționari, ard cu priviri lacome ceea ce n-au putut cumpăra și strîng ca o comoră ușorul obiect de bucurie trecătoare pe care au pus mîna. În anumite colțuri, bine știute de puțini, cari plătesc fără să numere, gloriile frumuseții și artei se expun spre desfacere înaintea amatorilor cu gusturi care nu se pot satisface pe deplin în țara lor înapoiată. În localuri speciale, goale și triste, *vage*, femei și bărbați care nu se cunosc se adună fără un cuvînt ca să joace noul danț „religios“, *tango*, al cărui „rit“ consistă în alipirea trupului de trup pentru ciudate mișcări stîngace, de o melancolică și monotonă depravare. Iar de-a lungul bulevardelor, care-mi par acum cu totul prefăcute, după o modă de exteriorizare, de îngroșare a conturilor, de silire a culorii, de zgomot și beție care nu sînt în tradiția discretă a Franței, e, de cum se aprind luminile, un asalt furios dat plăcerii prin uși de teatru negre de mulțime, prin fațade de cinematografe înflorite de sticle multicolore ca un templu ostasiat, prin guri de cafenele, prin suspecte ganguri de spelunce. Dar, cîtă vreme vor mai fi ici și colo, aici, în Paris, locuri de acestea în care hotel, restaurant popular, *fruiterie* patriarhală, croitorie ieftină, local de poștă plin de femei de mulțime, de popi din provincie grași, rumeni și nevinovați, se întîlnesc zîmbindu-și, Franța nu va avea de ce să-și teamă viitorul, căci o vor apăra virtuțile, păstrate încă, ale timpurilor de odinioară, pe care virtuți abia dacă le pot suplini abilitățile, oricît de remarcabile prin tehnică, ale vremii de azi.

De aceasta însă se ocupă mai puțin legislatorii momentului, speriați de noile legi militare germane, de sporirea bugetului armatei prin contribuția specială asupra claselor mai bogate decât de serviciul de trei ani pe care în curînd îl va îndulci facultatea recrutării cu un an înainte.

Aceasta este chestia care azi desparte Franța în două : de o parte patrioții, naționaliștii, — conservatori republicani, orleaniști, bonapartiști — cari vor cu orice preț înfăptuirea reformei și cari o apără cu o căldură care de mult timp lipsea presei franceze, în foile lor burgheze, cari o propagă prin afișe, prin mișcările de stradă ale școlarilor, prin ațîțarea studenților împotriva vreunui profesor „rău patriot“, iar de alta, socialiștii, radicalii, cu Jaurès, „marele orator“, pe scurt, scriind în ziare ce se desfac cu miile, vorbind poporului în tot cuprinsul țerii, scormonind vechi invidii și uri de clasă, punînd în lumină dezavantajele timpului pierdut, intereselor economice atinse, amenințînd, după un stăruitor lucru ascuns, înlăuntrul cazărmilor, cu pronunțamente, cu plecarea în haine civile, gătite dinainte, a soldaților cari, în toamnă, după legea veche, și-ar fi mîntuit termenul. De partea luptătorilor pentru menținerea serviciului de doi ani, înțărît doar prin acea națiune armată de care radicalii-sociali vorbesc așa de mult, se află și oameni de un patriotism nebănuît, generali de ieri cari străbat sălile de întruniri la braț ca agitatorii pentru revoluția socială. Foile lor cresc neconținut tirajul — ca un nou plebiscit în zilele noastre de cetire neapărată, răpede și pasionată. Iar cum îi înțeleg muncitorii, cari nu voiesc, de fapt, „serviciul“ militar *deloc*, o dovedesc declarații ca aceea că, francez sau prusian, patronul, exploatatorul, tiranul e înainte de toate un patron, și deci : Jos Patria !

Ceva din aceste lupte se oglindește și în literatura curentă, dar numai într-o parte dintr-însa, într-o mică

parte. Cutare ironist ride de profesorul neamț, care, venit în Paris, găsește că orice e de origine germană și visează de anexări pe socoteala Franței „depravate”; un altul arată primejdia „înstrăinării” prin tot mai marea concentrație în Paris, care, din partea lui, pentru glorie și câștig, tinde tot mai mult a fi internațional, cu o picătură de indiferență rafinată, de voluptos scepticism în fundul cupei plăcerilor sale fizice și morale : „metecii”, cei mutați de aiurea, dar pregătind drepturile lor în locul pe care-l îmbogățesc sînt arătați cu degetul de patrioți prevăzători. Lipsește doar unul — și ce folositor ar fi ! — talentat, harnic, popular, care să indice și mijlocul de îndreptare, care e numai unul și sigur : desfacerea vieții culturale și economice a Franței pe regiuni, pe acele vechi regiuni naturale de străveche viață istorică, pe care, în furia ei de unificare, de distribuție pur mecanică, de ordine superioară abstractă, Revoluția le-a desființat pe hîrtie fără a le putea distruge în realitate, fie și numai la orașe. Conferințe ca a. d.-lui de Martonne la Ateneul nostru dovedesc că acest mare adevăr începe, fie și numai în lumea învățaților, a fi recunoscut.

Restul literaturii franceze contemporane, partea care ne uimește și ne influențează pe noi, caută, în abstracție deplină de lumea încunjurătoare, cu nevoile, cu aspirațiile și patimile ei — și ce splendidă literatură de expresie, de energie, de prefacere sufletească ar ieși din acestea ! — rarități psihologice, efecte noi de formă, notații care să nu se fi întîlnit pînă acum niciodată. Din sentimente abia atinse, din noțiuni fără contururi, din formă ruptă și stilcîtă se face o poezie în care anume nervi se înviiorează, dar care nu există pentru adevărata națiune, și, aceasta neavînd altă poezie ca pentru vremea ei — clasicii dorm în rafturile librăriilor editoare — trăiește fără altă poezie decît aceea pe care patimi primitive și împrejurări mari ale vieții o pot trezi în orice suflet. Pe urma retoricii lui Maeterlinck, drapat în grele falbarale de Orient sau aple-

cat în gesturi misterioase, pe urma lui Régnier și Verhaeren, cari au încă atita umanitate normală și eternă într-înșii, vin mințile bizare, și mai ales contrafăcătorii îndrăzneți ai senzațiilor morbide, ai divinațiilor extraordinare. Trăiesc și scriu pentru ei și pentru cine, în străinătate, seamănă cu dînșii sau e chinuit, fără vreun mijloc al talentului, de ambiții tot așa de imperioase și de nerăbdătoare ca ale lor.

Nu s-a ajuns încă — e drept — în țara aceasta de străvechi bun simț la demența în șarlatanie a unui Marinetti, „poetul“ italian care vrea să ardă muzee și catedrale pentru a înlocui totul printr-o literatură de cuvinte disperate care nu se învoiesc măcar cu disciplina frazei, ci se ciocnesc bizar și enervat într-o cacofonie de casă de nebuni.

Îi încurajează o critică, al cărei pedanterism, capabil să analizeze orice fenomen în proporție cu noutatea lui, ori a cărei sete de parvenire fac să se ocupe de astfel de producții ale spiritului uman, înaintea cărora trebuia să ridici umerii cu compătimire ori să chemi infirmierul pentru bolnav, gardistul pentru simplul escroc. „Futurismul“ poate fi deci astăzi subiectul unui articol în vreo revistă care vrea să se țină în curent cu timpul și s-ar rușina dacă ceva ar putea să-i scape.

Se poate găsi scuza acestui scris în cutezanțele artei noi? Ea și-a căpătat dreptul de intrare, ba chiar locul consacrat, și în muzeele statului. La Louvre, lângă lungile șiruri de largi tablouri italiene pline de frumuseța fetei care poate fi, pe pânză, o Madonă, de maiestatea bătrînului cerșetor care se transformă în apostol, de voinicia fchinului de stradă, care va figura ca un erou, ca un prinț, alături de migăleala interiorurilor flamande, de marea imaginație constructivă a pictorilor de castele și palate a veacului al XVII-lea, de spirituala cochetărie mărunță a urmașilor lor imediați, de încercările de psihologie romantică și de fanfare asurzitoare ale colorilor Orientului, la doi pași de Rafael, de Rubens, de Rembrandt, de cla-

sicii lui Napoleon I, cei mai mari maestri ai desenului, de profundul înțeles al lui Delacroix și Léopold Robert și de arta infinită a lui Meissonier, Manet își răsfată fata goală cu trupul țepăn de carton, admirată de Zola. Iar la Luxemburg, între statui imitate de pe antici, după statui cu aceeași notă antică de factură, dar înfățișind lupte, mizerii, revendicații moderne, Rodin, în care generația de azi recunoaște un geniu prezintă schițe ciudate, cu naivități copilărești în execuție, naivități voite din partea acestui maestru deplin, cu înțelesuri obscure pe care masa grea a bronzului nu le va putea reda niciodată. Va intra mâine „cubismul“ în saloanele recunoașterii naționale ? Cu vîntul ce bate acum, cine ar garanta că nu ?!

În pictura modernă o schimbare s-a impus : a căzut convenția reprezentării lucrurilor, la orice distanță, așa cum sînt cînd te apropii de ele și le verifici, cu o căutătură ce seamănă cu pipăitul. Aerul liber a pătruns cu toate capriciile, iluziile și neverosimilitățile lui, — căci noi ne-am deprins nu cu *ceea ce este*, ci cu *ceea ce ni s-a dat*. Ochiul trece de la spectator la artist ; el numai e în sală, e pe pînză. Procesul pe care pînă atunci îl făcea fiecare e făcut acum de unul singur, odată pentru toate : de artist.

Inseamnă oare aceasta că pictura veche nu era cea adevărată, că astăzi ea este străină de firea noastră, care e alta ? N-aș spune : da. Adevărul e relativ, și cel mai adevărat e poate cel care cuprinde mai multă convenție. Fiindcă se poate convenție și în sensul celălalt. Și a primi o viziune personală care nu e a ta înseamnă totuși a primi o convenție. Numai cît ești mai larg : primești toate formulele, care rămîn totuși toate în afară de tine.

Oricum, cu această mare invazie de lumină schimbătoare, transformată, capricioasă, am *descoperit* aproape o natură care e mai aproape de aceea care trăiește și se mișcă. Copacii nu mai pozează și cerurile nu se mai găsesc pentru fotograf. Toate sînt așa de locale, de momentane, încît pare că ți se schimbă supt ochi. Sînt valuri de

viață care se mișcă înaintea ta, și însuși te miști cu ele. Și ele te așteaptă la fiecare ceas pentru a fi altfel, pentru a fi așa cum ești tu.

E arta lui Diaz, care mai arată că știe ceva în afară de ce vede, e arta lui Troyon, însă flamand, e arta lui Courbet, mai mare decât toți ceilalți, e arta lui Millet, care introduce în această natură, nu omul care o mobilizează, o împodobește, o *variază*, ca în peisajele lui Lorrain. Ruysdael, Vernet, ci omul care i se supune, în munca sau în misterul ei : *Glaneusele*, plecate răbdător, ca după un ritm sfânt, asupra fărîmelor de spice răslețe, *Angelus*, cu mâinile simple încrucișate pentru a cere binecuvîntarea asupra uneltei de fier pe care țeranul și țeranca, aspri, urîți, brutali, au lăsat-o jos în clipa chiar cînd a pornit clopotul Maicei Domnului celei „pline de daruri“.

Dar aerul liber e *aici* și nu poate fi aiurea decât aici, unde natura joacă locurile prime, îngăduind pe om pentru a-l stăpîni fără să-i îngăduie a face notă personală discordantă în imensa ei armonie dominatoare. Cînd omul singur vine, pentru el, pentru expresia lui, pentru valoarea lui, el merită să fie scos din mediul care se joacă după moment în jurul lui ; el cere să fie reprezentat în expresia lui permanentă și caracteristică, în trupul lui, pentru sufletul lui, *în sufletul lui prin acest trup*. Umanitatea are drepturi străvechi, de respect, de reverență, pe care nici un adevăr al viziunii nu poate fi îngăduit să le rupă.

Și pe bronz, pe marmură nu se desemnează, nu se dau surrogate de culoare, nu se schițează psihologii fugare. De la *permanentul expresiv* al portretului se trece aici la *universalitatea*, fără loc și timp, oricare ar fi costumul și numele scris dedesupt, a reprezentării în impozantul și masivul material promițător de eternitate. Tot așa de greșit ca și sculptorul care toarnă în bronz ori taie în mar-

mură fotografii, dînd impresia unor gigantici morți galvanizați, e și acela care voiește să dea în metal trecut prin foc și în piatră bătută cu ciocanul vibrația momentană trecută prin personalitatea particulară a sufletului său.

Statuia de piață publică e pentru piața publică, și oamenii ce trec pe acolo trebuie s-o înțeleagă; și atunci ce caută *Gînditorul* lui Rodin, care poartă în mușchii săi crispați un gînd chinuitor și obscur, acolo, înaintea cu-polei lui Soufflot, la Panteon?

Și cît de puțin știe, de altminterea, vremea noastră, cea de azi ca și cea de ieri, să dea *totaluri armonice*, din acelea cu care antichitatea, ba chiar și evul mediu, știau să stăpînească și să formeze sufletele, răspîndind pretutindeni o educație și o religie de armonie! Iată această Piață a Panteonului. Odată era aici biserica Sfintei Genevieve. Sfîntă pariziană, ea apăruse Parisul începător de cruzimile ocupației normanzilor păgîni. Turnurile supțiri, gotice se ridicau deasupra bolților de umbră în care lumini sfioase ardeau înaintea vechilor statui, vorbind numai de renunțarea la viața de aici, de supunerea înaintea lui Dumnezeu. De jur împrejur erau școli, și înfățisarea lor — asemenea cu a școlilor din Oxford, din Cambridge — era tot așa de neagră, tot așa de tristă, tot așa de plină de muștrări pentru plăcerile, pentru cele mai mici mulțămiri ale vieții, ca și biserica, în bolțile, în icoanele, în luminile, în turnurile ei încununate de cruce. Și în această vrajă trăiau, gîndeau, simțeau și se dădeau odihnei întru Domnul oamenii, *toți* oamenii.

Acum de jur împrejur sînt Colegii, în stil greu și pedant din epoca imperială; ca pe coperti de clasiți de la Hachette sînt scrise nume de oameni mari, pe trei sferțuri măcar — cînd sînt citite — neînțelese de trecători. Supt paza aspră a „pionilor“ copii îmbătrîniți de disciplină și stricați de viclenia perfidă cu care ea se înfrînge totuși, se arată după grațiile aurite ca lupii și șacalii la Jardin des Plantes ori la Grădina Zoologică. În mijloc,

Cugetătorul se zbate ca să-și smulgă din piatra frustă o expresie definitivă. Cupola noului Panteon, șirul de mari coloane reci s-ar potrivi cumva cu învățătura și „cumințenia” ce se dă peste drum, dar cu opera lui Rodin, nu.

Și iată-te înăuntru, în această biserică, unde sînt morminte, dar nu se slujește. Ce imens spațiu gol ! Pe laturi au fost poftiți pictorii cunoscuți, din toate școlile, să colaboreze la slăvirea unei sfinte în care nici unul nu credea cu acea credință robustă din care iese capodoperele. Stau alături diafanele chipuri fără legături cu pămîntul, iazmele poetice pierdute în ceață ale lui Puvis de Chavannes, voinicele chipuri istorice ale lui Jean Paul Laurens, concursurile de desemn, gravurile de modă bine colorate ale furnizorilor evrei de tablouri murale pentru Republica franceză. Iar în fund marele proiect, plin de mișcare și viață, de splendidă noutate, al Monumentului Republicii rămîne un platuru închis între patru păreți și sămănat cu inscripții care arată că e periculos a te sui pe treptele de moluz prăbușit.

— *Pour visiter les caveaux, Messieurs, pour visiter les caveaux*, strigă pe rînd, cavernos, cioclii purtători de tricorn cari păzesc mausoleele de glorie din subsol. Cobori scările în tovărășia unei lumi dispartate, care n-a trăit poate zece minute din viața ei cu aceia a căror cenușă zace acolo jos prin voința personală nediscutabilă a lui Napoleon I ori prin „voința națională”, influențată de partide, a Republicii a treia. E și o biată bătrînă care crede că jos e... altceva, și, ajunsă acolo, e în culmea disperării că trebuie să aștepte sfîrșitul explicațiilor.

Biografiile încep, strigate cîntător și pretențios, scăzînd ca întindere de la Voltaire și Rousseau pînă la ultimii veniți, Sadi Carnot și Zola, cel dintîi pentru impecabilul său cilindru prezidențial și pentru martiriul unui asasinat, celălalt pentru că, în afacerea Dreyfus, a fost *contra „voinței naționale”*.

Intuneric și muced. Economie de spațiu și abuz de piatră masivă; trivialitate de flori uscate, de panglici șterse, de aur înnegrit. Nimic nu trezește o mișcare de pietate, o amintire mai vie. Cît de mult ar cere acești morți, cari s-ar bate, în dușmănia școlilor deosebite, cît de mult ar cere un fir de iarbă ieșit din pămînt viu și un zbor de albină peste potirul unei umile flori de cîmp, o lacrimă de copil care să nu cadă pe piatra hîrșciută de ghete!

Sărmane, o, sărmane glorii!

III

Spre Parisul de altădată, al tinereții mele, am mers întii, în acele puține zile, așa de lungi și așa de scurte, dibuind, ca prin vechi ganguri negre, *supt* pămîntul care este acuma.

Am descoperit pe rînd ce știam odată așa de bine. Pe lîngă santinela care, rezimată pe pușcă, își făcea o țigară uitîndu-se la camarazii cari se duceau la restaurante, am intrat în spațiul larg al curților interioare închise de zidurile regalului Louvre, în care, cu toată fereasta de unde Carol al IX-lea, cu gîndul la Dumnezeu cel bun și milostiv, a tras asupra supușilor săi de trădătoare confesiune „hughenotă“, pare că azi nu-ți mai vine a crede să fi fost un palat plin de viață, de bucurie, de petreceri, de crime. Am trecut pe lîngă redingota, împietrită în filfîirea ei oratorică, a lui Gambetta și am urmărit perspectiva, de o așa de mare frumusețe încît n-o poți crede reală, a Pieței Concordiei, unde a curs sînge — și ce nobil sînge! — și unde flori neconținut reînnoite amintesc un ideal, și a Tuilerilor, în care verdeața străbătută de jocul copiilor înlocuiește ruinele palatului ars de revoluție al lui Napoleón al III-lea, pînă departe la Arcul de Triumf napoleonian, bogat și sever, care închide zărea.

Am străbătut iarăși sălile de neprețuite comori în care se pierdeau cele dintîi uimiri ale mele de student. Se măriseră și se înălțaseră de toate cunoștințele și de toată experiența critică a unei vieți întregi. Și frumuseța în atitea forme deosebite, de la vechea sculptură elenică din timpurile de îndoială, de la mozaicele clasice pînă la noul peisaj, noile scene istorice din largul dar al bătrînului negustor Chauchard. pînă la bronzurile frămîntate de atîta energie ale lui Kain nu se mai deosebeau acum pe școli, pe epoci, pe nații decît pentru înțelegere : din ele toate se desfăcea ca un larg simț de pietate pentru toți acei care au rîvnit, mai sus decît viața, covîrșitoarea senzație a multiplicității geniului creator.

Iată acum largă linie a cheiurilor, frumuseța fără păreche a Parisului, în care Seina e numai o viață, în cursul ei viu, în malurile ei pline de lucruri mari și evocatoare de multiple amintiri. Pe cînd în Viena riul eponim era o rușinoasă ripă, care s-a acoperit, s-a „boltit“ pentru a face bulevarde noi, iar Dunărea își are viața ei aparte, viața orașului învîrtindu-se pe *ringurile* fără apă, pe cînd în Budapesta malul dunărean nu poate da decît plagiatul Parlamentului din Londra. Ungurilor le place a fi englezi, fără ceea ce a făcut pe englezi mari : ideea de drept — pe cînd la Berlin Spreia e o prăpastie neagră cotită printre monotone case de lucrători, pe cînd în Londra Tamisa apare ca un braț de mare melancolic menit unui continuu uzaj practic, Seina e aerul, e lumina, e sufletul Parisului, căruia-i dă răcoarea de acele apusuri pe care nu le cunosc orașele fără apă. De pe Pont Neuf, care era să se „taie“ în curînd pentru nevoile circulației, descoperindu-se baza lui de piatră, largă de un metru și jumătate, de lingă statuia lui Henric al IV-lea, care, zîmbind în barba-i creată, n-ar mai putea da acum găina de duminecă în calea nevoiașului, urmăresc în sus cursul pînă la turnurile fără vîrf, rase și cu atît mai solide, ale admirabilei opere de sculptură arhitectonică ce e Notre Dame, iar de cea-

laltă parte șirul de case negre de vreme și de muncă și de glorie de pe malul stîng, șirul de grădini zimbitoare, de largi piețe, de frumoase *avenues* de pe malul drept.

Cu emoție am coborît malul de piatră pentru a prinde acel *bateau-mouche*, spre care e totdeauna lume care aleargă și înaintea căreia se închide inexorabila bară de fier, cînd clopotul sună de plecare. Și, în fișitul lin al valurilor, între germani amorezați, care pe vremuri nu făceau concurență englezilor, am urmărit defilarea priveliștilor către Trocadéro : Institutul, modest și mîncat de umbră, supt cupola lui ca o pălărie veche, Voltaire rîzînd din colțul lui de pîndă la ce este azi cum a rîs în zilele lui de ceea ce era atunci, Palais Bourbon, a cărei colonadă simplă nu zice deloc marile lupte istorice ce s-au purtat în el. În locul acelei fioroase grădini închise, cu colțuri de clădire arsă și dărîmată, care amintea zilele de beție distrugătoare în care Comuna a lăsat atîta numai din splendida Curte a Conturilor — artiști săraci cu spirit aventurier găseau acolo neașteptate colțuri sălbatice de inspirație — e acum o vastă gară nouă. Spectacole anglo-americe se îndeasă în umbra Turnului Eiffel, care e tot așa de disparat față de această cuminte aliniere a unor ziduri măsurate și bine socotite. Trocadéro, cu muzeele lui, e mai bine încunjurat de o comodă viață nouă, la aer și în verdeață.

Numai cine n-a străbătut zi de zi, lună de lună, an de an, cheiurile Parisului, cine n-a căutat cu o febrilă pasiune de vîntor al cărții rare, al cărții frumoase, al autografului, al gravurii rătăcite prin soioasele lădițe de lemn prinse în ziduri cu scoabe de fier, cine, din sărăcia pungi ca și din plăcerea tîrguielii, n-a discutat îndelung cu ciudații vînzători, biete femeii fără vrîstă, lăsîndu-și ca locuitori copii prea cuminți din prea multă experiență a vieții, bărbați cu îmbrăcăminte, privirea și gesturile extraordinare, epave ale atîtor naufragii, numai acela nu

cunoaște una din marile plăceri ale Parisului. Cheiurile mi-au dat acum douăzeci de ani o bibliotecă pe care am lăsat-o apoi în alte mâini. Dar mult timp după plecarea mea doream așa de mult de surprinderile, de *darurile* lor, încît și visul mă ducea noaptea înaintea vrafurilor pline de taine în care se amesteca, într-un haos așa de interesant, ce au lăsat ca frumuseță și știință toate țerile și toate vremurile.

Și acum, în vîntul rece, care taie, sūpt raza crudă de soare, mîinile-mi tremură atingînd lucruri fără nici o valoare și altele pe care niciodată n-aș fi crezut să le găsesc aici, cărți despre țara și nația noastră, scrieri în limbi străine de-ale oamenilor noștri — Dora d'Istria¹ ! — însemnări de la persoane pe care le-am cunoscut. O, ce recoltă s-ar face aici într-o lună, amestecînd zi de zi dulcea pradă a acestor descoperiri cu înceata refacere a vieții strecurate în aceste locuri !

Și descoperirea urmează. Iată statuia de bronz, mare, sprintenă, a Arhanghelului, iată Boulevard Saint Michel, iată cafenelele pentru studenți, restaurantele lor ieftine, anticvăriile în care poți găsi scrieri unice care se plătesc cu cinsprezece bani. Mulțimea foarte amestecată care vine din deal n-am cunoscut-o niciodată, și nu vreau s-o cunosc. Iată frînturile de piatră care după gratiile de fier arată Muzeul Cluny, cu antichitățile romane, medievale din vechea Lutetie, din Parisul normanzilor, care, cu biserica sfintei patroane Genevieva, era *aici*. Și iată la stînga acea Rue des Écoles în care debarcam atuncea, cău-tînd la două bătrîne de nație suspectă cartierul cel dintîi parizian, lîngă odaia de întîlniri săptămînale a unui bătrîn și supt aceea în care ofițeri greci la studii săltau cu con-soartele în sunetul pianului, pe cînd molozul alb ploua pe masa mea de lucru.

¹ Scriitoare de origine română. Născută Elena Ghica (1828—1888 (n. ed.).

Pe atunci se clădea la Sorbona nouă, care desigur că era de nevoie, în tota prefacere a condițiilor de lucru din timpurile noastre. Dar un colț din clădirea veche, care adăpostise atîta muncă devotată pentru găsirea adevărului, se mai păstra încă, și lucram noi, cei puțini la număr, fără sete de diplome, în cele cîteva odăi din bibliotecă ce ni se pusese la dispoziție de bătrînul Duruy, lucram între rîndurile cărților de prin veacuri, prinși între ziduri seculare, prin porii negri ai cărora pare că se strecurase știința atîtor generații, iar prin fereștrile înguste privirea luneca în curtea de piatră asemenea cu a colegiilor engleze, și de acolo venea o adîncă și venerabilă pace, o mireasmă de evlavie, de cinste, de modestă sîrguință prin care se întăreau sufletele. Acolo auzeam glasul, totdeauna ca dintr-un vis, al lui Gabriel Monod, cu ochii așa de obosiți supt ochelarii lor, gluma vioaie, corozivă a abatelui Duchesne, acum foarte bătrînul director al Școlii franceze din Roma, expunerea precisă, cu atîta licărire în ochii cinstiți, a lui Bémont, păstrat încă, în acest an de jubileu, iubirii noastre și pe care îl găsesc între cărțile sale, mai retras și mai modest decît, la noi, un tînăr care-și începe cariera.

Și vreau să găsesc partea de intrare joasă, neagră, gangurile înguste, scărițele de piatră, sucite, așa de întunecoase, pavajul străbun de cărămizi roase: Încunjur ziduri mari și ajung iarăși la fațada cu figuri simbolice, alături de Collège de France cu amintirea glorioasă a lui Claude Bernard, a lui Renan. *Căsuța noastră nu e nicăieri* : s-a dus — o aflu pe urmă — supt cazmalele dărîmătorilor pentru a face loc unor săli luminoase în care e desigur tot atîta știință, dar fără umbrele, deprinse cu sărăcia și întunericul, ale înaintașilor din alte vremuri. Și simt bine că în praful lor s-a risipit și ceva din sufletul meu.

Tot înainte pe strada acestor școli de tradiții vechi și mari. Undeva în fund e Rue du Cardinal Lemoine. N-am nevoie de nici o călăuză, și de ce aș întreba pe cineva? Aceleași amintiri ca și pînă acum mă duc de mîna, așa de

triste și așa de bucuroase, în același timp. Și o găsesc. În stînga, zidul vechi din colț, — și ce mare a crescut acum, umbrind strada întreagă, copacul tînăr care-și încerca deasupra pietrelor cele dintîi ramuri curioase de a ști ce se petrece în lumea oamenilor ! La rîndul întîi de la 28 bis, al treilea după socoteala noastră, balconul de piatră nu mai are cușca de canari, de păsări din Senegal, și nu mai sînt albe perdele tinere la fereștri. Și tot ce-a fost acolo nu mai este, cum nu mai sînt cei douăzeci de ani ai mei. Așa de adevărat cum e ziua rece și tristă de astăzi prin care trec însă din cînd în cînd raze călduțe ca ale regăsirilor.

În capătul celălalt, marea bibliotecă, spre care te duceai odată sus pe imperiala omnibuzurilor trase de cai încet, încet, ca pe un drum de țară — acum sînt omnibuzuri electrice și zguduitoare curse de trenuri subterane — Biblioteca Națională a rămas aceeași. Curtea tăcută, sala de așteptare, funcționarul cu tricorn pentru revizia biletelor de intrare și ieșire. Dar frunțile plecate sînt altele : cele lucii de atunci sînt acoperite de țernă și cele lucii de acum aveau atunci voioase plete tinere. Iar bibliotecarul șef, gras, rumen, mulțumit, e tînărul timid, cu ochii nesiguri supt ochelari, care-și cîștiga cea dintîi treaptă a vieții asupra slovei șterse a manuscriptelor.

Note de drum, 1913

CHARTRES

Pe la Versailles, cu linia albă a castelului regalității absolute, stăpînă peste toate și peste natura ea însăși, pe la St.-Cyr, cu clădirea școlii de fete a doamnei de Maintenon, prefăcută într-o școală militară, pe la satul Maintenon chiar, care amintește numele reginei neîncoronate a caducului Ludovic al XIV-lea, cufundat în muștrări de cuget și temeri de iad, se iese din împrejurimile Parisului, cu casele apropiate unele de altele, legînd vechea tencuială sură de noul blocaj al clădirilor recente. Beauce, vechea Balsia, se desfășoară de acum înainte, cu întinsele-i cîmpii de grîu crescînd din zama gunoaielor prînse de fondul de pietricele și de argilă galbenă ; lucrul cîmpului îl fac, și cu boii mari, întinzînd prelungile boturi trandafirii, țerani în haine de oraș și țerance cu fața îmbrobodită în alb și cu legătura albă supt bărbie — figuri mici, rotunde, fără frumuseță. Țară de muncă, de bielsug, de economie, de egoism, care nu e strălucitor, dar e sănătos.

Chartres, al cărui nume vine de la un vechi loc de închisoare, *Chartre*, e un oraș mijlociu, cu străzile înguste, mărgenite de case monotone. Prăvălii mari după modelul celor din Paris, mici dughene unde pe prețuri de nimic se vînd cizme și ghetе deopotrivă țintate cu cuie mari

pentru ȋeranii dimprejur. Trecutul ȋnsă a lăsat ici și colo, pentru o modernitate pe care n-o salvează coloana lui Marceau, generalul Revoluȋiei, nici statuia de bronz a acestuia ȋn marea piaȋă centrală, cutare scară veche zisă a „Reginei Berta“, ieșind ca un turnuleȋ crestat din cutare zidire fără caracter, ori case de locuit făcute din bȋrne ȋncrucișate asupra cărora s-a așternut vechea tencuială, ori prezentȋnd odăi ieșite ȋn afară, care se sprijină pe vechi coloane ; ale lui sȋnt ornamentele de frunze și flori, cu chipuri omeneshi amestecate, ȋn două clădiri mai vechi ; ba s-a găsit și o zidire de la ȋnceputul evului mediu. Poarta „Guillaume“, impunătoare, e cuprinsă ȋn hotarele orașului și rȋul curge pe alocurea ȋntre vechi maluri de piatră dȋnd perspective de canale flamande, fără luntri ȋnsă și fără viaȋă.

Dar ceea ce cheamă asupra acestui colȋ de Franȋă răsăriteană admiraȋia lumii e catedrala sa, poate cea mai frumoasă, chiar pe lȋngă cea din Strasbourg, — care e *altfel* — din acelea pe care le poartă cu mȋndrie pămȋntul francez.

Odată, lȋngă un puȋ cu oase de martiri și lȋngă o icoană făcătoare de minuni, vechi ziduri primitive, răpede distruse, ȋnainte și după Carol cel Mare. ȋncă din veacul al VIII-lea, episcopul Gislebert ȋnaltă o nouă basilică, supt care se sapă răbdător cripta puternică, prin galeriile căreia, luminate de lămpi rare, se pierde astăzi pasul vizitatorului. Ea arse. Veacul al XI-lea văzu o nouă biserică, „gotică“, ce capătă ȋndată adausuri importante. O nouă clopotniȋă răsări deosebită de clădire, pentru ca apoi să i se adauge a doua tot ȋn faȋă, și dincoace de vechea faȋadă să se clădească un narthex. Din el se păstrează, strȋnsă azi ȋntre cele două turnuri și mutilată pentru a ȋncăpea ȋntre ele, faȋada zisă „regală“, de o bogăȋie deosebită. Părȋnd a prelungi cu liniile lor coloanele, se ȋntind figurile de bărbaȋi și femei, ale ȋnaintașilor Mȋntuitorului,

fețe expresive în seriozitatea lor ieratică, dar uneori cu o răsfrângere de misterios zimbet pe ele ; veșmintele sînt lucrate foarte îngrijit după ale acelei epoce. Deasupra, timpanul celor trei porți de intrare cuprinde scene din viața lui Isus și a Maicii Domnului. Pe cea din mijloc, Mîntuitorul, în glorie, tronează, încunjurat de cadrul format din două semicercuri reunite, care se observă în reprezentarea la bizantini a lui Hristos înviind. „Bătrînii din Apocalips“ se înșiră în registrul inferior. Capitelele au grupuri din *Noul Testament* ; evangheliștii, cu figurile lor animalice, mărgenesc. Chipuri mărunte se desfășură apoi în scene vii prin nervurile care acopăr reprezentările principale. Într-un loc îngeri se închină plecîndu-și la pămînt, tirîndu-și, largile aripi. Nu lipsesc nici semnele zodiilor, cu ocupațiile din fiecare zi, nici „cele șapte arte liberale“. Trei largi ferești se deschid peste cele trei uși, iar mîndra roșată a fațadei e acoperită sus cu o balustradă.

În veacul al XII-lea și al XIII-lea, după încă un foc mare, de la 1194 la 1220, se făcu o nouă biserică deasupra arhaicei basilice din criptă, și turnul din Nord primi bogata lui împodobire actuală, numai la începutul secolului al XVI-lea.

Portalele celelalte, de Nord și de Sud, sînt din al XIII-lea veac. Consacrate mai mult decît întîiul cultului Fecioarei, ele au figuri cu o și mai mare expresie, ca a Sf. Martin poruncitor, a Sf. Ieronim gînditor, a Papei Grigorie cel Mare, cu porumbelul Duhului Sfînt la ureche. Hristosul din portalul Sud e una din cele mai nobile reprezentări pe care ni le-a lăsat evul mediu.

Înlăuntru, înaltele coloane, cu patru адаусuri în jurul trunchiului rotund, se ridică vînjos spre bolțile pecetluite cu flori, odată chiar cu o icoană a Fecioarei. Sus de tot, tribunele-și înșiră fațadele cu stîlpi mărunți. În fund, un grup sculptural din veacul al XVIII-lea strică linia, ca și toate fleacurile de *ex-voto* atîrnate în capelele laterale, daruri ale credincioșilor de azi, care nu se pît răspinge.

În nava principală, în cele două laterale, în brațele crucii, „transeptele“, lumina se schimbă la fiecare moment.

Ea vine prin superbe vitralii, din al XII-lea și chiar în față, din al XI-lea veac. Sus, mari figuri se desfac în străluciri multicolore, de mozaic al sticlei colorate ; jos, scene mărunte se cuprind în rosetele închegate împreună. Privirea străbate parcă, în penumbra bisericii, îndoielile conștiințelor creștine chinuite, pentru a se opri la splendorile înflorite ale raiului. Sacre simfonii de tonuri misterioase pun stăpânirea pe suflet.

În jurul altarului, care nu mai e despărțit de navă prin perdeaua de piatră sculptată, păstrată numai în resturi de un interesant realism, ca nașterea Domnului, timp de două secole, începînd cu al XVI-lea, sculptură a grămădit două sute de scene sacre, dintre care cele mai vechi au un foarte puternic relief. E un caz unic încunjurarea aceasta cu un brîu de sculpturi, vizibile numai pentru acela care străbate „deambulatoriile“ din jurul bisericii.

Acest singur adaus mai târziu contribuie la frumuseța totalului. Ce fără sens e stucul și marmura pe care le-au comandat pentru altar canonicii din veacul al XVIII-lea ! Ce efect rău produc toate îngerămădirile de lucruri pretențioase și lipsite de gust care îmbulzesc capelele ! Cît de puțin pregătit pare a fi preotul căruia i se dă în samă paza unui lăcaș care e sfînt nu numai prin menirea sa religioasă, ci și prin comorile de artă pe care le cuprinde ! Nu s-o fi învățînd în seminariile catolice — cum nu se învață în cele ortodoxe — cunoștința acelor vechi și mîndre lucruri pe care preotul trebuie să le apere împotriva prostiei omenеști care crede că li poate dărui ceea ce pînă atunci n-ar fi avut ? Încet, pe scările care duc la portalul din Sud, episcopul de Chartres se ridică : un bătrîn foarte uscat, gîrbov, dar elegant în veșmîntu-i negru căptușit cu violet și încă sprinten în mișcări. Tînărul erudit care lămurește catedrala membrilor Congresului de istoria artelor îi mulțamește în mijlocul expunerii pentru că a îngă-

duit să se vadă catedrala. O prețuiește preotul oare supt toate raporturile ? De fapt după noua reglementație alcătuită la încetarea Concordatului el e numai usufructuar, iar proprietatea bisericii o are Comuna. Aleșii votului universal la conducerea trebilor orășenești, aceia trebuie să aibă pentru marea taină a lăcașului clădit cu ostenele înaintașilor încă mai puțină pricepere decît slujitorii lăcașului...

În altă parte a orașului, biserica St.-Père sau St.-Pierre, cum i se zice acum, oferă ciudata privesc a unei zidiri mult mai vechi care a fost înădită la amîndouă capetele. Are coloane romane și coloane gotice, succedîndu-se. Sculptura decorativă-i lipsește, dar unul din altare păstrează tezaurul celor mai frumoase figuri în smalt pe care le-a dat această artă, atît de franceză. Coloritul lor e de o putere extraordinară.

In Franța. Drumuri ale unui istoric, 1922

NÎMES

La un sfert de ceas de cale, peste întinderea acoperită cu sămănături, cu măslini încărcate de fructe, cu molizi rășchirîndu-și larg umbrela întunecată, de-a lungul înălțimilor care se desfac pentru a li se lua admirabila piatră albă din care se fac orașele și în care e tăiat chiar acel cuib de munte, plin de amintiri istorice ale prinților, regilor și împăraților, de la les Baux — care astăzi nu numără la sute de palate și case decît optzeci de locuitori — spre Nîmes.

Aici, ca și la Arles, Roma e o realitate actuală, și oameni de gust au înțeles că alături de dînsa nu poate fi tolerată alta decît respectîndu-i formele pentru a nu tulbura armonia și a nu rupe unitatea.

August, Adrian, Traian, Antonin Piosul, care s-a născut aici, sînt pomeniți în numele stradelor, și Antonin are și statuia lui modernă, în baza căreia s-au prins fragmente dintr-o inscripție antică. La fîntîna care închide vechile vestitele izvoare, ornamentația întregă e de așa natură, încît nu împrăstie amintirile care în acest loc chiar sînt reprezentate prin solida construcție, în parte din marmură pură, a Templului Dianei. Privirile locuitorilor de astăzi

se îndreaptă, pe dealul care domină oraşul, spre acea *Tour Magne*, care era cea mai însemnată din întregul încunjur de ziduri dărîmate numai în timpuri apropiate de noi. Se intră la nord-est prin aceeaşi poartă a Nemausului antic, care poartă cu mîndrie inscripţia de omagiu către împăratul roman. Dacă biserica principală, refăcută de mai multe ori, n-are un caracter vrednic de mare atenţie, ea merită veneraţia şi din partea altora decît credincioşii, prin aceea că temeliile sînt încă ale Templului lui August.

Nîmes e însă cunoscut oricărui călător ce nu poate cunoaşte blîndeţea elegantă a oraşului nou, care, cu străzile şi pieţele lui, a tăiat fără milă în cartierele înguste şi umbroase, prin cele două mari monumente romane : Arenele şi „Casa Pătrată“.

Cele dintîi sînt mai mici decît Arenele din Arles, dar starea de conservare e mult mai deplină. Barbarii cari au năvălit şi prădat oraşul le-au păstrat, făcînd din ele pentru dinşii un puternic castel. Şi au păstrat şi unele statui. Reparaţii, întregiri potrivite nu li-au atins prin nimic caracterul. Din armoniosul templu legat de numele copiilor lui August s-a făcut iarăşi o fortăreaţă. Familii mari au locuit într-însa, şi liturghia catolică s-a serbat în încăperea care răsunase de imnurile către zei. Acestor împrejurări li se datoreşte deplina păstrare a pătratului de piatră neagră, deasupra celor cinsprezece trepte, cu cele zece coloane libere ale peristilului şi cele douăzeci prinse în zidire. Săpăturile delicate de supt acoperemînt n-au fost atinse de vreme, şi ele au astăzi acelaşi relief ca în zilele Cesarilor. Cu mult bun simţ s-a făcut din acest templu un muzeu arheologic, în care se văd, nu sarcofagii cu inscripţii ca la Arles, ci statui de o mare frumuseţe, reprezentînd pe împăraţi şi soţiile lor sau dînd o nouă formulă de artă divinităţilor romane.

La gară se dau bilete pentru Spania. De fapt ceva din aerul ei a și pătruns în acest colț de Franță, și, mai departe spre apus, la Narbonne spre-mare, la Carcassonne, în calea spre Pirenei, el este și mai simțitor.

În Franța. Drumuri ale unui istoric, 1922

RENNES

Acum de la același Rouen spre Normandia meridională. Întii printr-o vale închisă, apoi supt soarele care abia a răsărit cîmpia fumegă după ploaie, cu lanurile-i înguste boschetele de copaci, tufișurile sălbatece și din loc în loc sate care nu mai sînt acelea din Île-de-France, din Briere și din Champagne. Cu un singur rînd, joase, întinse în lungime, cu fațade pline de uși și ferești, ele oferă liniile încrucișate ale vechii paiante negre, și coperișul înalt e de șindilă mîncată de mușchi. Tipul perfecționat, modernizat are coperișul de tablă ori de țigle. Case după sistemul încunjurimii Parisului domină pe cele care se țin de datină. Numai locuinți în grupe; nicăiri satul consolidat cu biserica lui. Lisieux apare în mijlocul livezilor de meri cu vîlmășagu-i de case trandafirii supt coperișurile vechi și cu biserica romană înaintînd prin două turnuri inegale. De la Mézidon apoi drumul o ia către sud, către alte vechi provincii engleze, Maine, Anjou, Poitou.

Continue livezi crescute pe pojghița de pămînt vegetal deasupra pietrei. Cîteva biserici, unele vechi, lîngă un grup de case. Ferme încunjurate cu ziduri. Castelele nu sînt: ducele nu răbda concurenți în țara lui. Numele locurilor sînt uneori curioase, fără sens, arătînd adaptări

Couliboeuf. La Argentan e din nou vechiul teren de romanizare.

De aici înainte, cu puține lanuri intercalate, dumbrava alternează cu șirurile pomilor, cari, cu mulțimea micilor mere roșii, dau impresia unei a doua înfloriri în preajma iernii. Ca și în Normandia, aratul se face numai cu caii, de o speță mare și înceată. Și în Maine fiecare casă-și are curtea și acareturile ei; țiglele roșii înnegrite covârșesc păreții de piatră sură, străbătuți de deschideri neregulate. Pe un mic platou, Mans grămădește clădirile-i învălmășite fără alt punct de orientare vizibil decât biserica medievală, scurtă, simplă, avînd numai un turn rătăcit, cu înfățișarea greoaie.

Linia spre Bretania se desface aici, pe cînd cealaltă linie caută Loira, Nantes cu portul lui înfloritor, castelele pe care Renașterea le-a sămănat pe veselele, caldele maluri ale Loirei. Largi întinderi de lanuri și păduri se desfășură de amîndouă părțile drumului, cu sate puține și mici, deasupra cărora se ridică turnul, curios învelit cu plăci de metal, al unor biserici fără stil. Odată numai, o frumoasă catedrală gotică înaltă zidurile ei nesfîrșit străpunse.

Rennes e un centru mare, cu aproape o sută de mii de locuitori. Capitala Bretaniei s-ar părea că trebuie să fie un oraș cu totul caracterizat, avînd semnele deosebitoare ale unei provincii ce a fost cîndva o țară și a rămas pînă la 1491 un ducat deosebit de Franța regală și acelea ale unei rase care și astăzi păstrează cu statornicie și iubire firea ei cu totul osebită, în limbă, în moravuri, în credință, sau, mai curînd, în felul, cu totul special, îndărătnic păgîn, în care înțelege credința creștină. La ieșirea însă din larga gară, de o construcție cu totul modernă, se găsește cineva înaintea unor strade care s-ar putea întîlni în orice frumos și curat oraș american. Aici sînt așezămintele de cultură — între altele un foarte mare liceu, cu fațada impună-

toare — și alte clădiri publice. Abia dacă s-ar descoperi prin vreun colț o urmă din ce a fost înainte de veacul al XIX-lea capitala bretonă, care era un oraș galo-roman înainte ca invazia armoricană, care se admite de obicei să se fi produs, puind peste toate aceste locuri o pecete indelebilă.

Așezat la întâlnirea râurilor Île și Vilaine, Rennes e străbătut în lat, de la un capăt la altul, de acest râu, pe care-l trec mai multe poduri moderne. Apa e strânsă în cheiuri înalte de piatră, ca ale Parisului, și, văzute după înfățișarea Seinei la Rouen, unde o mărgenesesc vechi construcții și colțuri sărace de verdeață, ele impresionează. Seara, în apa negrie, curgînd imperceptibil, prin care plutesc pete de mușită verde, se oglindesc marile clădiri de pe țărmuri, și cursul se împodobește și prin aceia care cuprins la capete între două masive de grădini dese. Razele apusului lunecă săgetînd pe fațadele de piatră care mărgenesesc cheiurile.

Aici arhitectura modernă a dat ce putea mai bun ca tehnică și ca gust totodată. Rareori râul care străbate un oraș a fost supus unei discipline mai estetice și zidiri mai potrivite îi țin strajă de amîndouă părțile. Dar cercetătorul lucrurilor vechi, dintre care nu e unul care să nu se împărtășească de o frumuseță pe care n-o împarte cu altul, ar ieși deziluzionat dacă n-ar recunoaște, privind mai de aproape, că aceste cheiuri au tăiat artere istorice ale căror urme se văd, pe malul drept, pretutindeni.

Ici, biserica St. Yves — dedicată unui sfînt cărturar, legist, un simplu cleric binefăcător din secolul al XIII-lea — de mult desafectată și prefăcută în magazie de mărfuri oarecare. Foarte delicatele coperișuri ascuțite asupra statuilor de sfîinți, care s-au luat de acolo, se păstrează aproape întregi. Ar fi fost desigur clădirea cea mai potrivită pentru Muzeul arheologic, precum la Rouen arha modernă e adăpostită în capela, mult mai mare și mai bine

conservată, a Sfintului Laurențiu. Aiurea se zărește cite un colț din casele de lemn pe care înnoirile nu le-au dărîmat încă. Dar privirea găsește mai ales îndată, la capătul unei mari strade nouă (numele vechi se păstrează mai totdeauna însă și atunci), fațada de marmură gălbuie ca fildeşul a Parlamentului Bretoniei.

Zidirea, cu care orașenii, se mîndresc pe dreptate, datează din secolul al XVI-lea, fiind isprăvită puțin după jumătatea lui, dar ședințele Parlamentului, care a avut mult de lucru contra regalității, nu se ținură aici decît multă vreme după aceea. Liniile sînt dintre cele mai pure ale sistemului antic înviat ; ornamentele puține și severe, bolțile rîndului de jos, se încovoiaie deosebit de zdrene ; sus sînt plafoane interesante, iar, în Camera de dezbateri, mari picturi din secolul al XVII-lea și splendide tapiserii istorice.

Mai nouă, Primăria are în turnul ei și în grațioasa fațadă farmecul arhitecturii din epoca lui Ludovic al XV-lea, Teatrul rotunjește o fațadă mai recentă, cu multe statui alegorice. Catedrala însăși e din acest secol al eclectismului amabil, și ea prezintă coloane ale Renașterii și ferestri romane într-un amestec destul de plăcut. Interiorul cu plafonul rotund și puternicele coloane pare o sală din Versailles în care s-au rătăcit preoții cultului catolic. Mai vechea biserică a Sf. Ștefan, odată a călugărilor augustini, e din al XVIII-lea veac. St. Sauveur e chiar de la începutul lui. Tot atunci s-a isprăvit biserică Sfintului Melaniu, St. Melaine, ca și cea „*des Toussaints*“. Bisericile gotice, St. Aubin, Notre Dame de Bonne Nouvelle, sînt imitații din timpurile noastre, cu toată acurateța de execuție și lipsă de avînt ce se pot aștepta.

Autentică e încă biserica Sfintului Germain, marele creator de mănăstiri în aceste părți, în care cele trei portale sînt copleșite de imensa fereastră care le domină ; interiorul, în stil roman, e împodobit în bolți cu colori băltoare la ochi, după norme de eleganță cu totul nouă.

Dacă veacul al XVII-lea și al XVIII-lea au lăsat clădiri pentru oficiile și căzărnilor de astăzi — ca palatul stareței de la St. Georges, Magdeleine de la Fayette, ori Hôtel Kergus — evul mediu nu e reprezentat numai prin singurul fragment al zidurilor ducatului vasal, care e poarta „*mordelaise*“, ci, în piața St. Germain, în a Tîrgului și aiurea, ca și în atîtea strădițe înguste, prin insule de arhitectură de lemn acoperit cu tencuială, pe care le-a crăpat marele foc din 1720. Asemenea cu cele din Amiens și Rouen, ele se îngustează uneori pînă la vîrfurile de triumfuri cu care se isprăvesc și dau ochiului priveliștea pitorească a unui învălmășit amestec de ferestre de toate formele și mărimile, cu contrastul vioi al tonalității generale, neagră-gălbuie, cu verdele și roșul aprins al florilor pe care le atîrnă dedesuptul lor simplii locatari, pînă la acel croitor cu două odăițe în două mansarde care nu uitase pentru amîndouă o bogată împrejmuire înflorită. Între aceste case se arată acelea care adăposteau odată pe Cordeliers, apoi a lui Cadet-Roussel și a lui Bertrand Duguesclin, în-suși aprigul căpitan al lui Carol al V-lea, care a știut să dea prin talentul și popularitatea lui înțîia biruință franceză asupra armatelor lui Eduard al III-lea.

Încă pe la 1840 vechiul Rennes, cu tot focul din secolul al XVIII-lea, era mult mai bogat decît astăzi. Schițe și gravuri păstrate în Muzeu îl prezintă cu apa-i capricioasă încă, deasupra căreia trec podurile ușoare, cu atîtea fațade și curți interioare care nu mai există, cu vechia mănăstire a Catherinettelor, refăcută în secolul al XVII-lea, dar în ruinele căreia s-au găsit coloane aspre din al XI-lea.

În dosul Primăriei un mare grup de bronz comemorează, din 1911, unirea Bretoniei cu Franța : aceasta, cu coroana regală peste o față împrumutată de la vechile sculpturi medievale, primește, zimbitoare, pe severa reprezentantă a Armorice, în mijlocul unui grup solemn,

aproape trist, de țerani și de țerance din principalele regiuni ale provinciei. De fapt, adevărata „unire“ e mai târzie ceva : dacă Ana de Bretania, logodită cu austriacul Maximilian, a fost silită să ia pe șubredul tinerel Carol al VIII-lea, rege al Franciei, dacă, la moartea acestuia, ea a consimțit să meargă după urmașul lui, mai bătrînul Ludovic al XII-lea, Francisc I-iu chiar nu era stăpîn al Bretoniei decît pentru că îndeplinea și condiția de a fi soțul Claudiei, fiica Anei cu Ludovic. Abia fiul Claudiei a moștenit, de la început și cu un singur titlu, această frumoasă țară, în care demult clasa superioară și o mare parte a populației se francizaseră, lupta pentru tronul ducal fiind dusă în secolul al XIV-lea între Charles de Blois Francezul și nu mai puțin Francezul Jean de Montfort.

Rennes n-a susținut cauza bretonă, Vendeeană, contra Revoluției celei mari, dar caracterul catolic i-a rămas. Rari prăvălii vînd obiecte ale cultului, statuete sacre, cărți religioase. Călugări, călugărițe străbat stradele. Figura arhiepiscopului, care e, încă de supt Napoleon al III-lea, și de Dol și St. Malo, e semnalată cu respect în fotografiile ce se expun. Legătura cu Biserica e evidentă, atît de mult chiar, încît îngrijorează statul republican și laic, ce are de combătut un puternic partid clerical.

A fi catolic fervent e, dealtfel, singurul chip în care poate fi cineva breton. Tipurile sînt amestecate : mai rari micile figuri brune osoase, cu ochii mari triști, care deosebesc rasa celtică neamestecată sau mai puțin amestecată. Ici și colo o rochie scurtă înfoiată și, pe capul purtătoarei, o simplă bucățică de horbotă sau o căiță dantelată care se leagă pe supt fâlci. Accentele croncănitoare ale bretoniei se aud rar, deși se tipăresc cărți și în această limbă, ba chiar supt grupul, pomenit, al Unirii este și o inscripție bretonă. Pe drumul spre St. Briec, spre Saint-Malo, spre Dinan, spre Tréguier și Plouernel, spre sanctuarele unde grupele de femei cu capul învelit ca al călugărițelor cu

aripi mari albe aleargă să capete iertarea păcatelor, spre coastele stincoase ale Oceanului, rasa veche durează, în vechile forme și cu vechile tradiții, și sînt încă locuri unde afară de cei cari au făcut armata ori au călătorit, ceilalți nu știu decît limba strămoșilor lor. Aici, unde se înfilnesc numele în *plou, plau, loc, trief* și unde uriașele pietre singuratece, unite în alei, învîrtite în cerc, amintesc mormintele șefilor din vremile fabuloase, sînt biserici care dacă nu se coboară prea adînc în trecut, oferă totdeauna un interes istoric și artistic ; sînt castelele feudalilor din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, locuințele întărite, confundîndu-se adesea cu cele țărănești, ale nobilimii de rînd. Aici se spun snoavele și se cîntă cîntecele. Corespunzîndu-se bascilor din Pirenei, acești bretoni bretonanți reprezintă stratul cel mai adînc din structura complicată și felurită a națiunii franceze, unită prin literatură, istorie și fapte glorioase săvîrșite împreună.

Rennes, e ca și Nancy, și un oraș universitar, pe cînd Rouen n-are decît o școală de studii superioare. Frumose clădiri masive aproape moderne cuprind, deosebit, Facultățile. Este, într-o casă mai veche, și un lăcaș al studenților. În vechile încăperi ale Universității s-a instalat un muzeu, un mare muzeu, în care meșterii picturii mondiale sînt reprezentați printr-o dulce Sfîntă Familie a lui Van Dyck, printr-o scenă de luptă cu monstrul a lui Veronck, printr-o interesantă femeie roșcată a lui Rembrandt, pînă cîte un Poussin și pinze mari de Coypel, de Philippe de Champaigne și de alții. Cele două înfățișări ale balurilor pe vremea lui Henric al III-lea, cu părechile în care bărbatții au copce mari de pietre scumpe, ca în Orient, și a pălării, iar femeile se chinuiesc în foarte înguste corsete strîmbe isprăvindu-se prin monstruoasa umflătură cu balene a pîntecelui, pe cînd lăutarii cîntă, laolaltă cu seniorii și pitici se strîmbea în margene, au un deosebit interes istoric. Am văzut și un superb turc gros și gras, cu turbanul în cap și un fel de buzdugan în mînă, precum și o

scenă din vechea Marsilie, cu turci, cu negri și cu un tip care, în haina-i cu brandenburguri, dacă n-ar fi un fes lunguiet pe cap, ar sămăna cu Domnii noștri. Multe și foarte frumoase deseme și schițe — și de Lionardo Da Vinci. Partea pur bretonă mi s-a părut puțină și după șablon, cu aceleași peregrinări a capetelor cu aripi albe către locurile sfinte. Și totuși mișcarea locală e foarte puternică ; cu atât mai mult, cu cât la spatele ei sînt catolicii militanți. Se vînd și cu patruzeci de centime cărți care glorifică trecutul particular al regiunii, și lucrări mari de istorie încep cu invocarea sfinților patroni ai Bretoniei.

Rennes, Vannes, cu atât mai mult Nantes, și el vechi centru armorican, se găseau chiar la marginea teritoriului breton. Asupra lui se întindea ambiția regilor din a doua dinastie engleză, cari, împreună cu Normandia, de unde pleaseră, aveau Anjou, Maine și Pointou, întinzîndu-se după căsătoria Alienorei de Aquitania cu Henric al II-lea, și peste Guyenne, pînă în marginea Pireneilor. De fapt, acest Henric a și izbutit să aibă pietroasa peninsulă, unde așează pe fiul său Geoffroy, soțul ducesei Constanța, ultima moștenitoare a conților de Rennes, „duci din mila lui Dumnezeu“.

După uciderea de unchiul său, regele englez Ioan Fărăde-Tară, a micului ei fiu, Arthur, Filip August, stabilind pe ducesa Alix și măritînd-o după un francez, făcea să se stabilească cea legătură de omagiu cu regalitatea franceză care a durat pînă la contractul de căsătorie al Anei de Bretania cu Carol al VIII-lea. O a doua încercare fu făcută în Războiul de o sută de ani, cînd Eduard al III-lea apare, ca și urmașii săi, numai ca acela care, adăugînd la posesiunile sale din Franța coroana țării, caută să realizeze în alt sens unitatea ei teritorială, fără să observe un lucru : că o naționalitate engleză se formase, opusă celei franceze, și că, în ciuda singelui său, el era reprezentantul ei și nu putea să fie altceva decît aceasta.

Nota aceasta națională se vădește și în statuile pe care Pierre Mauclerc, în veacul al XIII-lea, le-a făcut la catedrala din Chartres, operă esențial franceză : ele-l reprezintă pe dînsul și pe urmașii lui. Și cărturarii Bretoniei, în bifurcarea, engleză și franceză, a literaturii în aceeași limbă care e a galo-romanilor, se îndreaptă către Paris, unde Universitatea, care, ce e drept, avea și studenți englezi, capătă un Colegiu al bretonilor.

Locuri sămănate cu arbori duc, lîngă și peste cursurile de apă, pe lîngă case supuse și, ici și colo, mari castele pe culmi, spre acea Franță centrală, a episcopilor : Tours, Orléans, care a precedat și pregătit, cu puterea minunată a sfinților tutelari, adevărații seniori eterni ai cetăților Franței regală din Île-de-France, mărgenită mult timp și la răsărit de provinciile feudale ale grupului Blois-Chartres, de o parte, și Vermandois, ducînd către Flandra străină, de alta. De la Mans înainte se începe această Franță, și înția localitate mai importantă e o veche posesiune episcopală. Multă pășune cu vite frumoase, pe alocuri ingenuncheate ca în tablourile lui Potter. Regimul fermei pare să domine și aici ca în Bretonia, unde pînă azi țeranul, avîndu-și casa și gospodăria, ține pămîntul de la stăpîn. Populația pare a fi puțină. În această toamnă seacă, nici un lan nou care să se deschidă supt plug. Fermele, clădite din piatră, joase, sînt foarte lungi.

Le Bretoncelles, cu biserica romană, puternică, e cineva tot în marginea Bretoniei. După o întinsă pădure, lîngă satele din care se desfac turnuri rotunde de vechi castele, mari lanuri sămănate. Turme de oi se zbeguiesc supt paza ciobanului cu pălărie și mantie sumbră. Trecerea e subită de la livezile normando-bretone la acest larg și bun ținut de hrană, pe care la apusul soarelui se încheie munca unei zile pline. Foarte vechi biserici cu turnul abia răsărind din acoperișul mare, alcătuit și aici din țigle, cu pereții sprijiniți pe contraforturi multe. Am ajuns la Chartres.

De acolo spre Île-de-France reîncepe regiunea de mari
păduri care ascund și acopăr totul. În aerul viu al acestor
regiuni, apusurile de toamnă au străluciri orientale, cu
firfurile turnurilor ascuțite care se desfac din aurul lim-
pede în care s-au rezolvit roșetele supt care a scăpătat
soarele. Și pe splendoarea lor am văzut șirul de puncte
mărunte negre, care însemnau zborul păsărilor Franciei
spre cerurile sudice.

Apoi, printr-un ținut accidentat, spre Maintenon, St.-Cyr
și Paris.

În Franța. Drumuri ale unui istoric, 1922

SPRE SPANIA

Din Paris spre vestul francez. Același larg câmp de hrană : țernă brună răscolită de plugulețul tras de cai în urma căruia țeranul meșteșugar, cu îmbrăcămintea anonimă. Casele sămănate prin vasta lui întindere par jucării de o perfectă ordine geometrică pe care le-a răspîndit capriciul unui copil. Rar turnulețele rotunde ale unui castel în livada lui încinsă cu ziduri. Pîlcuri de pădure păzită, clarificată, prețuită. Toate acestea într-o veselă pulbere de soare la capătul iernii, cu un mart de cer perfect albastru ca în plin mai al nostru.

Din Blois, un amestec de case negre, stăpînite de un turn bizar. Orașul de odihnă al regilor cu castelul lui după moda Renașterii ascunde. În neguri ușoare, apa curge cu mărunte scînteieri de unde. Vile nouă, cochete se înfig pe coasta asupra căreia un brad, un pin maritim pun o notă de permanență solemnă. Ici și colo se încearcă via.

Aceleași amintiri ale secolului al XVI-lea, elegant, plin de intrigi și stropit de sînge, aceleași pagini de război civil se deșteaptă în minte la trecerea pe la Amboise, cu „pacea de religie” între catolici și calvini. Acuma vilele zimbesc soarelui care li trezește vlaga nouă, făcînd să

apară mai triste, ca niște dărîmături de stîncă sură, locuințele țerănești, amestecul de ziduri al orașelelor. Numai pe alocurea, lipite de dealul din dreapta, castelele inspirate de lăcașurile suveranului răsfață între arborii vechi fațadele albicioase.

Ceva din Italia a fost transplantat aici și se menține, peste schimbările anilor, și cu toată dispariția principiului de unde a venit. Italiană pare, la trecerea podului, și Loira albastră, de o culoare tot așa de dulce ca a lacurilor din nordul italian. Numai cît dealul de cretă, deși sămănat cu verdele adînc al copacilor muntelui, n-are veșmîntul minunat, de o firească bogăție, a colinelor lombarde înzeite prin geniul pictorilor fără moarte.

S. Pierre des Fonds-Tours ne cuprinde în marea-i gară de împărțire a drumurilor. Marile turnuri masive ale bisericii Sfîntului Martin, pe lespezile căreia se rugau Merovingienii patronului ceresc al regalității lor, se ridică alburii deasupra masei sure a clădirilor care se răsfiră, confuze, pînă departe.

Apoi pădurea de pini cuprinde înălțimile, de o deplină înveșmîntare. Printre ținuturile ei înalții stejari supțirăteci clatină cuibul ușor, dar tenace, al vîscului sacru. Pînă la Chatellerault locuința omenească e rară și neînsemnată. Dacă nu e aici loc pentru altă stăpînire a pămîntului, vacanțele muncii sînt evidente.

Orașul are în grădinile lui, lîngă înalții rășinoși, magnoliile și platanii răsfirați ai Italiei. Pe zidurile care despart curțile se cațără arbori pitici. La cîteva ceasuri de Paris e clima însorită și vegetația abundentă a sudului. Madona de faianță prinsă într-o firidă la marginea caselor girbove și înnegrite trimete la aceleași regiuni meridionale, în natură și în suflute. Varga de oțel albăstriu al Vienei, supt dese pături care încunjură totul, e în aceeași notă. Pe cîmpul împrîmăvărat prinde a miji griul tînăr.

Platoul înalt continuă cu țerna-i galbenă așternută peste piatra adîncurilor. La Poitiers, vechea cetate a Pic-

tavilor, malul înalt, cununat cu vechi rămășițe de ziduri și cu construcții moderne, se lasă, gălbui, mâncat de ierburi verzi în miezul iernii, către cursul verde închis al râulețului care mărgenește cu apa lui liniștită. Rostogolirea clădirilor de toată mîna are înfățișarea arhaicelor cuiburi toscanе, tot așa de confuze în scărițarea lor. În margene, odată, cavaleria „bunului” rege Ioan, răsfirîndu-se pentru isprăvi și fapte vitejești, a fost zdrobită de infanteria plebee și de meșterii arcași ai regelui englez, sau, mai bine, ai celui alt rege al Franței, venit de la englezi, Eduard al III-lea.

Platoul înalt urmează apoi ceasuri întregi cu păduri rare, cu ogoare de grîu fraged, cu case de piatră acoperite cu olanele coșcove ale răsăritului. Cîte un pîlc de oi păste în colțurile fără sămănături. Și numele sînt arhaice, rare și simple: reminiscențe ligure (de la ei pare a veni și numele râului Loire în latinește: Ligeris). Sfinți de rară închinare, S. Salvio.

Pe dealul din dreapta o întreagă cetate se înșiră acum, cu turnuri ascuțite străbătînd linia sură a clădirilor. E Angouleme, capitala celeilalte provincii engleze din vestul Franței, Angoumois. Vechea fortăreață galică s-a păstrat supt noile stăpîniri, și pașnicul orașel de azi are într-însul ceva din dirzenia vremurilor cînd două coroane se băteau pentru acest podiș de apărare. Străbatem frumosul oraș care a dat numele său ramurii dinastice a lui Francisc I-u, și la ieșirea dintr-un tunel el apare răsfirat pe pîvnîșul înaltului deal, cu șirurile de case ce se succedă în coborîre, călăuzite de fina catedrală de un gotic discret. Pînă departe drumul e mărgenit cu casele patinate de vreme. Biserici romane apar cu cele trei abside neted desemnate, cu turnul rotund, împodobit la ferești cu lungi profiluri, al cărui coperiș de olane nu face streșină, ci se așează ca o ciudată pălărie conică.

Drumul urmează uneori tăiat în piatra care lasă pe margini ca o zgură încremenită. Deasupra cîmpul ride

și ramurile suptiri ale arborilor desfrunziți se înfrățesc cu masa obscură a pomilor de toate felurile. Turnul rotund se amestecă pretutindeni în clădiri : suit în vârful catedralelor, prins în colțurile castelelor, adăus stângaci la un capăt de modestă fermă ori izolat în mijlocul cîmpului, asemenea cu moara de lemn de pe culmi. El face pitorescul monumental. El caracterizează și aglomerația cu vechiul nume războinic de la Coutras, asupra căruia plutește amintirea cavalerismului lui Henric al IV-lea.

Regiunea viilor începe de aici și se va continua ore întregi. Adesea pinii o mărgenesc. Aspectul general, cu casele pitorești, e cel italian. Sau mai degrabă este o lume a sudului romanic, asemenea de la o țară la alta, peste deosebiri de națiuni pe care le facem. Culeg în treacăt la o stație importantă numele de Libourne care trimite la Livorno.

LA BASCII FRANCEZI

Dincolo de Garonna largă ca un braț de mare, toată priveliștea se schimbă. Fondul e ca al vechilor picturi italiene. Dealul ce se ridică încununat de clădiri vechi pare a fi luat dintr-un tablou de primitivi. Dedesupt, cîtă grijă iubitoare, de un artificialism mișcător, pentru monumentele cimitirului în care nu e piatră fără flori proaspete și căsuțe de sticlă închid cununile care nu trebuie să se împrăștie ! Mai departe, viile se prelungesc pînă la nesfîrșit, butoaie cîtropesc curțile. Pe alocuri învîlmășeala la locuinți e indescifrabilă : un adevărat covor de colori care se luptă între ele și nu se pot birui. Departe în fund aleargă mărețe poduri de piatră și de fier, încălecînd tocmai la capăt imensa Girondă, mare cît Dunărea.

Sîntem pe pămîntul gascon, și numele cele dintîi o spun : Aveyres, Vayres, care cheamă în minte depărtatul nume al Aveyronului.

Apoi încărcătoare-și ridică brațele în aer, depozite de mărfuri se urmează îngrămădite dincolo de casele unui cartier sărac, se desemnează un uriaș port ale cărui brațe pătrund adînc în uscat. Zarea e stăpînită de înalta linie supțiratică a unui turn de catedrală gotică. Peste acel puternic pod de fier, mărgenit de negrele case ale unui chei cu înfățișare modernă se intră în gara Bordeaux.

Ne apropiem de ocean în noaptea luminată de lună care pînă tîrziu lasă a se vedea pădurile de pini desfăcîndu-și capetele rotunde. Apoi nimic decît numele strigate-n noapte. Sfinții creștini se amestecă cu pietroasele numiri ale imemorialei antichități basce. St. Jean de Luz, Sf. Ioan al Luminii amintește sonoritățile delicate ale lui de Vigny asupra dramei eroice a lui Roland, despicînd muntele în desperarea agoniei lui :

De Luz et d'Argelès se voyaient les vallées.

Trei tinere americane vorbărețe se coboară la Biarritz, cu plaja celebră, care-și află deci și iarna vizitatorii. Din splendoarea de zi se înțeleg acum numai cîteva lumini tremurătoare în fațadele negre ale caselor în formă de cuiburi de piatră basce. La Hendaye, unde marea e sămănată cu lumini mișcătoare vama franceză verifică mai mult de formă bagajele pe care se mulțamește a le scrijela în bloc cu creta, dar pașapoartele sînt privite cu atenție. Răpede în trenul care-și isprăvește cursa. După cîteva minute sîntem la drum, pe pămînt spaniol, în mijlocul Pirineilor pierduți în noapte.

Cîteva zile prin Spania, 1927

PE VECHEA LINIE ROMANĂ REIMS-TRIER

I. SPRE LUXEMBOURG

De la Paris spre granița răsăriteană, aceeași minune a naturii și a celei mai ordonate munci omenești, închinată rațiunii, bunului simț și eleganței. Admirabile ogoare pe care la vîntul neobișnuit de rece al sfîrșitului lui mai se îndoaie fîșiind grînele. Fund adînc de păduri în care o amănunțită grijă a înlăturat tot ce e putregai și subcreșcență parazitară. Drept înainte șoseaua perfectă în marginea căreia uneori pădurea e împodobită cu salcîmi galbeni și cu arbuști mirositori. Din loc în loc fatidicii fagi de care se leagă vîscul odinioară sacru.

În această regiune fermele izolate sînt rare. Locuința omenească se înfățișează în scoice de piatră, fiecare casă sprijinindu-se ca pentru apărare pe celelalte. Între satul care adesea cuprinde și o frumoasă biserică mai mare și între cetățile, moștenire a triburilor galice găsite de romani în așezări osebite, nu e decît o deosebire de proporții.

Marea zidire sură a catedralei din Meaux, cu cele trei adînci portale. Armentières, cu amintirea, poate a vechilor *armenta*, turmele de mult dispărute, în locuri unde nu se văd alte animale decît splendidele vaci albe-negre, tologite sătule pe înalta iarbă, proaspătă, caii murgi ro-

Junzi și nicăiri bunele noastre orătăanii răspîndite pe șosea pretutindeni unde se poate culege o hrană.

Din cetatea, *firmitas*, de la Ferté-sous-Jouarre n-a mai rămas nimic în această grasă Arcadie, în care păstorul nu apare decît departe spre hotar în persoana unui simpatice bătrîn cu aspectul de bibliotecar supt șăpuța lui ușoară, între oile care și ele par a fi făcut o școală supra-umană, așa de disciplinate sînt și fără cîine, incapabile de a face obișnuita săritură peste drum înaintea amenințării automobilului. O educație perfectă a naturii, a omului și chiar a animalului. Nu cîntă păsări în calea mașinilor, dar, dacă s-ar auzi, aş crede că zic după note.

Pină la Château-Thierry, ai cărui locuitori se cheamă, latinizant, Castro-Teodoriciens, drumul e plin de fluturii multicolori ai întrecerii de velocipede. Spectacolul e desigur pitoresc, dar fețele chinuite și înroșite, capetele plecate, piepturile apăsate pe ghidon ale cavalerilor fanatici ai sportului arată cît de puțin această ambițioasă tortură poate folosi sănătății și dezvoltării normale a corpului uman.

Politica apare numai în două inscripții. Una îndeamnă a se voia „contra lui Doriot valetul lui Hitler”, cealaltă dimpotrivă, îndeamnă pe trecători să se înscrie la partidul comunist francez.

Dar mult mai presus de patimile momentului se ridică plină de învățătură pomenire a morților unui așa de teribil război, pe care numai nebunii se pot gîndi a-l trezi astăzi. Supt marele steag cu crucea de Savoia e „cimitirul militar italian” și, alături, cimitirul „militar francez”, pe care îl acoperă alt tricolor latin.

Îndată se văd în zare, după viile mărunte care dau vinul de Champagne, turnurile ca ieșind, în ceață, din altă lume, de durere, sacrificii și glorie, ale catedralei martire a Reimsului.

Prin orașul refăcut cu totul modern se ajunge înaintea măreței zidiri în care s-a întrupat tot geniul constructiv și decorativ al Franciei secolului al XIII-lea.

Să spun că refacerea părților barbar ștricate de tunul german s-a făcut cu prea mare ieșire la iveală a elementului adaus ? Să adaug că pe piatra neagră, pe piatra crăpată și înroșită de focul barbarei distrugerii distonează florile de crin în aur cu care s-a încununat spinarea boltilor, ca și adausul de același aur într-un vîrf de turn ?

Un omagiu mai potrivit splendidei biserici, care e acum și un simbol, un adevărat chivot al noii legături cu legea creștină, al bătrînului catolicism așa de mult împletit cu însăși viața nației franceze, e pioasa solemnitate a liturghiei care cu adîncă simțire, ca în nici un alt loc, prin inspirația amintirilor de neuitat, se desfășoară sub acele bolti odată sparte de obuzul profanator. Sînt acolo oameni veniți de pretutindeni la lăcașul-moaste, și mai ales soldați : pe fețele acelor care, mîine, poate să trebuiască a-și oferi prețiosul prinos al singelui e o expresie de profundă reculegere pe care n-ar putea s-o deie mii de pagini citite și oricît de multe discursuri patriotice.

Afară însă, așa cum e crescută în toate țările lumea de azi, e bilciul, bilciul pentru orice și oricînd. Se iau fotografii între curioșii de tot felul și chiar de mai mult decît o nație : nu lipsește germanul, care, simțindu-se nevino-vat personal, privește urmele isprăvii săvîrșite de ai săi, și candida turistă de aceeași rasă care-și înfășură călăuza în ultimul număr al foii de limba sa, cumpărată la Paris.

În față lipsa de gust a industriei „artistice“ de astăzi prezintă într-un bogat magazin de amintiri urîte tablouri ieftine alături de minunatele reproduceri ale acelei lumi de sfinți care nu merită să se piardă în imensa bibliie sculptată a fațadei, ci să apară fiecare pentru sufletul de pietate pus de vechiul artist într-însul. Meșterii locali expun frumoase lucrări de aramă, pe care producția în masă nu le-a banalizat.

Se mai întreabă cineva de ce nu s-a folosit uriașa ruină care ar fi putut reface în stilul secolelor medievale cetatea sacră a Franciei, ci oricare a fost lăsat să zidească așa cum a vrut, și de ce măcar larga piață a triumfului sfânt, cu palatul din stînga, și el prefăcut printr-o mare fereastră năvălitoare, n-a fost cruțată de îmbulzirea unei cazărmi a jandarmăriei și de urita contrafacere a unui campanile venețian isprăvit cu o stingătoare de făclii.

De la Reims înainte, pe vechea linie romană care mergea la Augusta Trevirorum, Trier, Trèves, bogatul șes de pășuni și arături, învrîstăte cu stufoase păduri ca o groasă sprinceană de victorioasă verdeață și tăiat de linia străjuită de înalți copaci, tunși pînă la vîrfuri, se întinde drept din culme în culme. Lîngă sate negre, sărațe, printre care lunecă rari biciclete, grupe mici orășenești, dintre care unele arată prosperitate și veselie. O întreagă localitate e prinsă de bucuria unei petreceri sociale la care s-a adunat și lumea din împrejurimi. Steaguri se pleacă de la fereștile pline de privitori. Altfel orașul e foarte îngrijit, cu străzi largi și frumoase, și nu samănă deloc cu iadurile unde crunta trudă omenească smulge blăstămînd comorile ascunse ale pămîntului. Străzile sînt așa de îngrămădite încît cei vreo doi agenți de circulație taie calea automobilelor. Cum al nostru e diplomatic, ni se îngăduie „să mergem” înainte, și mulțimea nu se supără cu trecerea noastră. E o atmosferă de seninătate și nevinovăție ca în timpurile cele mai bune ale acestei vechi Francii, care s-a deprins acum cu primejdia viforului de la răsărit și, tare pe mijloacele apărării sale, s-a întors, după atîtea emoții, la viața ei obișnuită.

Istoria a lăsat aici puține urme. Cîteva biete biserici de sat, toate nouă. Numai la Vouzières, „oamenii de la Vbuze”, vouzienii, sat loren în marginea Ardenilor păduroși, în plină înfrunzire tină, o frumoasă zidire de pe la începutul secolului al XVI-lea oprește și reține privirile. E, desigur, o veche construcție romană de prin secolul al

XI-lea sau al XII-lea, cu trei frumos rotunzite portale. Peste această bătrână piatră roasă, prin cine știe ce capriciu în acest colț modest Renașterea și-a așternut câteva din podoabele ei de stil antic, dar drept în mijlocul marelui portal o sculptură medievală a Bunei-Vestiri cu copaci elegant stilizați, se păstrează neatinsă, una din cele mai nobile realizări iconografice.

Dar ce păcat că, de pe urma unei dărîmări a coperișului, de furtună, se spune, s-a așezat un meschin plan de zinc, din care se înalță, în contrast cu eleganta sulită din fund, un masiv turn cu grosolane găuri pătrate care dez-onorează atît de nobilul edificiu !

Înăuntru, în fața unei mulțimi quasi-rurale, plină de evlavie, afară de ștregarii veniți să se distreze, se desfășoară liturghia, din cîntecele de tineri arhangheli ale copiilor, valul armonioasei rugăciuni întinzîndu-se și pînă în largul pieții.

De acolo înainte, pe vechea linie romană, se întinde, suind și coborînd coastele de bogată vegetație păduroasă, calea militară care fuge spre granița veșnic amenințată. De la o vreme apărarea se ivește : cîmpul tot e semănat cu sîrme ghimpate și cu bucăți de șine în care au să se încurce și să se prăbușească tancurile. Adîncul întreg e locuit pe trei rînduri. Supt această primăvăratecă înfrunzire senină, în acest pustiu omenesc, sînt căzărmiile în care veghează zi și noapte zecile de mii de ostași întru apărarea patriei.

Așezări omenești reapar numai în șirul de așezări în al căror nume se repetă rădăcina *long* : Longuyon, Longwy, vestit în luptele de hotar pînă la Revoluția franceză (Longwyk, probabil, în această regiune de amestec cu cealaltă rasă, în care tipul blond nu e rar, ba chiar și cel roșu cu pistru).

La marginea estică a Franței lucrul minelor, care-și arată de departe marele munte artificial de scorii, a strîns o bogată lume de amestec etnic. Tipuri spaniole, brune, fe-

mei cu bogatul păr în vînt și proporții largi par să aparție unuia din grupurile comuniste care după înfrîngere și des-tărare au fost răsîndite departe de linia graniții lor.

II. ÎN LUXEMBOURG

În față, unde vameșii stau unii înaintea altora și o societate de turism a întins, ca reclamă, pîrghia despărțitoare, o altă lume, și mai amenințată de ce vine din marele cazan al operelor de distrugere, se deosebește îndată, cu toată micimea ei și lipsa mijloacelor de apărare, printr-un sentiment general de seninătate și de bucurie a vieții. E ceva nou și cu totul particular în aer. O spune totul : oamenii care par a trăi într-o republică ideală, pe care o în-cunună grațios pălăria mare-ducală purtată de o femeie tînără, mișcarea liberă a străzilor, fațada, în toate colorile veseliei, a edificiilor, care arată fără osebite încrederea în viață, și atîtea mici amănunte, care se adaugă la această impresie de iubire pentru muncă, de concordie și de avînt spre creațiune.

Răpede se fac, cu o aleasă politeță, care aici, în țara de 300.000 de oameni culți și bine crescuți, e o adevărată condiție a vieții, formele de verificare a mașinii și a pașapoartelor, și ofițerii de poliție cu fire de argint la măruntul chipiu de formă franceză ne salută surîzînd.

Această primă localitate se cheamă Rodange. Numele sună francez, dar rădăcina, care se repetă apoi în mai toate grupele pînă la Luxembourg, e firește germană. Formele de stat sînt franceze, și ca un răspuns la brutalitățile ocupației acestei bune țări neutre — marea-ducesă Maria-Adelaida, fiind silită a primi pe acești oameni năvălitori, ceea ce a silit-o, după evacuare, să abdice retrăgîndu-se într-o mănăstire carmelită, de viață așa de aspră, încît a ieșit din ea numai ca să moară (sora ei, Antonia, era soția prințului Ruprecht de Bavaria). Dar limba ce se vorbește

în cea mai mare parte a populației e un dialect germanic, nu german. El poate fi pus alături de flamandă și de mai depărtata olandeză. I se zice curent „luxemburgesă“, considerată ca o limbă deosebită.

Nouă ni se pare străină, fiindcă se vorbește la noi de sașii Ardealului, aici însă evoluția fiind alta, și o ortografie deosebită se adaugă pentru a o scrie. Aiurea voi reproduce un întreg program redactat astfel. Aici trebuie dată explicația acestei asămănări, care merge pînă la quasi-identitate.

„Flandrii“ *Flandrenses*, „Flondorii“ (de unde numele familiei bucovinene) au pornit de pe aceste maluri ale Moselei, urmînd calea spre răsărit spre care ducea popoarele, și pe cele germane, cruciata, foametea și setea de aventuri, hrănită de romanele politice.

O țară harnică și econoamă, așa de răpede refăcută după suferințele ocupației germane de acum douăzeci și cinci de ani, se poate bucura în voie de petrecerile oneste ale vieții sociale. Aceasta se vede încă de la început.

În adevăr, înaintea noastră se desfășură, încă de la al doilea dintre aceste sate cu casele mari de două rînduri, vesel văpsite în colori dulci, o sărbătoare populară cu substrat istoric așa de adînc simțit, încît a intrat în instinctul însuși al acestor admirabili țărani.

Întru amintirea întemeierii, s-a organizat în această zi de neobișnuită sărbătoare o procesiune perfect rînduită, care, de la marginea șoselei, unde se vinde pîne și se împart stegulețe, pornește spre grupul de case mai depărtate, înfățișarea însăși a vieții de altădată, pe care o întrupează tineri voinici și cîte o fată frumoasă. Alături, e vremea feodală, apoi costumele secolului al XVIII-lea, ale Revoluției, care s-a întins și a cucerit și aici și tipurile de pe la 1830—1840. O mare mulțime se strînge bucuroasă în jurul acestei strălucite mascarade.

Totul e aproape în cuprinsul acestor vreo 4.000 de kilometri pătrați, pe care locuiesc cei 300.000 de locuitori. În-

dată sîntem în capitala țărișoarei „suverane și neutre“, întrucît o permit vecinii.

Nu din această parte se poate îmbrățișa cu privirea și înțelege în frumuseța lui acest minunat oraș. El trebuie luat din partea opusă, pe unde se trece din regiunea ardenesă a pădurilor înfipte în stînci, care se ridică pe alocuri singuratec în mari stîlpi ținînd spre cer și în uriașe ruine de cetate naturală.

La început a fost, fără îndoială, numai cetatea, burgul aceluia Letzel, din care pronunția franceză a unei părți din locuitori, galo-romani, germanizați apoi, dar pentru a vorbi un grai care se resimte de prima formă a rostirii, au făcut un Luxembourg. Supt cetate s-au strîns casele de jos, din Grund, unde se păstrează caracterul evului mediu. Dar sus, de o parte și de alta, s-au succedat, în marile lupte ale epocilor istorice, întăriturile.

Unele din ele, între copacii bătrîni de dincolo de orașul actual, pomenesc numele unui Mansfeld din secolul al XVI-lea. Celelalte s-au adaus, masive, impunătoare și în starea de astăzi, fiind păstrate cu îngrijire, nu numai ca un mijloc de atracție, ci ca o glorie a locului, pe locul unde din veacul al XI-lea se clădiseră greoi bolovani ai rocilor vecine. Aici, peste aceste rămășițe de ev mediu, Vauban, marele poliorcet¹ al lui Ludovic al XIV-lea, și-a ridicat bastioanele, deasupra șanțurilor adînci, aproape de riul vioi, cu apele clare, venind din adîncurile munților. Împrejur rîd grădini perfect ținute, care sînt raiul numeroșilor copii frumoși, de o vioiciune zburdalnică.

În această „cetate de sus“ s-au clădit apoi locuințele elegante ale timpurilor mai apropiate, de o distincție și de o măsură excluzînd orice invazie a caselor-depozite umane, fără fațade și fără acoperiș, care întrece cu mult ce prezintă marile centre vecine, din Germania ca și din Franța. Dacă palatul mării-ducese Charlotta e îngrămădit de zi-

¹ Specialist în asedierea orașelor, în fortificații (n. ed.).

duri banăle, în regiunea comercială a Capitalei, distingându-se numai prin delicatele ornamente ale modestei fațade, vilele în care sînt așezate legațiile reprezintă una din cele mai luxoase alei de bielșug și eleganță, și palatul Arbed (al muncii) precum și alte edificii publice, ar împodobi orice mare metropolă.

O foarte veche biserică, total prefăcută în simplitatea ei, se mai păstrează în partea de jos a orașului. Deasupra, „Münsterul“ amintește mănăstirea ce a fost odinioară. Dar pătura religioasă superioară e înfățișată, în această regiune de foarte vechi, îndărătnic și sincer catolicism, prin marea biserică iezuită — Ordinul avea și chiliile sale în ceea ce este acum o „sub-Universitate“, „Ateneul“ — care, cu adause recente, de bun gust, potrivite cu nota generală, e astăzi catedrala. Pe lîngă un maușoleu, firește nu contemporan, al regelui Boemiei, senior al acestor locuri, cărora le aparținea, Ioan Orbul, căzut, în cavaleriească jertfă, la bătălia de la Crécy, lîngă regele Franciei, suzeranul său, se descopăr cu mirare, în coloanele interioare, în acelea ale prîdvorului, neobișnuite linii de ornamentație exotică și chiar flori stilizate, întru toate asemenea cu cele pe care și noi le-am moștenit de la vechea artă decorativă a Persiei.

Impresia generală care se capătă în Luxembourg — de la un capăt la altul, de la frontiera franceză, unde nu ai sentimentul că ai trecut în altă țară decît doar prin cea mai mare grijă a locuinții și prin veselia care se desface din pietre ca și din oameni, pînă la cursul larg al Malzettei de argint, care între două înălțimi împădurite, desparte de o Germanie nouă, ea însăși, dealtfel, pe aceeași bază galo-romană — e a latinității, amestecată cu fondul celtic și acoperită numai superficial de germanism. Dialectul are o muzicalitate franceză, limba năvălitorilor care au dominat-o prin invazie și strecurare fiind neconținut astfel îndulcită. Obiceiurile sociale, blînde și primitoare, amintesc tot aceste origini. Dar peste aceste legături cu larga romani-

țate, din care s-a desfăcut această autonomie, e puterea amintirii lor.

Ele hotărăsc astăzi o atitudine netedă și curajoasă. În țara a cărei armată, de trei sute de oameni, e numai garda grațioasei suverane, se afișează, am zice : sfidător, caracterul francez. Pe cînd în Belgia vecină, cu care Luxembourgul e legat, de un timp, printr-o uniune vamală și comercială, în locul aceleia care a fost, și nu de mult, cu Reichul, populația valonă, de limbă franceză, a trebuit să accepte tovarășia în formele oficiale a limbii conaționalilor flamanzi, de grai sud-germanic, în marele ducat germana se predă în școli, dar franceza domină. Inscriptiile sînt fără excepție franceze, deși, cum se cetesc curent foile pariziene, o singură gazetă franceză, *Le Luxembourg*, stă în fața a trei altele în limba germană. Vechile legături cu Franța cavalierească a evului mediu, cu cea mai nouă, chiar cu aceea, cuceritoare, a lui Vauban, a revoluției și a imperiului, care a înlocuit străvechea libertate cu forma unui simplu departament, „al pădurilor“, sînt neconținut scoase înainte, pe cînd apartenența la imperiul celălalt, care a durat secole, e dată la o parte. În limba franceză sînt scrise cărțile de istorie, dintre care una prezintă evul mediu „văzut din Luxembourg“. Marea-ducesă s-a căsătorit cu un simpatice prinț francez, Felix de Bourbon, frate al lui Sixte, al cărui rol în armata franceză și în negociațiile de pace ale Franței în timpul Marelui Război e cunoscut, dar și al fostei împărăteasă Zitta și al celui care a luat, de curînd în căsătorie pe prințesa Maria, fiica regelui Italiei. În Călăuza țării nu se uită a se însemna că prințul consort se coboară din însuși Ludovic al XIV-lea. Toate acestea, cum am spus și ca o reacțiune determinată de ocupație, timp de doi ani, de oștile lui Wilhelm al II-lea.

Luxembourgul e însă, în aceste vremi tulburate, și un refugiu. În modestul număr al populației sale se află o șesime de străini, între care, pe lângă 22.000 de germani, sînt 11.500 de italieni, întreprințați, și aici, în fabrici, cite

4.000 de francezi și de belgieni, pe jumătate atîția poloni chiar, o mie de iugoslavi și destui evrei, unii de veche așezare, complet naționalizați — ca acel reprezentant al municipiului care mi-a vorbit așa de elocvent și de nobil despre pace — iar alții care au alergat acum în urmă după mișcările antisemite din Germania.

În țara păduroasă, străbătută de atîtea riuri limpezi, afluenți ai Mosellei, ape și ele cu două nume, dintre care cele franceze, străvechi, sînt Alzette, Sûre, Chiers, Our, Clerve — altele avînd numai vocabularul german (Mamer, Eyr, Gander, Ernzy), drumuri întortochiate aleargă în toate părțile, cînd prin defileuri deasupra cărora rădăcina de brad se prinde în păreții prăpastiei, și se face astfel o altă „Elveție“ — cînd între cîmpiile bogate, pe care, cînd nu se odihnesc pe ele vitele de același tip ca în Franța, se ridică sămănături, încunjurate de copacii încă în floare, ningîndu-și albele petale. Firește că nu e cel mai mic colț care să nu arate cea mai cîmintă și iubitoare îngrijire a omului.

Satele sînt întru toate asemenea cu cele franceze, cu atîta deosebire că aici nu e o urmă de sărăcie sau de neglijență, atingîndu-se astfel idealul de bună stare și de mulțumire. Sașii noștri, care vorbesc aproape același dialect, fiind veniți de aici, cum a dovedit-o răposatul profesor Kisch și cum o spun cu mîndrie și publicațiile franceze din Luxembourg, au adus de acasă bunele lor tradiții de gospodărie înstărită, pe care nu li le-a putut da exploatarea administrație austriacă și cu atît mai puțin aceea maghiară, care i-a urmat.

Peste această uniformitate în bielsug, peste înfloritoarea industrie, care, în ce privește oțelăria, a putut așeza, în cîțiva ani, Luxembourgul în al șaselea rînd de producție din Europa, se descopăr urmele unui lung trecut. Ici un mozaic roman neatins de vreme e drept în mijlocul unui sat de plugari, dincolo, ca la Vianden, ruinele unui

măreț, castel prezintă încordarea ruptă a arcelor de boltă, sau din verdeața grădinilor de liliaci și de glicene răsare filfiirea steagului de la Berg al reședinței marii-ducese.

Între atâtea puneri la punct cu totul moderne, evul mediu își rezervă un colț și pentru altceva decât ruina. Și cu grijă cei de astăzi se feresc să-i atingă pitorescul, care adună, cu tot prețul ridicat al banului, lume de pretutindeni.

La vechiul Apternacum, de pus alături cu Épernay al Franței, deci încă un vechi centru galo-roman, viața, după retragerea stăpînirii romane, s-a strîns în jurul bisericii Sfîntului Willibrod, misionarul anglo-saxon, care e pentru cei de aici un Willibrod. Se păstrează rămășițele lui în noua clădire de deasupra criptei cu urme de pictură medievală, și la o anume dată din an i se face cîntecul unei procesiuni în salturi, condusă de episcop și cler, care firește că nu merg în același ritm săltăreț. Bune vechi obiceiuri, în care cultul sfîntului ocrotitor se înfrățeste cu datinile jucăuse ale poporului. Teatrul în aer liber se leagă de aceleași tradiții. O autonomie locală e amintită și în puternica primărie refăcută, și în acel Dentzelt, unde odată stătea guvernul, în „abație“ și în cele cinci turnuri, rămase, ale zidurilor. Dar dincolo de largul curs al râului, despărțitor de țări, în adîncimile pline de soldați ale înaltului deal, în cazărmile roșii ale „lucrului de bună voie“ alt danț se pregătește pentru aceia care ar fi să cadă jertfă ambițiilor imperiale pornite spre omor și distrugere...

III. LA TRIER

Prin Grevenmacher, care e pe valea Malzettei, hotarul între Germania și mărgenită, chiar de către acest pacific Luxembourg, cu linia de sîrmă ghimpată, sinistrul simbol al zilelor noastre, și printr-un Wasserbillig, de caracter mai

german, se înaintează, căutînd din nou vechiul drum roman, care e ascuns și supt străzile moderne ale capitalei luxembourgeze, spre vama Reichului.

Iarăși, cu toate prejudecățile și dușmăniile fabricate, impresia nu e a unei prăpăstii între două lumi. Mijlocul de osebite, care se caută cu o pasiune naivă și copilărească, stă numai în frizura particulară aici, cu tot dosul capului ras, lăsîndu-se numai deasupra o strașină disgrațioasă, sau în unele măsuri de apărare sufletească de același rezultat practic : *Le Soir* din Paris trece, dar, cu multă jenă, vameșul cu svastică la braț, băiat bun și zimbitor, căruia nu i s-a putut impune o dîrzenie ce ar părea să fie de rigoare, se roagă să i se îngăduie a confisca gazetuța luxembourgeză.

Ești supt stîncă de piatră roșie, care a dat atîta material clădirilor de cetate vecină, transmisiune glorioasă, pe care nimic n-a putut-o distruge, între casele de același caracter, deși împovărate, pare că, de greutatea măririi, puterii și riscului, în continuarea liniei de veche pătrundere galică supt vulturii Romei, care ea însăși a lăsat ici și colo în caracterul populației frumoase profiluri latine și calzi ochi negri venind de la răsfrîngerile altui soare.

Dar că ești în teritoriu de luptă o arată omida de fier care trece peste despărțiturile ogoarelor și înseamnă cu suptirele-i zigzag confuz partea din cîmpie unde ar fi să se dea cruntele ciocniri ale unui trist viitor.

Îndată sîntem în vechea Augusta Trevirorum, devenită pentru locuitorii de grai roman Trêves, pentru germanii, odinioară supuși sau aliați și colaboratori atîta vreme : Trier.

Roma ne întîmpină de la început prin marile ruine ale băilor. Acest imens lagăr, care predica o nouă și nobilă civilizație de igienă fizică și morală și prin termele sale, avea nevoie pentru apărătorii mai în adînc al acestui hotar, care-și va avea bulevardele de la Colonia Agrip-pina — Köln, de la Confluentia (locul de vărsare a Meusei

în Rin) — Coblenz și de la Moguntiacun (Mainz), de un astfel de așezământ ca o cetate puternică. Mai departe, Porta Nigra, odinioară numită, de medievali, „Poarta lui Simion“, după numele unui sfânt care aici, în depărtatul Apus, imita înfrîngerile absurde ale lui Simion Stilpnicul din părțile bizantine, s-a păstrat așa de bine pentru că aici s-a făcut biserica acestui pelerin în Răsărit, ale cărui oase, și ale unui tovarăș și supraviețuitor, fuseseră aruncate în sumbrele încăperi, înnegrite de veacuri și de incendii, ale cazarmii romane. O absidă creștină a crescut în coasta măreței zidiri cu trei rînduri de largi ferești, între umflăturile turnurilor care flanchează fațada. De acolo pleca acea *posterna* „poterna“ franceză, din care graiul popular a făcut o stradă Stern, „Steaua“. Iar aceasta duce la vechea bazilică a creștinilor.

Acolo a fost odinioară un *mercatum*, o largă piață, unde veneau barbarii vecini, deprinși a se îmbrăca mai complet prin exemplul acestor stăpîni. Cu materiale din termele vecine s-au ridicat apoi zidurile încăpătoare ale bisericii romane, din care au rămas numai urme de bolți, greoaie fărîmături de coloană informă pe care astăzi călăresc în voie copiii, și deasupra unei porți grupul celor trei figuri sacre, pe care le mărginește jos o înflorită decorație bizantină, de gustul cel mai ales. Apoi, în evul mediu mai adînc, episcopul Poppo a prefăcut gotic bolțile mult înălțate, asupra cărora ridicîndu-se în veacul al XVI-lea și un turn de alt caracter, s-au exercitat solizii reparatori din vremile noastre. Tot din perioada lărgirii episcopale e și inelul de la porțile de aramă, în jurul căruia se înseamnă latinește numele a doi meșteri făurari, dintre care unul e din Bingen ; forma *feceront* ar dovedi originea franceză a unuia dintre dînșii.

Alături, după exemplul catedralei din Reims, s-a ridicat cu figuri în portal care sînt cu totul în stilul artei din țara vecină, biserica Sfintei Marii, puțin umilită de

proporțiile lăcașului vecin, cu care face, de altfel, un singur front.

Păstrarea acestor monumente e, desigur, foarte îngrijită, dar cu această grijă nu se unește și gustul. Porta Nigra nu putea fi încunjurată cu straturi de gazon, și prin deschizătura maiestooasă a bolților nu e admis să se vadă improvizații comerciale moderne care poftesc pe trecători la o bere de oricât de bună calitate. Și, în larga piață din fața frontului de biserici, unde totalul zidurilor încunjurătoare nu jignește, statuia călare a bunului împărat Wilhelm I-iu, plouată și coclită, pare așa de mărunță și se potrivește așa de puțin !

Multă, foarte multă lume pe stradă. Pe lângă civili în costume ciudate, de câte o culoare pentru fiecare parte din îmbrăcăminte și pentru pălărie pe deasupra, pe lângă tinerei soldați rumeni care nu par să aibă convingerea că lor li e rezervată cucerirea lumii întregi, locul întâi îl țin, după programul impus, mamele care-și duc pe trotoare căruciorul cu copii foarte frumoși, desigur cu mult mai frumoși decât născătorii lor masculini. Înaintea omulețului crescut pentru un și mai mare viitor, toată cealaltă lume se dă în lături. Noua disciplină ofensivă prin gesturi uniforme executate mecanic se afișează și ea zilnic, în toate felurile. Trec băieți de școală cu tobele, trece oastea fetitelor blonde, cărora li se va fi recomandat să împace antagonismul dintre blindețea leagănului și dîrzenia atacurilor. Dar, odată ce ordinul se retrage, copilăretul masculin sare, țipă și se bucură parcă n-ar fi fost apărătorii patriei și biruitorii Europei, iar fetele, în plină mișcare de luptă, strecoară fotografului amator o drăguță rugăciune să se grăbească pentru ca și ele să figureze în tablou.

Dealtfel, un spirit vădit pacific. În magazine se deplînge scăderea afacerilor și se preferă orice războiului.

IV. PRIN BELGIA

Întoarcerea la Paris o facem prin Belgia. Aici hotărît că granițele trase de dorința de a trăi deosebit, păstrînd autonomiile tradiționale, care de fapt s-au păstrat și cînd la Luxembourg era mare duce regele Olandei și cînd și acolo și la Bruxelles suveran era împăratul din Viena, nu înseamnă nimic, nici în aspectul naturii, doar mai largă de acuma, dar pînă la Dinant cu aceeași uriași colți de stîncă ardeneasă, nici în al oamenilor. E tot *marca*, „*margenea*“, răsăriteană a latinității frămîntate cu fondul galic. Amestecul flamandei se întîlnește numai la cîteva ceasuri de distanță cu mașina.

Acest colț belgian are și aceleași adînci legături cu străvechea catolicitate. La Arlon, al cărui nume amintește Arles, venit din Araclatum, biserica, de înfățișare nouă, e imensă și perfect așezată în piața largă, fără edificii de un alt caracter. Același caracter e mai departe pe larga Meusă, mărgenită cu frumoase vile și locuințe orășenești mai multă vreme, la Dinant, cu cetățuia suită tocmai în vîrfurile unuia din acești uriași de granit. Catedrala, de mari proporții, se înfățișează cu același fronton ca la lăcașurile franceze, de unde a pornit mișcarea revoluționară așa de fără drept poreclită gotică.

Ca și în Luxembourg, și aici nimic nu s-a schimbat, cu toată libertatea de acțiune, prudent prezervativă, ce și-a luat, de doi ani, regatul belgian, în atitudinea față de Germania. Omorurile săvîrșite de năvălitori sînt încă vii în amintirea tuturora. Un monument amintește jertfa crudă și neînvinsa rezistență morală. Cuvintele de dîrză împotrivire ce s-au rostit atunci se citesc pînă și pe ciudatele produse ale fabricilor de turtă-dulce locale, acele *couques*, care sînt o însemnată ramură de industrie. E aceeași temere de viitor, aceeași neclintită voință de a se opune pe care o exprima, acum cîteva zile, tînărul rege la primirea reginei Olandei, care ea însăși sublinia această

deciziune eroică de a se păstra cu orice preț libertatea. S-au luat pentru aceasta toate măsurile militare, dar nu se uită nici ajutorul lui Dumnezeu, pentru care se fac mișcătoare procesiuni copilărești cerînd pacea.

La întoarcerea în Franța, pe drumul Givet-Poroian-Réthel, cu nume scoase toate din vechiul fond latin, care merge să atingă șoseaua spre Reims, aceleași urme ale unui teribil trecut, aceleași temeri pentru viitor, întîmpină pe călător. Mari ruine au rămas în starea de acum trei-patru decenii, biserici părăsite nu și-au redeschis porțile, firul ascuțit al sîrmelor aleargă cîmpii și soldații sînt pe toate cărările.

Roma dăduse aici pacea și siguranța. Iată ce a rămas, după aproape două mii de ani, în locurile, odată fericite, de unde ea a trebuit să se retragă.

Pe vechea linie romană Reims—Trier, 1939

SPRE BRUXELLES

Sîntem în Belgia. Ce țară de îngrijită muncă ome-nească, vioaie, veselă, liberă, fără amărăciunea invidiei sociale și fără provocarea sclavului liberat ! Pentru dinșii viața pare a fi un șir de probleme, atacate cu încredere, rezolvate cu siguranță și lăsînd în urmă mulțumirea greu-tăților învinse. Decît germanii au mai mult sîngele, decît frații lor în dezvoltarea istorică, olandezii, nervii, iar decît francezii, acest curaj robust al vieții, care vine desigur din lungile lupte orășenești, pline de biruinți împotriva baronilor lor și a regilor vecini, care au înscris pe paginile istoriei nume ca acela de Courtrai¹. Cel puțin așa mi se pare acum, la intrarea în această mică țară de isprăvi mari.

Nu sînt cîmpii în Belgia, ci numai grădini, fiecare cu împrejmuirea ei, cu șanțurile de apă, cu livezile și heleș-teiele ei. Case de cărămidă aparentă, pe care se răstignesc ramurile, schingiuite de un cuțit savant, ale copacilor de împodobire. Gėamurile curate scînteie între privazurile verzi, și fețe sănătoase răsar din mijlocul florilor.

¹ Centru comercial vestit pentru prelucrarea inului. Totodată și numele unui arondisment (n. ed.).

Flandria tota continua urbs, toată Flandra numai un oraș. spune vechea zicală de admirație a evului mediu. Așa e și astăzi, și mai mult decît pe vremuri, cînd drumul nu era al unui rege, ci al castelanului celui mai apropiat. Casele se îndeasă, se înalță; curate străzi drepte se furișează printre ele; firme franceze înșiră litere care înghiabă nume și lucruri cunoscute. Și, cel puțin de unde privesc eu, mi se pare că este aici soare, lumină, veselie și pentru cei săraci cari muncesc din greu pentru pîinea lor.

Starea lor de spirit mi-o vor spune-o gazetele din Bruxelles, care oglindesc gîndurile deosebite cu privire la greva cea mare ce se anunță, acum cînd se vor deschide porțile Expoziției, mult timp pregătite, din Gand, și tocmai pentru aceea. S-ar aștepta urletele urii, îndemnurile furioase către răsturnare și ruină, nerăbdarea furtunilor pornite spre distrugere. Și nu e nimic din toate acestea. Nația a chibzuit și s-a hotărît cuminte, fiecare după ideile în care a fost crescut, după mediul în care se află, după autoritatea căreia i s-a supus și înțelege a-i rămîne credincios. Unii vor asculta și mai departe de „părintele”, siguri că îndeplinesc astfel voia lui Dumnezeu, care nu-i va uita, ci-i va răsplăti anume. Asociațiile catolice și-au făcut toate socotelile, ele sînt sigure de oamenii lor, pe care nici o ispită, nici o amenințare, nici o contagiune nu li-i vor putea răpi. Socialiștii nu merg la predici, nu practică decît doar de hatîrul femeilor superstițioase, ei asistă la conferințe în care se recomandă liberarea sufletului de superstiții, dar ei se vor apăra cu pasiune cînd li se va spune că sînt în stare să insulte convingerile pioase ale altora, să-i împiedice de a-și respecta idealul și de a-și urma povățuirea.

Dacă merg la război, ei n-au un program de totală prefacere subită. Nimeni nu i-a întetit în acest sens. Doar șefii lor sînt oameni de cultură solidă și de un absolut simț de răspundere. Unii erau contra ideii de grevă, dar s-au

supus fără murmur majorității : vor căuta să îmbuneze, să imblânzească măcar ceea ce n-au putut împiedica.

E vorba numai de cucerirea votului pentru toți ; astfel se vor sfărâma de la sine zidurile cetății clericale, oligarhice, în care nu vor să arunce cu piatra răscoalelor. Li se aduc argumente împotriva, și ei caută să adauge argumentele lor. Și-și dau seama deplin de nevoia ordinii. Nu va fi beție — guvernul însuși, condus de cinstiți „reacționari“, stăpîniți de ideea dreptului și ei, îngrijindu-se ca, la ziua stabilită, cîrciumile să fie închise ; nu va fi foamete, căci pretutindeni s-a organizat, cu ajutorul atîtor burghezi bogați, atîtor fruntași intelectuali, distribuția supei de un gologan ; nu va fi vagabondajul celor fără lucru, căci s-au pregătit pretutindeni frumoase serbări populare, ca pentru o vacanță meritată a muncii, și copiii nu vor plînge, căci și din alte țeri s-a făcut cererea de a-i adăposti în aceste zile de luptă și de încercare.

Nu se strigă : jos regele și jos armata ! Albert I e un tînr simpatic, foarte iubit ; e un socialist al muncii ca și al convingerilor. Iar oastea în vechi uniforme napoleoniene, cu înalți tineri blonzi, plini de viață și de energie, aceia sînt țeranii, sînt lucrătorii de ieri și de mîine, — și acolo aceasta o știe fiecare. Mîine ei vor da exemplul unei splendide răbdări binevoitoare, care, unită cu liniștea sigură de sine a omului din popor, va oferi lumii priveliștea mare a unei demonstrații uriașe în care interese politice opuse, interese de clase ireductibile vor sta față în față fără a se vărsa o picătură de sînge. A doua zi după pactul care va amîna actul decisiv, Expoziția mult așteptată se va putea deschide fără ca un blăstăm din partea învinșilor, a jertfiților să se amestece în triumfătoarea simfonie a muncii mîndre de roadele ei.

O, Belgie, a... Occidentului !

Din loc în loc ziduri, grății închid mari parcuri singuratece, dintre copacii în floare ai cărora se înalță castele. Multe din ele, cele mai multe, sînt astăzi reședința boga-

ților unei plutocrații cu votul plural, ori adăpostul de vară al familiilor doritoare de liniște, care-și închiriază asemenea vile. Totuși o aristocrație există, urmașă a familiilor vestite din vremuri, ale căror statui împodobesc parcurile Capitalei belgiene — jertfe ale tiraniei ducelui de' Alva : un Egmont, un Horn, conți amîndoi, între alți fruntași de vechi sînge ales. Dar o aristocrație care nu se închide le-neșă și disprețuitoare, cum nu se impune prin singură risipa unui aur pe care nu l-a cîștigat și care poate nu-i aparține în adevăr. Înrudirile cu ceilalți, oamenii care se ridică, nu sînt rare. Și acesta e poate rostul familiei cu care călătorim : socrul cu o lungă barbă albă, uriaș și sprinten — icoană a răposatului rege de veselă amintire — gînerule gras, rotund la față, trivial dichisit și, între ei, femeia, o simplă-față de țerancă sinceră. „Belgiana“ lor discretă sună aspru, șters, fără accent și armonie.

Acum văd întîia oară Bruxela. De fapt, au creat-o regii Spaniei, prin Curtea Margaretei, fiica lui Maximilian, apoi a Mariei de Ungaria, văduva lui Ludovic cel ucis la Mohács și sora lui Carol Quintul, și guvernatorii spanioli, cei buni și cei cruzi, un Requesens ca și un de Alva. Ani îndelungați, după ce s-a făcut despărțirea necesară de Olanda ireconciliabilă în calvinismul ei, au împodobit orașul cu splendoarea meridională a Curții lor recea și mîndra păreche de locțiitori regali, Isabela, fiica lui Filip al II-lea, și soțul ei, arhiducele Albert. Și de aici înainte pînă la răscoala privilegiilor locale împotriva radicalismului filantropic al lui Iosif al II-lea, a fost aici un colț apusean de viață austriacă, o Viena în mic pe malurile Senei, cu același rigorism al etichetei, cu aceeași morgă a familiilor mari.

Din tot acest trecut a rămas prea puțin. Din palate, mai nimic în forma originală. Bisericile însă subsistă, întru totul asemenea cu acelea ale nord-ostului francez — înalte turnuri ascuțite de piatră cenușie brodată, mi-

niaturi ale catedralei de la Colonia — azi cu îngrijire închise, *specializate* în rostul lor religios de la anume zile și de la anume căsuri. Vandalismul răscoalelor religioase n-a lăsat urme pe pereții lor.

Dar mai ales a rămas din acest trecut distins și nobil tablourile care alcătuiesc azi una din marile galerii ale lumii. Aceiași maeștri au dat într-insele cele două aspecte ale țerii : sătenii, meșterii grași, groși, roșii, voioși, cu paharul într-o mână și cu cealaltă după gîtul iubitei, ca în senzuala Olandă vecină — toată *Scriptura*, toată fabula, toată istoria e tradusă în grăsimia lor puhabă, în luciul obrazilor rumeni, în gesturile lacome de plăcere — și de altă parte, plete lungi, ochi trufași, nasuri corioate, țepoase bărbi de cavaleri răsărind din frescele făcute cu drotul. Curte credincioasă care încunjură, lîngă desfășurarea de cărnuri, de vînături, de fazani, de fructe a marilor animalieri și pictori de *genre*, pe stăpîna de la 1600, încremenită în bolnăviciosul ei dispreț pentru viață.

Dar mai e o Bruxelă — și aceea răsare mai des înainte. După trecătoarea unire cu Olanda, ruptă *aici* prin revoluția populară ¹ care izbucni la reprezentăția operei *Mazaniello* — din vremea celui dintîi Leopold, așa de sever german lîngă dulcea lui regină blondă, fiica lui Ludovic-Filip. Erau ambițioși oamenii pe acele vremuri ! Dovadă acel Palat de Justiție, ca pentru o țară mare, foarte mare, cu enormele lui ziduri de piatră neagră, în care s-au îngropat atîtea milioane, stilpi peste stilpi, terase peste terase, uriașe ferești sumbre peste alte sumbre ferești uriașe. Dovadă acele grădini tăiate în stil mare, acele squaruri în care se îngrămădesc statuile istorice. Dovadă Palatul Regal, larg desfășurat ca Tuileriile unui Napoleon al III-lea, așa de sever în stil, de monoton în fațadă, încît

¹ După înfrîngerea lui Napoleon, Anglia și aliații săi au decis o unire a provinciilor belgiene, a Țărilor de Jos și a episcopatului de Liège într-un regat al Țărilor de Jos. După revoluția din 1830 uniunea se destramă și se constituie regatul Belgiei (n. ed).

nu ți-ar veni a crede că după aceste perdele greoaie, emnamente respectabile, s-au zbeguit tîrziile amoruri servile ale unui rege care nu voia să știe că a trecut de șaizeci de ani, ci făcea prin iubirea lui tenace ducese și milionare din fetele portarilor de hotele, născute undeva prin Bucureștii noștri, pe cînd o regină disprețuită se stingea în mîndria ei arhiducală și fete creșteau care erau să ducă în locuri deosebite minți curioase și pasiuni în stare să calce orice prejudecăți. Acum cumintea față bolnăvicioasă a doctorului ducal Karl-Theodor de Bavaria îngrijește copii pe care cu mîndrie îi arată belgienii în vitrinele papețăriilor. Sprintenii soldați în uniforme roșii se mișcă răpede de-a lungul grilei, ștafete descalecă înaintea odăii de gardă : cu toate scandalurile peste orice măsură, această simpatică regalitate tinărară pare menită să mai dureze încă multă vreme între atîta republicanism de tradiție și între atîta socialism actual.

Contraste sînt și în acest mare oraș al unui popor liber. Undeva în margene trăiește o plebe ciudată, plină de originalitate și voie bună, de flăcăi și fete care nu întreabă legea pentru a petrece : se vorbește acolo, cîntîndu-se cîntece de o savoare particulară, o limbă care e un jargon, dar e și un argot de conspirație secretă împotriva bogăției și a ordinii publice. Iar dincoace de Palat, de grădina bătrînă, de chioșcuri și teatruri ușoare, după ministerele negre și țepene, se înșiră, cu cîtiva metri de grădini în față, case bogate care-ți amintesc pe cele din Olanda prin rezerva mîndră și curată cu care ascund cuprinsul lor de viață socială superioară. Și înaintea lor lunecă tăcute — căci lumea n-are nevoie să fie înștiințată — automobilele care duc de la o vizită la alta, pe cînd în cafenele și berării se pregătește marea încetare a lucrului.

Seara, restaurantele „bune“ se umplu de domni în fracuri, de femei foarte gătite ; șampanie udă mîncările rare. Nu sînt numai aristocrați acești vizitatori, ci și domni ai finanței ori aventurieri fericiți ai banului.

În această lume de sus bîntuie o strașnică sete de petreceri, de aur, de stăpînire prin lux. Ziarele cuprind dări de seamă despre omorîrea unui negustor de diamante, atras în cursă la vînătoare de doi frați care aparțineau clasei bogate ; aveau tot ce le trebuia ca să ducă o viață în larg. Ba unul din ucigași, perfect cavaler, s-a dus să anunțe „nenorocirea” soției victimei sale, în casa căreia era de-prins să vie.

Multă lume seara pe străzile largi, în revărsarea crudei lumini electrice. E voie bună destulă pe aici, fără acea dureroasă silință continuă a unei mașini de oțel pornită cu toată puterea resorturilor, care se observă în Berlinul americanizat. Vechiul patriarhalism flamand stăpînește încă în micile prăvălii prietenoase. Cinematografe „științifice”, în care se dau priveliști din calde țeri depărtate, pline de lumină — afară plouă cu găleata — minuni ale creației și alte lucruri pline de învățătură, atrag multă lume, foarte atentă. Nu se cer atîtea scene de aventură sălbatecă, de desfriu și de patimi sîngeroase. Și, în același timp, prinții capitalului își trec vremea într-un chip pe care „cea de-a doua morală” îl poate scuza, dar toți acești săraci, harnici și cuminți nu pot să-l ierte. Și au dreptate !

Note de drum, 1913

RÎNDURI DIN ANGLIA

Acum sîntem acolo, în fața gării mari, a cheiului care se întregește cu bolovani uriași cărați de vapoare din alte părți ca toată piatra în care încape bogăția și mîndria Angliei. Neatînsă stă pe vîrf cetatea veche a Doverului, unul din porturile care se cuprindeau supt vechea numire franceză de „Cinque-Ports“ ; ea își păstrează, cu tunurile gata, toată însemnătatea militară de pe vremuri, și străinii nu pot răzbate fără o voie specială în cuprinsul zidurilor contemporane cu cei dintîi regi normanzi, pe care tot marea-i adusese și care se temeau de mare.

Respectul pentru tot ce-a fost, e cea dintîi însușire, vizibilă chiar de la început, a vieții engleze. Și atîta e prea puțin. Ceea ce a fost este, și toți sînt hotărîți a-l face să fie și în viitor. Toate timpurile se ajută aici. *Și toți oamenii*, oricare ar fi bogăția și sărăcia, noblețea și creșterea plebei, învățătura și ignoranța unuia și a altuia. Peste timpuri, locuri, interese și capricii personale o nație întreagă colaborează astfel, trecut și prezent laolaltă, pentru scopuri care sînt numai ale lor, exclusiv și imutabil naționale. Unul e sigur de celălalt, și orice mișcare se sprijină pe acest sentiment de nezguduită siguranță.

Se vede și din felul cum se mișcă toată această mulțime aruncată pe țerm și aceea care, în cea mai deplină demnitate tăcută, ca într-un salon de lord, îi primesc. Nu-ți mai căuta lăzile dacă ești cunoscător al țerii ; domnul roșcat cu șapcă pe cap ți le va aduce, recunoscându-te dintr-o mie, la locul d-tale, dacă și d-ta vei ști să găsești, între atâtea trenuri, pe acela în care el e dator să-ți aducă lucrurile, în schimb pentru o plată bună, dar fixă. Dacă vrei ceaiul, cafeaua, omleta, friptura cu care ești deprins, ajunge să fi telegrafiat la plecarea din Calais : vei minca și vei lăsa toată fina garnitură a serviciului în tren. Nu te îndoi de nimeni, și nimeni nu se îndoiște de d-ta.

Trecem oare prin grădina de plăcere a unui lord strivit de o avere care-i îngăduie să desfășoare sute de kilometri de gazon înflorit, nesfârșite expoziții de vite de rasă din cele mai rare specii, culturi de păsări pentru care se cer jertfe imense ? S-ar părea că da. Și acele curate vile, din ferestrele cărora ride, pare-că, mulțumirea unei gospodării desăvârșite, sînt neapărat adăposturile încântătoare ale funcționarilor săi.

Bogat și fericit om ! Ba nu : bogată și fericită țară ! Pentru că tot ce se vede acolo, kilometru de kilometru, gară de gară, ceas de ceas, într-o lină lunecare fără opriri, sînt cîmpiile și locuințele sătenilor Angliei. Cu toată supunerea unei rase deposedate prin altă rasă, cu tot teribilul „doomsday-book“ („cartea judecății de pe urmă“), al tuturor confiscărilor, cu toată lungă șerbie în jugul unui mai puternic, cu toate crizele de producție și lipsa permanentă a grînelor trebuitoare pentru hrana marii insule, la acest nivel s-a ridicat țărînimea Marii Britanii. Energia disciplinată pe care a cheltuit-o nu-și află părăchea poate nici într-o altă țară și nici la un alt neam : o foaie din Londra expune chipul femeii care caută o moșioară întreagă numai cu inteligența și cu brațele ei, și nu e mai

slabă decît atîtea leneşe ale unui lux trufaş, şi mai ales nu e tristă de loc. Şi sînt multe care se apropie de dînsa.

Iar dacă vrei să vezi de unde vine această putere morală, fără de care n-ar răsări aşa de deasă pajiştea fragedă, fără care n-ar fi sămănate florile pretutindeni, şi copii rumeni nu s-ar rostogoli între mieii albi, pregătindu-se în tarele aer liber, dătător de sănătate, pentru munca grea în cine ştie ce negre contoare asiatice, australiene, africane, uită-te la acele turnuri groase, urîte, care se înalţă deasupra biseriçutei de ţară. *Biblia* a dat Angliei aceşti terani, care se simt trăind supt ochiul lui Dumnezeu, binecuvîntaţi pentru binele ce-l fac, meniţi osîndei pentru păcatele săvîrşite, aceste suflete simple, curate şi tari, la care Dreptul şi Nedreptul se osebesc limpede ca ziua de noapte, aceşti credincioşi devotaţi ai mulţămirii cu puţinul care se capătă din munca plină de bunăvoinţă şi de pietate a braţelor proprii. *Biblia* a dat acestea toate, şi nu prin tălmăcirea unuia sau altuia, de azi sau de ieri, ci prin înîiurirea nemijlocită şi cu atît mai adîncă a graiului său plin de aşpre învăţături şi de zîmbitoare speranţe.

Ne luptăm pentru pîine pretutindeni, deşi cu o mai bună organizare şi împărţire am putea trăi toţi. Iată însă iadul pămîntesc în care oamenii se luptă pentru spaţiu, şi-l cuceresc prin inteligenţă, şi-l fură prin viclenie, supt controlul statului, care prin negrii săi *policemeni* se îngrijeşte ca în această luptă atentă, plină de atîta încordare a atenţiei şi a voinţei, să nu iasă nimeni strivit. Din ce trebuie să facă fiecare locuitor al Londrei cu 7.500.000 de locuitori în fiecare clipă ochindu-şi locul, desemnîndu-şi linia, atingîndu-şi prin minuni de strecurare sau intimidare a altora drumul, se deprind aceşti oameni să-şi afle loc şi drum în concurenţa cea mare economică a lumii.

Căci această gară, atinsă în sfîrşit, după un lung traiect în întuneric supt case, la nivelul lor, deasupra acoperişu-

rilor — zidurile toate fiind tot așa de goale, tot așa de negre, tot așa de triste — e în adevăr spectacolul în mic al activității unui mare popor. Mii de oameni s-au vărsat din trenuri ce sosesc din părți deosebite, aproape în același moment, alte mii de oameni năvălesc din trăsură, din caburi ¹, din automobile numerotate, cu înlesnire, și printre ei circulă, fără poruncile aspre ale vreunei șepci militare, roșie sau albastră, sute de „comisionari“, gentlemen respectabili, pe cari ți-i semnaleză numai placa din care se vede cării mii îi aparțin — și totuși deslocuirea și înlocuirea omului prin om se face cu cea mai deplină siguranță tăcută; zgomotul nervos, dezorientarea minioasă, pretenția neajutată sînt apanagiul străinului.

Și acum începe — între geamurile trăsurii nr. 5000 și ceva — de fapt o nouă călătorie pînă la hotelul cutare din piața cutare lîngă grădina cutare. Străbatem largi dungi de lumină, în care bagheta paznicilor negri acordă cu scumpătate un pas înainte vehiculelor ce se ating totdeauna și nu se ciocnesc mai niciodată, ne înfundăm prin înguste culoare pe marginile cărora tropotesc cu capul-n pămînt mulțimi grăbite, dar nu nerăbdătoare, ne strecurăm pe lîngă mari squaruri goale în lumina trichelelor electrice, și iată, în sfîrșit, oprirea înaintea scării de piatră, rampei de fier, simplei fațade, a unei case care s-ar putea găsi tocmai așa și la Haga ori Rotterdam.

Sînt popoare care iubesc natura căutînd-o acasă la dînsa, „pierzîndu-se“ în fiecare duminică în păduri, unde pas de pas se găsesc hîrțile unse, cojile de ouă și florile veștede ale altora pe iarba călcată de picioare, îngălbenită de grosolane striviri. Așa e în jurul Parisului, poate și a altor orașe franceze, dar în jurul tuturor orașelor germane. Natura e la capătul tramvaiului, al trenului de plăcere, în umbra berăriei rustice, așteptînd, după program,

¹ Cabrioletă, trăsură pe două roți (n. ed.).

în anumite zile și la ceasuri anumite. Ai crede că, după plecarea admiratorilor, a oaspeților, a clienților ea închide, numărându-și banii la teighea.

Nicăieri o natură mai autentică nu încunjură orașele decât în această țară de orașe care e Anglia. Acel urât amestec de rosturi orășenești care nimicește aiurea frăgezimea, nevinovăția, pacea zîmbitoare a naturii, amestecînd-o — ca la noi, din nenorocire, și tot mai mult! — cu coperișuri de tablă roșie, cu podoabe de ghips, cu statui de la vînzătorii italieni, e aspru interzis, aicea. „Murdăria e oprită“, și sînt oameni cari să pedepsească pe contra-venienți.

Dar și în orașe natura *trebuie* să fie. Și e curios cum de la acest popor care știe să unească, măcar în cartierele burgheze, o uriașă concentrare de milioane omenеști cu mișcarea aerului proaspăt pe piețele libere, a pornit, fie și după principii teoretice germane, mișcarea către „orașele-grădini“. În acestea grădina adăpostește, fără a-și pierde caracterul, un oraș răsărit ca din pămînt prin voința ei, dar, în Londra chiar, orașele creează, prin voința de sănătate, de frumusețe, de poezie a unui popor căruia religia rustică a „lăkiștilor“¹ i-a trecut în suflet, grădinile în jurul cărora se poate zice că se strînge viața și după care se numește locuința fiecăruia. „Squarul“ ajunge astfel o condiție de existență pentru burghezul Angliei, care nu e lipsit, în mijlocul celor mai formidabile cetăți de piatră din lume, de foșnetul frunzelor în vînt de seară, de răcoarea desigurilor, de mirezmele florilor din mai, de viersul păsării ce se oprește în treacăt pe ramurile ce se întind către fereastra lui.

Acum douăzeci și trei de ani aceeași Londră, într-o primăvară cu soare, pătată numai de cîteva brume ale di-

¹ Mișcare literară care a avut o considerabilă influență literară în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Ea s-a ridicat împotriva formelor pompoase și goale ale școlii clasice (n. ed.).

mineții, îmi părea cu totul altfel decât în acest mart rece, al cărui seri sînt străbătute de nemilosul vînt al mării apropiate, care înviorază, ce e drept, dar pișcînd obraji neobișnuți. Undeva, lângă British Museum, în fața cu squarul care poartă eroicul nume medieval de Bedford, una din acele case particulare pentru familii mai bogate, care sîmănă pe deplin cu liniștita, curata locuință olandeză. Oaspeții sînt primiți ca în familie, fără prietenie, dar fără nici o reținere față de dînsul. La cele patru ceasuri de mîncare ale vieții engleze — și mîncarea nu înseamnă niciodată cafea cu lapte sau ouă fierte, ci puddingul reapare pe masă de patru ori — se coborau din odăi cei patru români — între cari Gheorghe din Moldova, indispus în dorul lui de liniște, de haosul Londrei ca și de agitația Parisului — un tînăr milanez în călătorie de studii pentru viitoarea sa casă de bancă și un venerabil personaj grecesc, cu largile favorite cărunte, solemn în franțuzeasca lui indescritibilă, care-și întrebuinta jumătate din conversație ca să declare cui voia să-l creadă că orașele celelalte vor fi cum vor fi, dar Atena e totuși „cel dintîi“. Și unii vorbeau englezește, alții se trudeau franțuzește, atîția, ca mine, în neputință de a se înțelege, scriau răspunsuri la întrebările celor trei gazde, domnișoare, ori neveste cu bărbații în India, iar, supt ochii înnegurați de trufie ai bunului bătrîn Ekonomos, milanezul se lua la trîntă cu gazda cea mai tînără, care făcea fără nici un gînd rău acest sport de ocazie.

Din colțuri de arhive unde ardea lumina în miezul zilei, din largile săli bine orînduite ale „Museului Britanic“, unde cărțile veneau și plecau de la sine pentru mulțimea cititorilor tăcuți, nemîșcați ca vechile volume din rafturi, mă coboram în strada largă, vie, dar, cu toată marea ei mișcare, cu atît mai *astîmpărată* decât a Parisului. Anticăria își desfășura pe trotuar rîndurile nesfîrșite de cărți uzate, care, cu toată îndelungata lor foiletare, trimeteau încă mirosul lor plăcut de librărie nouă, de legă-

torie elegantă. Și prin ele am pătruns întâia dată, a doua zi după cucerirea lor lacomă, într-o literatură cu mult mai originală, mai adâncă, mai omenească, plină de humor și de lacrimi, în literatura engleză. Și de acele priveliști, de acele miresme de carte, de acel soare sorbit de neguri îndărătne, de acele lumini electrice luminând în mijlocul zilei, pînă și de acea sănătate solidă, de acea voieșie intimă, așa de puțin „engleză” sînt legate pentru totdeauna în mintea mea parfumurile de cîmp ale lui Wordsworth, avînturile eterice ale lui Shelley, poveștile romantice ale lui Southey, aventura eroică a lui Byron, pînă la discretele mărturisiri duioase ale lui Tennyson și la frazele largi ale lui Macaulay și la strălucitele pagini de profeție morală reînnoitoare ale lui Carlyle. Amintirea lor nu se răspîndește asupra unei vieți întregi, ci ea se păstrează pînă acum, oricîte elemente veșnic vii ar fi lăsat în suflet, oricîte schimbări ar fi poruncit în viață, în jurul acelor neuitate zile în care viziunea altei vieți s-a unit pentru mine cu revelația altor adevăruri, cu propaganda multiplă a altor idealuri.

Acum studentul de atunci și-a făcut drumul în lume și-l așteaptă încercările ca și solemnitățile unui congres istoric. Și, în preajma celui dintîi ceas de recunoaștere, privesc în juru-mi odaia de hotel de „limbă germană”, adică de agenți de comerț, în care m-a adus o reclamă de călăuză. Căminul rece primește cu oarecare dușmănie cărbunii cari afumă fără să arunce măcar o limbă de flacără albastră, trei mari fereștri dau lumină și frig, vibrînd de alergarea pripită a automobilelor, paturile de fier strîng la perete biata masă îngustă și cele cîteva scaune. E aici ceva mai impersonal, dacă nu mai banal decît în celelalte depozite de călători ale lumii.

A doua zi se vedește strada. Sîntem în cartierul băncilor, mari clădiri de lespezi grele, cu gratii de temniță, fără locuitori vizibili. De o parte o biserică, al cării cu-

prins gol, ale cărui anunțuri-programe îi dau mai mult înfățișarea unei școli de filozofie morală puțin cam veche, de alta — căci *această* religie nu recomandă nici un fel de posturi și nu oprește nici o bucurie sănătoasă a vieții — hala imensă în care se înșiră, îngrijit învelite în cearșafuri, cărnurile Argentinei, menite să hrănească o zi pe aceia cari în Londra pot să mănânce carne fiindcă de obicei muncesc mult mai puțin decât aceia cari n-o pot mânca. Încolo, prăvăliile cartierului, căci fiecare parte din această lume londoneză își are la îndemână tot ce-i trebuie și omul nu aleargă pentru plăcere aiurea, și câteva mari case de export care nu-și vădesc specialitatea. Întreg acest adevărat oraș de burghezie mediocră se adună în jurul bisericii și a squarului, a colțului de țară, păstrat cu aspectul său de cultură primitivă, și fiecare din locatarii caselor vecine — și numai ei — își are cheia pentru ca la anume ceasuri din zi să stea supt frunziș verde cu cartea sau cu lucrul în mână.

Căci aici nu s-a întâmplat ca la Paris, unde administrația a dărâmat un oraș vechi pentru a face, cu bulevardele sale lungi, cu largile sale piețe, orașul cel nou, unitar, avînd o singură inimă, un singur creier; aici nu s-a întâmplat ca la Berlin, unde avîntul unei vieți economice uriașe, de o perfectă tehnică biruitoare, de grandioase planuri mondiale, a contopit totul, prinzîndu-l apoi în vîrtejul său de nebună ambiție. Nu, ci, precum vechi datine, legi din toate timpurile au format, fără principiile superioare ale unei constituții, veșmîntul legal modern al țării, cam târcat, dar foarte comod, tot așa bunul sat, de poetică viață rurală, de patriarhalism religios în jurul turnului parohial, s-a unit cu satul vecin, păstrîndu-și întreaga individualitate, și astfel s-a ajuns la un oraș „născut, iar nu făcut” care n-a pierdut nimic din voia bună, din poezia umilelor sale începuturi. Cartierele formează Londra, fără a se pierde într-însa, tot așa cum Anglia și toate coloniile sale formează Oceana uriașă, imperiul în-

tins peste toate continentele fără ca vreuna din provincii să fi abdicat autonomia ei culturală și politică.

Ba iată și muzica țerănească a cobzarului călător. Supt fereștile noastre s-au așezat patru gentlemen în haine negre puțintel mai roase la mînici și la genunchi. Au salutat frumos, în dreapta, în stînga, înainte, în urmă, fără nimic din obsequiositatea cerșetorească a colegului lor venețian. Apoi au cîntat cu brio, în dimineața rece, fragmente de operă și vechi cîntece populare. Căci acestea nu s-au uitat, și mai tîrziu, la Oxford, în splendida sală a Colegiului Tuturor Sufletelor, s-a și dansat, de studenți și studente, înaintea celui mai ales public de istorici din Europa la sunetul acestor arii. Apoi, cînd s-a crezut că am auzit îndeajuns, rostul acestei „aubade” s-a lămurit. Bănuții de aramă grea, cu zeița sprijinită în sulită — bani grei, pe cari toată lumea i-a părăsit pentru albul nickel lunecos, dar pe cari Anglia nu vrea să-i părăsească tocmai pentru aceea — s-au strîns în pălăria tare, cam deformată de acest uzaj, și banda a plecat înainte, spre alt squar, spre alt „sat”.

Nu prea departe de noi — chiar pentru cine nu ia tramvaiul de deasupra sau cel de dedesuptul pămîntului — se înalță, zguduită pînă în temeliiile ei de goana pripită a noilor automobile pe care nu le-au prevăzut constructorii — catedrala Sfîntului Paul. Sever stil greoi, din veacul al XVII-lea, interior pustiu, pe pereți cu plăci comemorative pentru eroii tenacității naționale, cari în Crimeea pier supt steag și la Polul Nord mor de foame și de frig iscălind ultima scrisoare și ultimul buletin științific. S-a păstrat muzica gravă a organelor și pompa cochetă a costumelor catolice ; liturghia se desfășura în genuflexiuni și imnuri. Numai predica amintește că din creștinismul revizuit supt înrîurirea mișcării *filologice* germane către adevăr și autenticitate în tradiția sacră a rămas mai mult

o legislație religioasă și o pedagogie națională. Afară de dinsele fiecare particular poate să caute în domeniul moralei, ca și în acela al explorației economice, și ce e în stare să găsească pe cărările lui, lângă drumul mare al Bisericii, de la care nu înțelege însă a îndepărta pe alții, o arată *Viața lui John Irving* de Carlyle și Carlyle el însuși.

E Sf. Paul o biserică, una din acelea în care te duci pentru a înainta sau pentru a te reface, pentru a te împărtăși cu Dumnezeu sau măcar a te simți mai aproape de oameni ? Desigur nu. Se duce duminica toată lumea la biserică, și celui care, din neștiința obiceiurilor, nu aduce cartea lui pentru a urmări slujba, personalul bisericii îi oferă, mai binevoitor, mai cu sila, una. Dar poate că tocmai această umărare și *verificare* a cuvîntului dumnezeiesc ori măcar a rugăciunii pe carte e dovadă că sufletul e liber de tirania sfîntă a celui mai înalt mister. Vizita la biserică e adeseori datoria de contabilitate față de patron a negustorului cinstit.

Ori poate școlile mari pe cari le întrețin credincioșii în deosebitele cartiere londoneze și care adună mulți ascultători de toate vîrstele și de toate rangurile la cursurile de conferințe teologice, morale și sociale, poate că ele reprezintă aici o nouă religie în faza filozofică, precum era la Atena în zilele lui Platon sau în cercurile romane ale stoicilor ? E și acolo destulă arheologie biblică, mai mult indiferentă sufletelor, e exegeză stearpă pentru mințile care o înțeleg fără a putea fi rodite de dînsa. E ambiția, foarte engleză, de a-și poseda cît mai deplin Dumnezeuul.

În mijlocul Londrei, lângă sumbra zămă de cărbuni care e Tamisa, se înalță în toată strălucirea bogatei sale înfloriri gotice. „Mănăstirea de la Apus“, Westminster. Poate aici, unde a îngenunchiat mai multă adorație umană și organele au răsunit pentru mai multă durere, poate aici să fie locul de unde se poate pleca ducînd inima grea de păreri de rău și de pocăință. La ceasurile prevăzute

de regulament, abia te strecoari, după alți curioși, prin nava din mijloc, iar pe lături se îngrămădesc clădirile, de un pretențios simbolism, ale mormintelor pentru glorie naționale. Pare că tot ce a fost mîndru în Anglia prin talent și voință se încalcă în patima de a rămîne și după moarte. Și, cînd îi știi ce au crezut, ce au spus, ce au scris toți acești oameni de stat, acești soldați, acești cugetători, acești poeți, nu te poți gîndi măcar la o înfrățire a umbrelor lor, fie și pentru steagul pe care l-au servit cu toții din toată inima și care-și flutură acum vechea mătăsă deasupra pietrelor funerare. Și morții trebuie osebiți pentru ca din cenușa lor să poată vorbi ceva urmașilor. Din această profuziune de monumente învălmășite se desface aceeași senzație, greoaie, înăbușitoare ca din cîmpul de măcel pe care zac în grămezi eroii, pe cînd cu atîta recunoscătoare evlavie l-ai petrece pe fiecare pînă în umbra bisericii din locul unde s-a născut.

În față, o altă biserică, mai mare cu mult, repede înegrită ca de atingerea sfîntitoare a secolelor, își înșiruiește turnuri și vîrfuri ascuțite de piatră deasupra largii ape triste. Dar e numai Parlamentul, care-și ține uneori ședințele pînă în nopțile tîrzii. Rareori valuri de mulțime amenințătoare se strîng în vecinătatea clădirii uriașe de unde se cîrmuiește acest colț de pămînt și mările întinse ce atîrnă de dînsul. Tribunele publice nu sînt năvălite la zile mari ca în țerile latine, aprinse de patima cuvîntului viu. Desigur că au fost în Anglia lui Pitt, Fox și Burke mulți și mari oratori, dar rasa lor, așa de vioaie în veacul al XVIII-lea, pare că s-a isprăvit astăzi. Și nu este vorba aici de *cum* spun, ci de *ce* spun, de *adevărul* cuvîntului, de *folosul* rostirii lui, de felul cum se oglindește în asemenea discursuri conștiința de sine și mîndria neamului. Acestea sînt amestecate în fiecare zi și în tot ce se rostește acolo, aceste elemente fundamentale ale sufletului englez, grele de amintiri, îmbielșugate în hotărîri. Și ce e oare religia unui popor decît ceea ce cuprinde și vedește cele mai înalte

aspirații ale lui, naționale, umane, supraumane ? Și, dacă e așa, *aici* e biserica. Și una atât de puternică, încât va trăi, minînd pe urmașii lui Nelson, lui Wellington, lui Gordon și Scott spre alte văi tulburate de ghiulelele dușmanilor, spre alte ciocniri cu cele mai mari genii militare ale lumii, spre alte pustiuri arzătoare și spre alți munți de gheață ucigașă !

Pe coloane înalte de piatră, pe simple socluri cu inscripții scurte, caracteristice se înfățișează în bronz și marmoră, sfinții acestei religii care nu-și uită propagatorii și martirii. Aici statuia nu e podoabă a pieții publice, și poate de aceea e exactă, e mare, dar nu e și frumoasă, ba nu e nici măcar în potrivire cu cea mai apropiată încunjurime a sa. Ea e îndeplinirea unei datorii și exercitarea unei influențe. Nu moare „fără sunet“ cine a fost fiu credincios al Angliei-mame și nu poate rămîne fără învățătură cine-și poartă pașii pe străzile Capitalei sale.

Un muzeu întreg e consacrat numai acestor glorii. Clădirea e donația unui particular pe care l-a veșnicit această mărinimie. Începi de jos, cu poezii, cu nuveliști, cu filozofii și oratorii : portrete pe pînză, schițe, manuscrise, bilete, relicve de tot felul. Gînduri se desfac din acești ochi, din aceste rînduri zgîriate pe vechea hîrtie. Apoi se trece mai sus la oameni de stat, la generali, la regi, fiecare avîndu-și colțul, unde-l caută măcar o admirație recunoscătoare, dacă nu-l încunjură iubirea nației întregi. Sînt locuri în care — ca în cazul ducelui de Monmouth — privirile se ridică de pe rîndurile în care se cuprinde rugăciunea de a se cruța o viață, pentru a vedea chipul celui decapitat după respingerea grației. Și la ieșirea din aceste odăi înțelege mai bine de ce s-a clădit atîta piatră grea pentru a da mărilor depărtate o Capitală împărătească în această margene de insulă europeană !

În apropiere e celălalt muzeu. Banul englez a căpătat cu greu acele comori de artă engleză care, dincolo de Ca-

nal, au intrat în Luvru printr-un decret al lui Napoleon învingător. Dar iată și pînzele engleze. În veacul al XVII-lea numai imitații palide ; apoi pentru al XVIII-lea veac admirabilele scene de interior în care se vădește viața unei societăți întregi, rînjitorii monștri umani ai lui Hogarth, peisajele cu delicate contururi ale lui Turner, dar mai presus de orice, în acei ani de înflorire a tuturor măririlor, cu toată decăderea morală din care răsăreau, portretele de transparență sufletească ale lui Lawrence, care a fost pentru lorzii și ladyile epocii Georgilor ceea ce fuseseră pentru înaintașii lor mai bărbați din zilele Stuartilor marele flamand, ispitit și reținut, întemnițat în bani, lux și plăceri, Van Dyck — și unul și altul atît de adevărați și de vaști în opera lor încît o vreme întreagă trăiește prin ei, și fără de ei ar fi rămas incomplet înțeleasă, pătrunsă neîndestulător în esența ei morală.

Merită vremea nouă în Anglia să aibă asemenea pictori ? Poate că nu. Cel mai mare meșter modern a fost un admirabil animalier. Dobitoacele au totdeauna caracter.

OXFORD

Prin invitația la Oxford a unei părți din membrii Congresului istoric am putut vedea un colț din evul mediu păstrat în toată evlavia, disciplina, frăția și ascultarea sa monastică între zidurile mănăstirii de învățătură din veacurile depărtate pînă aproape de vremea cînd s-a stabilit în Anglia dominația normandă.

Un oraș oarecare, și nu din cele mari, în care după figurile zgomotoase ale Londrei se simte cineva ca la țară, în tihnă, cu inima liniștită și gîndurile înseninate. E aici curatul, pașnicul patriarhalism englez, pe care pripa, zburciumul vremurilor moderne nu l-au izgonit de pretutindeni, ci care, apărat de tunurile vechilor biserici, primește azi pe străin ca și acum un veac sau două.

Dar, îndată ce ai trecut pragul celui dintii colegiu, porți bătrîne par să se fi închis în urmă-ți. Vraja altor timpuri te-a cuprins cu totul. În curtea largă, pietruită sau veselă de pajiștea-i tînără, domnește o pace desăvîrșită, ca și cum la doi pași n-ar fi străzi moderne, o gară, linii ferate ce fac legătură iute cu altă lume, pe care aceasta desigur că nici n-a prevăzut-o și care, tot așa de sigur, n-ar iubi-o și n-ar putea-o prețui. Ziduri întunecate se ridică, unele din ele cu piatra mîncată de ploile sutelor de ani, fărîmițîndu-se încet supt lumina caldă a verii ; sînt fațade din veacul al XVIII-lea, sînt și din al XVII-lea, al XVI-lea, din evul mediu însuși. Scărițe de întuneric, cu înguste trepte de piatră ca pentru suișul într-un turn de pază trec pe lângă uși cu orbita adîncă, și ești mirat dacă, deschizînd vreuna te găsești în biblioteca de cărți nouă, cu legăturile aurite ale vreunui tînăr profesor. Alături cu învățătorii cei mari și cu acei care-și încep cariera, profesori suplinitori încă, sînt cămăruțele studenților : un cuib de piatră în care încape numai bine patul de fier, dulapul de haine cu forme vechi de scrin, simplul lavabo de metal. O fereastră se deschide asupra coperișurilor de veche țiglă pe care o mîncă mușchiul de multe colori.

La înălțimea aceea nu se ridică din freamătul străzii decît zgomote confuze. De altminteri, cine s-ar furișa prin aceste ganğuri de umbră, din care speriate fug razele îndrăznețe care s-au coborît ca să vadă ce se poate petrece în funduri de neagră știință, de religie severă ca acestea? Apoi deodată sunete adînci, grave, de impunătoare armonie zguduie văzduhul umed pe care-l strînge vechea piatră. Și atunci ochii urmăresc în dezvoltarea lui sprintenă turnul gotic sămănat de ace și flori care aruncă înainte gurile strîmbate ale balaurilor de granit.

Și ai apoi, după ce s-au închis obloanele, după ce s-au zăvorît ușile de jos, după ce lămpile veghetoare din odăile

de studiu s-au stins pentru cîteva ceasuri, o noapte fără pereche de bună, ca și cum adîncurile pămîntului te-ar fi cuprins în taina lor tăcută. Cînd, la turnul din față, se mișcă resorturile de fier ale ceasornicului fără moarte, și se pare că fiecare clopot înseamnă sfîrșirea unui veac.

O, e mult „ev mediu“ aici ! Îl găsești oriunde, respectat în reînoirile pe care le impune uzura și nevoile, ne bănuite altă dată, ale vremurilor noastre. El e în capela de stil normand, cu stîlpii îndesați, solizi și simpli în podobeale lor sfioase, cu mormintele celor cari demult au trecut pe aceste lespezi care, lor, li se păreau noi și temeî al luptei pentru idealurile viitorului ; îl regăsești în bibliotecile cu bolți joase, în care cărțile vechi, manuscrise și incunabule, par crescute din ziduri, în sălile de paradă, cu chipurile tuturor cărturarilor și oamenilor politici cari au ilustrat Colegiul, în refectoriile unde ți se aduce din penumbră, pe masa de gros stejar secular, vasul de formă veche în care scînteie roșietec berea tare și amară. Era evul mediu și în acele încăperi pentru moștenitorul tronului, principele de Wales, cu cele trei-patru fereștri de fațadă, cu drumul neted către ușița de sus, pe lîngă cabinetul de studiu al profesorului-sentinelă. Cînd, seara, am intrat în sala înaltă, prin bolțile căreia treceau fiori reci, scuturînd parcă pinze cenușii prin culmile pînă la care nu ajungeau luminile, tot evul mediu adunase pe lîngă fracurile noastre decorate mantiile roșii ale găzduitorilor noștri. Și totul părea aproape ieratic, după un ritual variabil, pînă la nobila apariție a lordului Morley, așa de alb, de uscat, așa de slab în glasul cu care expunea, pare-că în joacă, grele teorii contemporane, de filozofie, de istorie, de statistică, așa încît părea că a venit să ne învețe însăși lunga experiență de doctrină a acestor ziduri venerabile, înălțate pînă la seninătatea îndoielii care nu se poate alipi, dar nu se cutremură. Să ne mai mirăm că, o jumătate de ceas mai tîrziu, muzica zicea arii din vremea lui Henric al VIII-lea.

și a Stuartilor și în alt cavou de știință, cu aceleași adinci unghiuri de umbră, oameni tineri, fete sprintene se învîrteau serios, doar cu zimbetul pe care îl prevăd izvoarele, în danțuri întocmai ca ale strămoșilor ?

Dar nu numai prin Oxford am călătorit la „o mie patru sute“. Mi se trezesc în minte, cînd aud acel melancolic vers care odată rostea bucuria tinereții, lungile coridoare sumbre ale Arhivelor, dînd în curți negre ca și acestea, și compar cu acea locuință a arhiepiscopului de Canterbury în care te privesc înaintașii vremilor de luptă și suferință, fugarii, înjunghiați, decapitații, iar, cîteva trepte mai jos de sala în care o cîrtoasă lume internațională și-a luat porția de 6 ore din pesmeți și șampanie, masiva, îngusta capelă unde s-au spus vorbe mari de oameni care și-au stăpînit timpul și peste al căror praf zac astăzi lespezile grele.

Dar la Oxford este și atîta tinerețe și libertate și veselie... Vacanța mă împiedică de a vedea avîntul spre știința veșnic nouă al tineretului, energic și sănătos, hotărît și sigur de sine, care a plecat. Însă urmele lui sînt pretutindeni. Aceste vaste grădini îl văd întrecîndu-se cu mînea supt ramurile întinse ale copacilor liberi, în aceste biblioteci cărțile par încă a vibra de foietarea lor grăbită sau entuziastă. Și, iată, bunul meu oaspete profesorul Robertson, mă duce la cluburile încă pline, în sala dezbaterilor unde, la anumite zile, se tratează cu pasiune, cu știință și cu talent nou problemele zilei, de oameni care mai tîrziu, ajunși miniștri, guvernatori de țeri depărtate, șefi ai clerului, prinți ai științei, mari artiști și poeți laureați, vor trimite și ei chipurile lor, în semn de duioasă recunoștință, pentru a fi puse alături de ale predecesorilor, în succesiunea cărora se oglindește însăși dezvoltarea spiritului și a conștiinței engleze.

Regalitatea engleză este : ea se pomenește pretutindenii și nu se ascultă nicăieri. Dar ea nici nu cere aceasta, și se știe de toți că fără de dînsa nu s-ar putea să rămîie ceva în picioare. Parcă insula întreagă ar sta să se piardă în valuri cu ultimul ei rege, care n-ar fi lăsat în locu-i un imperial dictator de tipul lui Cromwell.

În Londra chiar, regele și familia sa, pașnici oameni discreți, avînd neajunsurile și durerile lor, se înfățișează în locuri și la timpuri prevăzute de un vechi și strict ceremonial, și puțina lume care-i cunoaște îi și încunjură cu un respect care e pentru fiecare cea mai înaltă formă a respectului de sine însuși. Cu aceasta sînt mulțumiți. Călătoresc — după capriciile de incorigibil tînăr ale lui Eduard al VII-lea, așa de „continental“ prin nevoile sale de plăcere — foarte rar (acuma principele moștenitor a mers urmaș de Hannoverian, la rudele din Stuttgart, de bună seamă pentru ceva mai mult nemțește), iar castelele, multele și frumoasele castele străvechi, plîne de mari și tragice amintiri, stau pustii în seama personalului de serviciu și ale sergenților ce li apără bogățiile de „argumentația“ nimicitoare a sufragetelor.

La Windsor se ajunge răpede fără să se pară că ai părăsit în adevăr lumea de case îndesate a Londrei. S-au făcut, deși în cel mai perfect stil, multe și însemnate reparații în anii din urmă ; întreaga masă de piatră se ridică strivitoare înainte-ți ca și cum ieri ar fi plecat cel din urmă lucrător al reședinței regale.

Ea pare — și este — mai mult un cuib normand crescut pe încetul pentru a cuprinde o Curte numeroasă. Dar această Curte nu și-a lăsat pe dinafară întipărirea gusturilor și a plăcerilor ei. Numai grădinile ce-și pierd în zare largile alei drepte, printre crăcile disciplinate conform artei lui Lenôtre, boschet după boschet, arc de triumf după arc de triumf, pentru o întreagă mitologie de morală ușu-

ratecă, bogată în albe zine binevoitoare cu păr blond căzind în bucle pe umerii albi de frumuseță și de pudră, numai ele-ți aduc înaintea ochilor minții pe regele după moda franceză, pe trivialul și tristul emul al splendidului Ludovic al XIV-lea, pe Carol al II-lea, fiu de rege decapitat, dar așa de puțin grijuliu în propriul lui cap cu perucă, trecind între grațiile nesfieișnice ale unei lumi adunate pentru dînsul.

Înăuntru însă, în forma fără mult gust a unui muzeu cu vitrinele întinse pentru a-și arăta scumpele cristaluri și porțelanuri, e numai el și acel nenorocit tată, așa de cavaleresc totuși, de înțelegător pentru artă, de sincer religios și de iubitor pentru poporul său. Saloanele se urmează, și ele întocmai ca la Versailles, solemne, înalte, goale, cam monotone, și așa de pline de umbre, întregi și cu gîturile retezate, încît în funebra lor îngrămădire abia mai poate fi loc pentru bucuria de a trăi, de a iubi din toată inima, de a mânca sănătos, de a se juca și de a dormi fără visuri, a oamenilor vii. Tapițeriile dezvoltă scenele lor de mitologie și antichitate cu sau fără aluzii contemporane; taboulurile lui Holbein bătrînul, așa de cinstite, de precise, de transparente pentru suflet, pregătesc în proporțiile lor reduse marile portrete ale lui Van Dyck, neobosit, în mijlocul plăcerilor, în a reproduce trăsăturile regalilor săi ocrotitori cu frumoșii copii svelți cu ochii negri cumînți, și a acelor duci și ducese, nobili și doamne de lume, cari au avut pentru dînsul, nu numai dărnicie, ci și vorbe bune și zimbete și poate mai mult decît atîta, — și se cunoaște așa de bine pe pînă ! Și sînt statui și steaguri și arme : o întreagă glorie căreia îi lipsește numai glasul pentru a vorbi de lucruri voioase, și triste, și grozave... !

NÜRNBERG

Gîndiți-vă ce sentiment necomparabil, ce plăcere amestecată cu fiori ar simți omul modern, găsindu-se deodată strămutat într-un Pompei înainte de erupție, într-un oraș care ar fi o punte peste veacuri, o strămutare reală într-un trecut care se cunoaște numai prin știință și închipuire. Așa a fost pentru mine cînd din vagonul modern, luminat cu gaz aerian, m-am strămutat, în mijlocul nopții într-un oraș ca Nürnberg.

În capătul străzii ce pleacă de la gară, nu se vedea nimic asemenea cu începutul unui tîrg ca celelalte. Prin desul întuneric, nu vedeam nici linii de felinare așezate corect, nici fațade de cafenele, nici dungi de ferești luminate. Înspre centrul orașului, acolo unde știam că e principala stradă, se făceau numai un fel de nedesluite mase negre, fără contururi. Apropiindu-te de ele, vedeai că sînt turnuri, legate de ziduri rămase în picioare. Era mai presus de orice închipuire. O cetate în care Frederic Barbarossa s-ar fi găsit acasă la dînsul și ar fi știut îndată cum să se îndrepte !

Și după turnuri venea strada, întunecoasă, strîmtă... Casele ce o mărgineau aveau fațada ciuruită de ferești cu desăvîrșire neregulate, de micime medievală. Fereștile

acelea luminate dădeau o impresie neștearsă : părea lumină de stele văzută de supt ramurile bogate în frunze ale unui stejar bătrîn.

Lume puțină ; trăsuri rare ; tocmai cum trebuie într-un oraș în a cărui realitate nu crezi, pe care te aștepți să-l vezi dispărînd deodată, cu turnuri, ziduri și lumini presărate, lăsîndu-te în mijlocul unei întunecate cîmpii goale.

Cînd am găsit un adăpost și somnul mă cuprinse, visai cruciați și ruguri, împărați ducîndu-se în „călătoria romană“, credincioși în pelerinaj, o serie de încurcate priveliști istorice, al cărui cadru era tot strada aceea neagră și pustie, mărgenită de nenumărați ochi de foc ai fereștilor presărate.

Catedrala Sfîntului Sebald. Acesta e paladiul orașului vechi german. Așezată pe o înălțime, între casa de birt a Clopoțelului, o celebră capelă gastronomică, și parohia, cu un minunat amvon de piatră. Schelele reparatorilor împiedică din nenorocire privirea de a prinde frumoasele linii îndrăznețe și fine ale artei gotice.

În mijloc, colosalul sicriu al sfîntului, opera lui Petru Vischer, un burghez din această fantomă medievală a Nürnbergului, un meșter din această credincioasă icoană a vechii Germanii. Căci Nürnbergul a fost un centru artistic în acel timp de artă răbdătoare, originală și naivă, care i-a dat pe Kraft și pe Vischer, care l-a împodobit cu sanctuare așa de mărețe ca această biserică a Sf. Sebald și a Sf. Laurențiu, acel timp care a lăsat urmașilor pînzele lui Albricht Dürer și calea Calvarului.

Ce pictură fără grații e arta aspră a lui Dürer ! Corpuri stîngace, mișcări unghiulare, fețe cu liniile rigide, cu mușchii încremeniți. De aici pînă la înflorirea contemporană a delicioasei picturi italiene e o nesfîrșire. Și totuși această execuție zgîrcită și pedantă atrage prin energie, prin onestitate, prin avînt, prin întregul poem de

luptă îndărătnică și dureroasă cu materialul rebel față cu o mîină încă nemlădioasă și puțin dibace. Aici artistul e superior operei sale, și aceasta are îndărătul său lucruri care emoționează pe privitor și-l pun pe gînduri...

La cîțiva pași de castelul în care stau — ușă cu vergi de fier, portal sculptat, tavane groase, coridoare în care nici la amiază, în august, nu se vede boabă, — se ridică burgul, centrul feudal al cetății, cuibul gotic unde au crescut vulturi cari au umbrat mai tîrziu alte pămînturi cu aripile lor mușchioase. Mai sus decît toate clădirile orașului, în vîrfurile unui suș abrupt, o masă de clădiri negre, care e acum o cazarmă și un palat unde nu locuiește de obicei nimeni. Dedesupt, ziduri și șanțuri, un trecut înțepenit de-a lungul veacurilor.

Și a nins mult noaptea... Toată clădirea e albă, șanțurile pline de omăt imaculat, zidurile încununate de selipitoarea lui albeață. Din vale privit, complexul de clădiri al burgului e feeric supt lumina rece a soarelui : înmiit mai venerabil decît în posomorîrea de înainte a pietrei înnegrite. Pare că anii, șirul lung de ani ce s-a strecurat peste dînsul s-au rezolvat, s-au fixat în această podoabă de bătrîneță.

Pe drumuri depărtate, 1904

FRIN GERMANIA

În ploaia primăverii umede ca o toamnă înaintată, cu copacii încă negri și povârnișurile drumului acoperite cu veștejirea pajistilor altui an, ce tristă, ce murdară, ce părăsită pare, după Bucovina noastră, Galiția. [...] Vechile gări ale Companiei „Lemberg-Czernowitz-Jassy“, ca și acelea ce se urmează către Cracovia și mai departe spre granița germană; cad de putredă bătrînețe precoce, cu tencuiala galbenă, străbătută de apă, care se cojește și se sfarmă ! Satele sînt rare și, pe alocuri, rele, orașele în cea mai mare parte se ascund.

Dincolo de hotar însă o altă lume apare, imediat, curată, bine orînduită, sigură de sine, voioasă. Pare că „fac paradă“ și ele în acea frumoasă duminică de april, scînteind încă de boabele potopului de ieri, localitățile, unele noi ca însemnătate, ale Sileziei prusiene, moștenirea lui Frederic cel Mare, pe ale cărui urme s-a făcut și toată dezvoltarea ulterioară, în veacul și jumătate de la anexare. Centrele de mineri înfățișează, timp de ceasuri întregi, unul după altul, casele de cărămidă aparentă, împodobite cu chenare verzi și albastre, acoperișurile de țiglă tare, proaspătă, stradele lucioase de multă curățenie atentă.

imensele fabrici, care, ca niște monstruoase păsări în odihnă și pază, înalță gîturile îndrăznețe ale coșurilor, în care odihna de la capătul celor șapte zile ale muncii a oprit gîlgîitul pripit al fumului negru, uşoarele zbuclniri ale fumurilor albe, galbene. Stradele, gările, etichetate comod pe toate fețele, în foarte anexe și atenanțele lor, dîndu-se și notația grafică obișnuită; drumurile ce se înfundă în pădurici de improspătare a aerului, de petrecere curată și veselă zbeguire în zilele de serbătoare, de împărtășire cu poezia simplă și sănătoasă a naturii, sînt pline de oameni de toate vîrstele care vreau să-și întrebuițeze bine, pentru suflet ca și pentru corp, aceste cîteva ceasuri cu prișos merită. Pe jos, cu biciclete, a căror vază n-a scăzut aici, lumea din orașele îngrămădite ale industriei se revarsă afară, deschizînd setoși ochii, lărgind plămîinii, mlădiindu-și cu bucurie mușchii deprinși cu crampele monotone ale unei singure ocupații ori cu lunga pază singuratică la colțul vetrei sau înaintea leagănului, după fereștile acelea cu perdele albe, cu mușcate înflorite. Mai departe, în satele vecine, pînă în fundul zării, se umplu cărările de femei, de fete, de copii, de bărbați chiar, bătrîni și tineri, care înaintează cu un fel de solemnitate patriarhală, ca și cum și ei ar fi oficiînd, spre depărtata bisericuță cu crucea catolică în vîrf.

Spre amiază însă, încetează grupele de răzlețe case albe în mijlocul lanurilor pe care mijește a verde sămănătura de toamnă, pe cînd pe ramurile negre ale pomilor despărțitori zbuclnesc voioși, aducători de veste bună, cei dinții boboci albi și roșii. Încetul cu încetul, în calea spre Marcă, spre tărîmul cucerit asupra oamenilor, asupra fiarelor și asupra naturii, pustiu de nisip se face văzut. Sterp deasupra, pămîntului e fără folos și în adîncimile lui, alcătuite din aceleași fire galbene, rămase de pe urma frămîntărilor de mii de ani ale mărilor celor vechi. Dar stăpînii socotiți și harnici ai acestor ținuturi au știut să le stoarcă singurul lucru pe care-l pot da. În păturile hrănitoare își

înfig rădăcinile bradul, și acum vin la rînd, ca o altă oaste a împăratului, înnoită neconținut, în locul celor ce cad supt secure, prin întăriri noi, pădurile cu trunchiuri, drepte ca făcliile, cu suptirile frunze ascuțite ce par moarte. Ce se desface de pe crengi în ace ruginite se așterne în covor de putregai rășinos și pregătește răbdător ceasurile sămănăturilor viitoare, din care se va hrăni altă vreme. Cea de astăzi, care nu se mulțumește cu cartofii scoși din lanurile unde s-au frămîntat an de an atîtea îngrășăminte, ca să dea ușorul strat de țernă roșietică, — cumpără peste hotare.

În apropiere de Berlin cele două milioane ale capitalei germane se vădesc prin mulțimile în haine de zi mare ce se abat ca fluturii asupra verdeții începătoare din aceste nesfîrșite păduri de brad și molift, asupra răcoarei lacurilor din margene, asupra drumurilor de țară, în margenea cărora cele dintîi flori, albe, galbene au răsărit sfioase. Bătrîne împachetate în șaluri, moșnegi cu genunchii nesigur, familii tinere mîinînd înainte cu mîndrie gloria căruciorului alb cu dantele, părechi ce-și încetinesc mersul pe gînduri; fete bătrîne care și-au împrietenit două cite două singurătatea desperată... Pe apă luntrile lunecă, pe cîmpii de exercițiu cetele de sport se iau la întrecere, ca într-o poiană din codrii seculari ai vechii Germanii tineretul „primăverii sacre“, iar la restaurantele-berării de supt ocrotirea brazilor se așteaptă cu ceasurile după un scaun liber.

Sîntem în vastul cuprins negru al stației „Friedrichstrasse“, și de acest colț de Berlin, către Universitate, către biblioteci și muzee, către arhive, sînt legate luni întregi de viața mea de studii, acum douăzeci de ani și mai bine. Amintirile de atunci țin mult, fiindcă sufletul, nou pentru viață, e așa de gata să le primească și așa de bucuros să le păstreze ! Văd, parcă ar fi fost ieri, asprele zile de iarnă curată, albă, foarte rece, cu tăietoarele curențe de vînt înviorător care străbăteau adînc prin mînci, cu miș-

careea iute a oamenilor deprinși a sta drept în fața năvălirii gerului, cu fața roșie de sănătate și de luptă ; văd modele naive, purtate stîngaci pentru cine venea din critica fină a Parisului ; văd multa muncă răsărind din orice se întîlnea în cale, perfectă disciplină fără vreo urmă de supunere sclavă ori de revoltă mocnind ; văd însă mai ales, din toți ochii, de pe toate fețele, bucuria, marea, nevino-vata și sfînta bucurie de a trăi din încordarea tuturor puterilor, netulburînd însă acea liniște sufletească fără de care ce e mai bun în viață, se pierde. Izvorul rece trecea din fugă, mișca pietre grele, se prăvălea în adîncuri, se rupea în șuvițe luptătoare, se sfărma în mii și mii de stropi zburători, dar unda rămînea de aceeași limpeziciune de cristal și ca fulgii de zăpadă erau improșcările cascadei.

Undeva, într-o casă din Dorotheenstrasse, cu gimnaziul masiv în față, spre care se îndreaptă școlărima bucuroasă, care ar părea în stare să înghită toată învățătura lumii și s-o mistuie, undeva, într-o „pensiuine de familie“, pe jumătate plină de americani mulți, de vioaie și dominatoare americane, de șireți japonezi mărunți, cu strecurările de pisică hoață, privesc această lume nouă, în clara dimineată de ianuar, în largul străzii drepte, noi, aerisite și curățite. O fanfară ciudată răsună, fără alarma vibrantă a trîmbițelor, ci numai cu fluieratul aproape cîmpenesc al flautului, cu surdul duruit al tobelor. Clopoței ca la o petrecere de copii sună lîngă cozile de cal și tuiurile turcești ale unei ciudate alcătuiri de metal, care samănă cu un pom de Crăciun încărcat de toate dichisurile lui. Și cu ochi tot așa de mulțumiți, de buni și de ascultători trec, încremeniți în uniformă fără un singur fald nereglementar, cu picioarele încordate lovind granitul, soldații cu chivăra ascuțită ai Imperiului victorios. Și mi-e greu să recunosc acești buni băieți rumeni, cărora vădit li place meseria, așa de împodobită și așa de respectată, pe barbarii cu care m-au deprins lecturile franceze, pe morocânoșii purtători de

Pickelhauben, gata să fure ceasornicele din castele și să împuște la marginea drumului pe țerancele bătrîne ale Franței învinse, pentru că au știut să nu ajute înaintarea dușmanului !

Universitatea, cu grădinițele ei din față din dos, ascunzînd chipuri de învățați — zbîrciturile fine ale lui Hegel, calma demnitate sigură a fraților Humboldt — cu largul cuprins curat al sălilor așa de bine orînduite, cu perfectă ordine a cursurilor ce se urmau, cu trecerea grăbită a profesorilor — Curtius, Scheffer-Boichorst cu părul de zăpadă, cu ochii așa de obosiți, von Gizycki strîns în căruciorul său de infirm — cu ascultarea încordată, uneori religioasă, a studenților, cuprindea lucruri și oameni care se deosebeau cu desăvîrșire de ceea ce le corespundea în nervosul, violul, plinul de tumult Paris. Asupra tuturor se întindea o largă pace religioasă, un fel de impunătoare obiectivitate ideală ; care răsărea și din cel de pe urmă caiet lipit de nasul profesorului miop care citea, cu totul indiferent la ascultători, dintr-însul. Cu glasul potolit ca un predicator, rectorul Virchow, vestitul fiziologist și dușmanul politic, neînțelegător și nenorocit, al lui Bismarck, primea în cancelaria cu ferestre înalte ca o biserică și dădea îndreptări și recomandatii noului venit, noului inițiat, catehumenului. Și această pace se întindea și mai departe : asupra Bibliotecii Regale din față, cu munca îndărătnică a sutelor de oameni de toate vrîstele, de toate situațiile, cari, cot la cot, smulgeau fapte și adevăruri noi cărților ce păreau a veni de la sine pe mesele lungi, asupra pieții în care chipul, de Rauch, al lui Frederic cel Mare, amintea cum se face o țară, prin silinți neobosite și ascultare perfectă de glasul datoriei, asupra muzeelor incomparabile ca instalație largă și metodică, asupra sumbrului castel imperial cu fața neagră, dreaptă, simplă ca o profesiune de credință calvină și asupra bunului Dom bătrîn, ațipit, cu mormintele Hohenzolernilor, supt scufia blajină a cupolei sale, pe care în curînd trebuia s-o arunce în aer

dinamita unei mari ambiții monumentale. De acolo, din castel, în larga piață apărea, la ceasuri știute, pe acea vreme de trăsuri și de cai, careta imperială, care trezea strigăte prelungi, desperate, alergări prăpăstioase pe scări și iuți zingăniri de arme între coloanele corpului de gardă, păzit de marile chipuri de marmură ale vechilor generali ai eliberării din 1813. Palid, mîndru, trece Wilhelm al II-lea, tînăr, numărînd abia zece ani de domnie, împărăteasa pe care abia începea s-o cuprindă vîrsta zimbitoare din bunii ochi mărunți : copiii împărătești, afară de moștenitor, care figura cu un început de seriozitate militară în fotografiile din Pasagiu, erau încă mărunți, și aceleași fotografii înfățișau o fetiță zglobie, cu sireții ochi de alintare, care e astăzi o logodnică. Iute lunecau roatele pe pavagiul admira'bîl, și privirile de permanentă maiestate voită se opreau asupra bogatelor prăvălii noi, între care se deosebeau librăriile și magazinele de artă, apoi asupra palatelor de la Poarta Brandenburgului, cu monumentul grec al victoriei, asupra coloanei cu biruitoarea zeiță de bronz, asupra aleilor, pe atunci înguste și umbroase, pline de părechi sfioase, care căutau poezia serilor și a grădinilor, ale „Thiergarten-ului. Iar între aceea care-l urmăreau cu ochii se găseau atîția care suferiseră ca să se poată ridica acele arcuri de triumf, acele trofee de bronz, acele palate ale unui nou imperiu, de care sute de ani visase națiunea lor, și ei păstrau în inimi pe bunul bătrîn Wilhelm, de fapt cel din urmă rege al Prusiei patriarhale — se arăta în muzee populare, ca o relicvă, perina pe care-și odihnise în agonie capul — pe acel Frederic „cel Nobil“, răpit de o boală grozavă în mijlocul bărbăției sale puternice, pe care vîrsta o făcuse înțeleaptă.

Era, pe atunci în Berlinul, doritor totuși de a ajunge de a întrece Parisul, o atmosferă de idealism, de tradiții respectate, de bucurie a vieții, de liniște cumpătată și de cuminte măsură.

E oare azi tot orașul din 1890, pe care l-am mai văzut doar în treacăt acum opt ani ?

Un val uriaș de mulțime se revarsă spre Unter den Linden. Într-un haos s-au cufundat toate clasele, toate situațiile de rang și de avere. În anume privinți numai, seamănă cu toții : în dorința de a părea, de a se impune, și într-o grabă tristă, penibilă, care se pare a-i stăpîni pe toți. E duminică, sînt la plimbare, fabricile ca și birourile și-au închis ușile pe douăzeci și patru de ceasuri, dar totuși nu e aproape nici unul, care, chiar cînd se uită la oamenii de ceară, la monștrii, la afișele de cinematograf din Pasagii, să nu pară chinuit de frica întîrzierii de la o neapărată, grea și puțin plăcută datorie. Pînă și copiii care caută o distracție și-au găsit una care cuprinde iuțeală și risc, senzația de primejdie și de extraordinară grabă : ei lunecă pe patine între toate vehiculele care se urmează, se încrucișează, se evită din fuga lor nebună.

Și din acest defileu de tramvaie electrice și cu benzină, de automobile, de motociclete se desface, în locul pocnitului de copile din vremuri, un vast sunet monoton, rupt doar de hîrșcîiri și de sirene, care nu e așa de tare încît să impună, să sperie, să zăpăcească, dar care împiedică orice concentrare de spirit și orice liniște sufletească, în afară de necontenita amenințare a marilor iuțeli. În această muzică modernă, pentru ascultători care poartă o mască de îngrijorare dureroasă, e chinuitorul vîjiit necurmat al unor încordări supraumane către suprimarea spațiului pentru înmulțirea timpului, pentru îngreuiarea muncii, punctuală, exactă, neîndurătoare. Și e așa de mare acest vuiet fără variație, fără coloare, fără sens concret, încît mintea îngrozită își închipuie uneori că a dispărut cruțarea naturii față de slăbiciunea ființei omenеști și că urechile noastre plăpînde, sufletul nostru slăbănog se umplu de covîrșitorul zvon al mișcării uriașe a lumilor.

Din toate părțile, prin voința împăratului a răsărit o lume de statui, mari, autentice și urite : regi, prinți, ge-

nerali, cîte o femeie, la rînd pentru paradă. Asupra lor a căzut praful negru al fabricilor, pătrunzîndu-le prin toţi porii, batjocorindu-le maiestatea de marmură, ca de atîngerea unor mîini înnegrite de muncă. E, ca o răzbunare a celorlalţi, a celor de azi, care murdăresc nasuri de eroi şi de potenţaţi, care pun mînuşi de funingine pe degetele fine ale doamnelor mari, care-şi sprijină braţele pîngăritoare pe catifeaua şi aurul hainelor grele. Şi într-un astfel de mediu, pare că şi aceşti oameni de piatră ar dori să se coboare de pe socluri şi să alerge cu limba scoasă, torturîndu-şi trăsăturile, apărîndu-şi viaţa de automobile, către cel dintîi tramvai de „plăcere”.

Se lasă seara, pe o strălucită vreme de primăvară, caldă, fără vînt. Valul mulţumit trece înainte, şi acelaşi patinaj de automobile se desfăşoară fără sfîrşit în lungul străzilor largi. Deodată la o clădire, apoi la alta, în curînd la toate, se aprind literele electrice care joacă iute, schimbînd afişele de săpunuri engleze, de hîrtii de ţigare, de pesmeţi à la... Leibnitz. Le vezi întîi cu oarecare curiozitate, apoi cu oboseală, ca să ajungi, în sfîrşit, a căuta să scapi cu orice preţ de dînsule. Dar ele te urmăresc ca şi vîjiitul necurmat al roţilor de caucic pe luciul asfaltului, şi ca şi dînsule, ele aruncă în suflet o nelinişte, o iritaţie şi ca un fel de nelămurită teamă.

În restaurante se îmbulzesc primblătorii obosiţi ai duminicii. Într-un colţ abia aflai unul mai liniştit. Pentru italieni *chianti* şi *spaghetti* pe listă; între oaspeţi, şi francezi. Oraşul internaţional care a crescut în ultimele decenii a ucis multe din vechile întreprinderi patriarhale, cu caracterul pronunţat german, cu o urmă încă a poeziei veacului al XVIII-lea prusian. În loc, au răsărit restaurante strălucitoare şi pretenţioase ale marilor companii anonime, cu portarul uriaş cusut în fireturi grele, şi ici şi colo au venit şi aventurieri străini pentru publicul străin, care-şi la tot mai mult reşedinţa statornică sau îndelungată în noua *Weltstadt* recunoscută, pentru splen-

didele ei muzee, pentru bogatele ei biblioteci — ce masiv se ridică pe Unter den Linden noua clădire fără stil a Bibliotecii Regale ! — pentru învățătura plină de originalitate a profesorilor ei.

Dar vin la restaurantele străine și localnici. Pe încetul mesele se prind de părechi bucuroase. Nunta se va face cînd se va face și dacă se va face, dar deocamdată e destul de plăcut să se petreacă fățiș, înaintea lumii, viața de seară, ca buni gospodari care se iubesc. Mîinile se caută, lunecă pe la spate, ochii se topesc de mulțămire. E ca în vechile *kermesse* ale măștrilor flamanzi, unde fiecare e prea ocupat de lucrul său ca să se poată scandaliza de ce face aproapele. Și, mai știi ? cu schimbarea totală ce se petrece în omenire, poate că acesta e noul ideal de iubire la capătul celor șase zile de cîinoasă muncă, ceasul de după primblarea de duminică, înaintea tuturor, exhibarea frumuseții sau voiniciei tovarășei, a tovarășului ca exhibarea mîndră a unei rochii, a unui mărgăritar, a unei pietre scumpe. Și, pe urmă, viața e grea, și răspunderea mare ! Familia deci va cădea, în această risipă a tuturor datinilor și credințelor nădăstare, în domeniul arheologiei pioase ! Iar erosul american, în a șaptea zi după *Biblie*, îi va lua locul...

Note de drum, 1913

ÎN DRUM. GERMANIA DE DUPĂ RĂZBOI

Am străbătut o Polonie pe care ar trebui s-o cunoaștem mai bine. Pe aurul grânelor care acopăr fiecare colț al fecundei Galiții o populație întreagă stă aplecată, cu bucuria libertății cîștigate ; nici o haină murdară în toiul lucrului ; nici o atitudine leneșă ; nici o privire nemulțămîtă. E ca mobilizare pașnică a unui popor agricol. Spre gările înflorite de mușcate se îndreaptă carele cu snopii grei.

Pădurile s-au păstrat. Ele dau farmecul varietății celei mai pline de neașteptat, fondurilor întunecate, adînci care încunjură acest spectacol de idilă plugărească.

Apoi, cînd nisipul se întinde peste tot, intrăm în iadul de muncă al minelor cu sutele de coșuri răsărind deasupra înaltelor ziduri, al căror roșu de cărămidă liberă e înnegrit de fumul tuturor sfortărilor dureroase ale unei omeniri care suferă în această viață de iad, dar nu se lasă.

Lîngă Katowitz siluetele înalte, masive ale paznicilor frontierei germane. În cuvinte de comandă se face revizia călătorilor și a bagajelor.

Un Berlin înnoit, chiar față de acela, în plină transformare, spre democrație și petrecere, dinaintea războiului. Un Berlin de sălbatecă muncă perfect organizată, în

urletul miilor de mașini supuse inflexibilelor regulamente proclamate prin luminile multicolore ale semnalelor, în alegerea pripită a meschinilor velocipede, în valurile de mulțime care intră și iese din fabrici și din magazine, Capitala potrivită a unei țeri care și-a refăcut moneda — o „marcă“ patruzeci de lei —, care și-a popularizat baza economică, atrăgând pe muncitori la opera „industriiei grele“, care a anualat acțiunea comuniștilor cu toate succesele lor electorale (peste patruzeci de deputați) și procesiunile (500.000 în april' trecut la Berlin). Se poate refuza admirație acestor imense succese, acestei uriașe dezvoltări a tuturor puterilor omenești și, nu mai puțin, precizunii de ceasornic, liniștii de laboratoriu, în care se petrec toate aceste lucruri, așa de mari ?

Alături însă, pentru cine nu caută numai bilanțul economic și nivelul de „bună stare“, scăderi, triste și iremediabile scăderi. Tot ce era prestigiu, tendință de „a impune“ — *imponieren* — s-a dus. Pajurea prusiană pe care răposatul pictor Lecomte du Noüy ni-a dăruit-o, de dragul regelui Carol la Curtea de Argeș, mai figurează pe frontonul clădirilor publice, pe căsuțele galbene, ale poștii ; Germania e încă un Reich. Dar foarte rar se vede armata și gesturile pe care le mai încearcă aduc zimbete și un sentiment de pronunțată antipatie. Până și coiful cu țep a dispărut de pe stradă, înlocuit la sergenții de stradă printr-un ciacou de formă austriacă. Nu mai trece ca odată garda cu tuilul de coadă de cal pe care sunau clopoștii. Cei cari se gîndesc la trecut și vibrează la semnele lui, există și sînt mulți, dar nu se văd decît la anume demonstrații. Pe fostul ofițer îl simți doar, în mulțimea care-l cotește — pe *dînsul* ! — după căutătura ascuțită, poruncitoare, în care e și o umbră de melancolie.

Lucrul se face bine și la timp, dar nu cu migala pedantă de odinioară. La restaurantul gării unde ne coborîm parchetul nu e curățit din vremuri imemorabile, chelnerii poartă haine care par culese din gunoi, lumea care

se adună se îmbracă pestrîț și adesea cu oarecare neîngrijire. Deși reprezentînd o muncă atît de bine răsplătită, ei par săraci și, cu toate că înfrîngerea li-a fost ușoară, nu au figuri mulțămite. Pe stradă, la aproape nouă ceasuri, aici mai în margene, stau răspîndite hîrtii, coji de fructe pe care nu le mătură nimeni. O mare pancartă arată unde se pot adresa doritorii de muncă. Se cerșește în treacăt, cu cărți poștale ilustrate și fără.

Ura contra francezilor pare a fi dispărut. Foile republicane înseamnă recunoscătoare buna primire a coloniei de copii trimisă în Franța și pe care o va primi la Hotel de Ville din Paris însuși d. Herriot ; se dau scrisori care vorbesc cald de oaspeții de dincolo de Rin ; se arată satisfacție pentru sosirea a cîtorva copii de acolo cu colegii germani întorși.

Democrația nivelează. Nu mai poți osebi pe burghez de lucrător, afară numai cînd acesta vine, cum e deseori cazul, din vreun colț de provincie, cu vechea lui haină ponosită, aducîndu-și și nevastă bătrînă cu pălărie arhaică în cap. Încolo aceeași ținută de oameni ocupați, foarte ocupați. Rar cite o păreche de *Pumphosen* pretențioși, ca și cum aici ar fi în programul zilei o suire pe munți ; priviri chiorîșe urmăresc orice efortare de eleganță. Griji politice agită acum pe cei cari odată se lăsau în sama împăratului și oamenilor lui cari, pînă la ultimul funcționar, „știi ce fac“. Pe ziduri se cetesc inscripții cu creta : contra marxismului, contra extremei drepte, pentru acest republicanism, care se enervează de orice atac mai ales din partea oamenilor tradiției ; un ziar atacă pe istoricul Delbrück, a cărui carte, o adunătură de articole, rîzînd de răposatul președinte Ebert, s-a împărțit la premii.

Ceea ce lovește dezagreabil în aceste minunății ale tehnicei celei mai înaintate e lipsa de originalitate. Genunche femeiește goale mai mult decît la Paris, pălărioare-cutiute pe capetele tunse, eleganță de împrumut, blocuri de piatră cu puține și sumbre ornamente de-a lungul dreptelor străzi

fără farmec. Berlinul acesta însă a împrumutat întotdeauna, cu o sîrguință inimitabilă. Supt Frederic al II-lea modelul era Franța lui Ludovic al XV-lea, supt Wilhelm I-a aceea a lui Napoleon al III-lea ; acum America, adevărata învingătoare a tuturor, stă înaintea ochilor cu farmecul bogăției și puterii sale. O firmă se cheamă Hermarestaceastă împărechere între zeul Comerțului și al Războiului, această strămutare a militarismului necruțător în domeniul producției economice caracterizează momentul. De ce ar avea o literatură și o artă, de ce și-ar păstra rangul vechea știință ideologică ?

Zăbavă de o zi pentru plecarea în Scandinavia. Trenul de Sassnitz are un singur vagon pentru Oslo, cuprinzînd trei locuri de clasa I și cinci de a II-a, care se dau și de două ori. De unde îmbulzeală, ceartă. Locurile acestea abia cuprind un om și e vorba de un drum care ține vreo douăzeci de ceasuri. N-avem deci numai noi privilegiul acestor neajunsuri. Ele sînt aici așa de mari încît trebuie să dai jos din tren bagajele și să aștepți un moment mai prielnic. Conducătorul suride „democratic“ în acest haos ; așa sînt vremurile !

Cercetez din nou — după aproape jumătate de veac — p parte din Muzeul de antichități. Lovește neplăcut încercarea de a da un cadru contemporan pentru expunerea obiectelor. Grecoalele coloane roșii, zugrăvelile de deasupra distrag atenția. Și e păcat, căci astăzi colecțiile cuprind rezultatul bogatelor săpături din Milet, din Cipru și din toată această regiune în care arhaismul are și un pronunțat caracter asiatic. Între obiectele romane splendide figuri alegorice decorative din Forul lui Traian, scene de naturalism grațios ca tînărul sclav cu gluga trasă peste capul lui de copil, și, între figurile imperiale, superbul cap ale lui August, puternic și delicat desfăcut din concavitatea cadrului său. Egiptul, unde, iarăși, albăstriturile de contrafacere de pe pereți distrează ca și bizarele scări au-

rite, pe mai multe rînduri, Ramses al II-lea și Sesostris sînt uriașii gardieni. Dar lucruri cu totul nouă se adaugă mai ales pentru epoca elenistică. Vechile chipuri fără expresie de la capul mumiilor se transformă. E acum o pictură naturalistă, care notează diformățiile vrîstei ca și osebirile trăsăturilor. Pictura creștină din catacombe a plecat, în mare parte, de aici. Relieful se adaugă și uneori întreg trupul se prezintă cu îmbrăcămintea îngrijit redată. Se merge pînă la prefacerea sicriului într-o statuie de lemn cuprinzînd trupul. O bogată culegere de papirusuri cu contracte și scrisori în demotică, apoi în grecește, pînă la exerciții și școală, urmează.

Vechiul student ce eram eu acum nu mai puțin de vreo patruzeci de ani n-a cunoscut nimic decît drumul la Universitate, drumul la Bibliotecă și drumul la Arhive, de unde am adus corespondența consulilor Prusiei la Iași și la București, pe lîngă atîtea revelații din trecutul nostru. Acum abia ajung a vedea acele împrejurimi ale Berlinului, în care munca omenească a izbutit a face din pustia dună de nisip cu sălbatece lacuri pierdute frumuseța unei Elveții nordice prin oglinzile de ape pline de luntri cu pînzele albe în mijlocul făcliilor roșii ale trunchiurilor de molifti. Și abia acum colțul de Franță pe care Frederic al II-lea l-a creat în această margene, la Postdam, îmi vine înaintea ochilor.

Ca să ajungi la aceasă încîntătoare oază de verdeață încunjurînd cu o pioasă iubire castelele unei vieți de eleganță dispărută, de „bune maniere“, de franțuzească voltairiană și de concerte cu flautul, străbați ce poate fi mai urît în ce a dat modernismul beat de tehnică banalei Capitale prusiene. Imitație a turnului Eiffel, Funkturm, pe care joacă noaptea luminile electrice, șoseaua lui Stinnes pentru cursele de automobile, cu valurile unei decadente răpezi, defileul cicliștilor cu șăpci și a ciclistelor voinice cu trupul plin cuprins în flanele roșii și în plutitoare înveli-

șuri de stambă multicoloră, alergarea grăbită pe aceleași roți a muncitorilor cari se uită cu o francă antipatie la trăsurile de lux. Fotografi ambulanți ne cheamă vînturîndu-și operele și învîrtindu-și spre ispitire mașinele. Rar ici și colo se mai păstrează căsuța joasă cu greoiul acoperiș mîncat de mușchi ca în bătrînele cetăți săsești ale Ardealului. Pretutindeni s-a înfipt masiva clădire de vilă din timpurile noastre.

Ești în aceeași împărăție a vulgarității utile și înaintea bisericilor. Postdamului, puternica Sf. Nicolae, biserica gar-nizoanei, înaltă zidire fără stil, tăiată în lung de fereștile mari. Și totuși în aceasta din urmă este mormîntul cuiva care a fost mai mult decît toți purtătorii de coroană ai vremii sale. Frederic cel Mare.

O indicație pe zidul bisericii te trimete, ca pentru cea mai netrebnică din curiozități, la ușa în reparație, în dosul căreia o bătrînă plictisită vinde pentru douăzeci și cinci de pfennigi dreptul de a vedea mormîntul creatorului Prusiei moderne. O mare hală peste care flutură în mai multe șiruri steagurile atîtor biruințe cîștigate de perfectul instrument militar pe care el l-a creat. Loje aurite, pecet-luite cu coroane pentru stăpînitori cari s-au dus. Aceleași coroane înfipte deasupra stalurilor goalei biserici luterane. Într-un colț o altă femeie istovită geme explicația repetată de mii de ori.

Acolo sînt mormintele. Într-o simplă adîncitură a zidului de cărămizi pe care-l acopere rapănul galben al vâp-selilor ce se cojesc se odihnesc de-o parte asprul „sergent” care a fost Frederic Wilhelm I-iu, părintele cruțător al oș-tirii pe care așa de larg era s-o cheltuiască fiul său. Mor-mînt gol, sec, aspru cum a fost și cel de desupt ; te miri de aurul cusut în steagul care se pleacă asupra celui care n-a vrut să știe de cheltuielile zădarnice. Nimeni nu i-a dat coroane de flori și panglici. De partea cealaltă, cople-șit de ofrandele amatorilor de victorii și revanșă, simplul sicriu de metal al eroului.

Atita pentru cel mai mare om pe care l-a dat din provinciile ei mijloace, Prusia armatelor. Și gîndul se întoarce la recunoștința solemnă a gentileței de suflet latine pentru împăratul care, o clipă, s-a închinat aici în fața rămășițelor înaintașului : domul larg desfășurat asupra sarcofagului de porfir al lui Napoleon.

Și totuși afară, drept înaintea bisericii mari și cîrpa-noase, un monument celor căzuți pentru „imperiu și împărat, regat și rege“ în marele război. Parcă era pe aici o republică... O și simți cînd la o cotitură de drum numele străzii împăratului Wilhelm e ciocîrtit de un ciocan democratic la titlul desființat de revoluție. [...]

Mai mult decît în această umedă hrubă Frederic e în creațiunea lui, aceea prin care acest meșter cîștigător de biruințe a vrut să se veșnicească mai presus și decît prin isprăvile lui militare. Acolo unde tatăl său trăise, spre desoperarea nevestei hanovriene cu rude în Anglia regală, cetitoare de literatură franceză, în vechile chichinețe afumate de tabac pe care le moștenise, Frederic și-a afirmat gustul, atît de deosebit, prin grațioasele nimicuri de cochetă ornamentație franceză, de la Sans-Souci, în fața morii legendare care-și desfășură încă aripile negre, de la Orangerie, prin scările și grotele, bazenurile și țîșnirile de apă ale grădinilor nesfîrșite. Și nu departe de acolo, același gust francez, al unei epoci de solemnă întepeneală a dat frontoanele cu statui pseudo-clasice deasupra fereștilor de Versailles și cupolele de aramă, imensele căldiri răstrunate, de la Palatul Nou.

Pînă mai ieri aici își petrecea verile urmașul căruia Frederic îi lăsase numai ambiția, patima de a domina, nu romantismul neînfrînat capabil de a-l duce în prăpăstii, venindu-i de aiurea. Acuma porțile de fier care duc la pajiștile îmbălsămate în jurul trunchiurilor uriașe sînt deschise orișicui. Părechi se înfundă prin aleile în care începe a răsări cîte un colț de iarbă. De-o parte tineri la braț, cari simt nevoia de a-și ascunde dragostea în acest

colț de poezie naturală neasămănată, de alta bătrini ale căror femeie tirăsc cu tristeță moda din alte timpuri. Cu ei se strecoară melancolic o epocă detronată și umilită. Și iată că o femeie în vîrstă apare, înfășurată în zăbranicul negru ce atîrnă de pe pălăria demodată pusă pe o pieptănătură din alte timpuri, o rochie neagră de pe atunci se lasă pînă la pămînt. Singură, dreaptă și severă ea trece înainte fără a privi pe nimeni. E o nobleță deosebită în pasul ei care samănă să lunece pe parchetul unei săli de bal la curte. Ajunge în fața terasei în care încep a crește puieți de ulm și de frasin pe cari, cu toată îngrijirea admirabilă, nu-i smulge nimeni. Se oprește, cuprinde cu o privire fațada oarbă, mută, și apoi, smulgîndu-se cu un gest, pierе în ușoara ceață a serii răcoroase care coboară.

„Ziua Constituției“ e la 11 august. Se iau măsuri pentru împodobirea orașului; primarul din Berlin cere populației învederîndu-i folosul „organizației celei mai democratice“, să scoată steagurile; se dau premii școlilor (cartea lui Delbrück s-a retras). Dar la München se refuză de către consiliul comunal orice serbare. Serbarea nu are un caracter oficial; nu vor fi steaguri:

În același timp însă, moartea fostului mare duce de Baden, Frederic al II-lea, un bun bătrîn cu ochelari, de șaptezeci și unu de ani, de douăzeci de ani bolnav de inimă, trece ca un simplu incident, măcar aici, deși se recunoaște cît bine a făcut acela a cărui mamă era multiubita fiică a lui Wilhelm I-iu, Luiza. Mai mult loc se acordă altui dispărut, criticul de artă de la unul din ziarele berlineze.

Cunoșteam pe vremuri un singur Berlin: acela care de la aleele umbroase ale Thiergartenului, pe supt poarta intrării triumfale de la 1871, cu victoria de aur zbătîndu-și aripile deasupra coloanei, ducea prin solemna primblare a „Teilor“ la Universitatea cu un așa de sever fronton, la Biblioteca arcuindu-și stîlpîi clasici, la palate: al

împărătesei lui Frederic cu stilpii restaurației antice, al împăratului cu fațada-i din secolul al XVII-lea, la biserica Domului, care se dărâma atunci ca să facă loc unei zidiri mai mari după planurile tânărului despot imperial, care era întreținut în credința că se pricepe la toate mai bine decât cei cari trebuie să se priceapă, la Primăria de înfocată cărămidă roșie, și undeva pe acolo prin fund la Archive. Friedrichstrasse tăia acest complex de distinse clădiri solemne și grele. Abia începea să se zbuclume de o nouă viață, astăzi atât de învălmășită, Leipzigerstrasse. În acest cuprins istoric se purta întreaga viață a Capitalei încununată de victorie ; pe aici trecea fulgerător, cu vinătorul împănat pe capră, palidul suveran alături de grăsuța, zîmbitoarea lui împărăteasă, pe aici se purtau în alai trăsurile Curții când se aducea câte un mare oaspete străin, invizibil după geamurile întunecate ale cupelei, ca Nicolae al Rusiei, pe aici paradă vechea gardă cu ciacouri înalte fredericiene ori cu coiful de argint sprijinind mîndra acvilă imperială.

Acum e liniște și o oarecare discretă tristețe. Cîte o barbă sură aplecată gînditor spre pămîntul care nu se mai cutremură de trufașe cavalcade. Tot ce supraviețuiește acestui romantism trece nebăgat în samă : prinții și generalii din piețe și de pe poduri, figurile alegorice care-și încoardă mușchii și întind săbiile. „Eroismul“ acesta de comandă pare a fi uitat acolo de un negustor care nu și-a aflat clientelă. El împiedecă, încurcă — și trezește sentimente de jenă. De la Arsenalul clădit de Frederic I-ii, mîndrul prim rege, pitic și cu picioarele strîmbe, nu mai iese un public cu fața aburită de mîndria de a fi văzut steagurile cîștigate în atîtea lupte. Reichswehrul trimete pe străzi tinerii în uniformă verde ca a cîmpiilor de hrană și a pădurilor ocrotitoare, și ei n-au arme în mînă.

Mai departe mult decât Primăria întrecută de atîtea alte clădiri care răsar neconținut din spărtura vechilor case modeste este actualul centru, cu necortenita proce-

siune a automobilelor pe două, pe trei rînduri, manevrate cu o perfecție neimitabilă a gestului de blondul sergent spîn al Schupoei (Schutzpolizei), în care nu mai e nimic din brutalitatea predecesorului cu favorite de la 1780 supt coiful cu virf. Prăvălii de toată mîna, cu același aspect, nici una din ele cu vreo invitație la luptă și la glorie ; se invocă neutralitatea, se cheamă toate națiunile fără excepție și lîngă gimnaziul roșu din fața casei unde stăteam odată, acum aprôape o jumătate de veac, din Dorotheenstrase, cu amintirea mamei celui de al doilea Frederic, un restaurator poștește în englezește pe „cunoscătorii“ în materie de gătire.

Totul într-o ordine perfectă, pe cel mai bun pavagiu din lume, asfalt sau granit, fiecare, în calculul perfect al datoriei sale, făcînd cît mai puțină mișcare alături, cît mai puțin zgomot. Idealul mașinei umane de laboratoriu economic. Nici o ispită, nici un farmec : fiecare la locul lui, și cît trebuie. O atmosferă de anonimat peste case ca și peste oameni. Mașinația cea mai precisă în continuă acțiune, la lumina zilei ca și noaptea, cînd e o feerie de lumină de la un capăt la altul. O neîncetată rostogolire în ritm surd, monoton, a vehiculelor în dosul cărora e omul care în el însuși nu mai interesează.

Iată-ne în cartierele muncitorești. E o uimire — și o faptă bună fără păreche. O minte luminată, o neînfrîntă voință, o supraveghere de fiecare moment, care mișcă în lungul zilei de-a lungul pajiștilor mașinile de tăiat iarbă, au creat maximul de fericire materială la care poate aspira și lucrătorul cel mai pretențios pentru dînsul și familia sa. Case convenabile, cu cîte două-trei rînduri, solide, exemplar de curate, nu fără o originalitate de stil care nu dă în modernismul exagerat, largi ferestre, balcoane aerate — și, mai ales, de la un capăt la altul al fațadei, rînduri întregi de flori, roze, roșii, ca niște acriene

brîne de frumuseță vie, de ieftină și proaspătă poezie prin care se îmblînzesc pe încetul și sufletele cele mai dure. Spații largi pentru jocul copiilor, pădurici bine împrejmuite, cinematografe, săli de petreceri, grădini : un babilonic magazin de toate cele se clădește din beton. Trec fernei îmbrăcate ca burghezele cu ceva stare și se zbeguie copiii sănătoși și drăgălași.

E rezolvirea chestiei sociale ? Încă nu. Munca nu e asigurată, deși, cînd o capătă cineva, e așa de remuneratoare. Vezi omul acela cu obrajii galbeni scobiți de oftică ducînd de mîină o femeie cu ochii plîși, care-și ține în fustă copilul, și el îngrijorat fără a pricepe totul... Par a fi destui. Așa o cere lupta anonimă pentru cîștig cu banul, culles de pretutindeni, al capitalistului totdeauna absent.

Dar mai e ceva. Nu mai e cine, în această ireligiozitate a protestantismului veșted, să vorbească sufletului, inimii, măcar cum o face catolicismul sentimental aplecat asupra capetelor de simplitate bună ale femeilor și copiilor. Cultura laică nu servește la nimic în ce privește adîncurile. N-am văzut în lungul și în latul cartierelor decît o biată librărioară îngustă, și, pe o piață săracă, un singur anticvar de cărți clasice. Chioșcurile ziarelor nu dau literatură. Copiii, după o anchetă recentă, nu cetesc decît mai numai literatură criminală sau rușinoasă. Se constată că înțîia nu produce decît aprobări teoretice ; cea de-a doua pare mai producătoare de rezultate.

Arta ea însăși dezertează de la datoria ei. Am vizitat — în palatul, dealtfel destul de meschin în rîndul de locuință al stăpînilor, și de-a dreptul sărăcăcios, în virful scărilor întortocheate, pentru personal, în care locuia prințul moștenitor, iar înainte luminată mamă a lui Wilhelm al II-lea, împărăteasa Frederic — muzeul de artă modernă instalat în odăile despoiate de mobile. Ceva sănătos încă din producția ultimului sfert al secolului al XIX-lea, dar fără plan, lucruri răzlețe, cu subiecte diverse, după comenzi și cu variații neașteptate de inspirație la același pic-

tor. Într-un culoar o rară colecție de pictură și sculptură franceză : patru Rodin, două portrete de o extraordinară fineță și putere de expresie și statuia *Gînditorului*, aplecată într-o liniștită încordare a tuturor mușchilor asupra cugurării care se desface. Un Manet din cele mai frumoase prin claritatea și naturala lui, cîteva pinze mici de Monet, un *pointillé* de Sisley, unul de Signac, viguroase schițe de Degas, flori de Cézanne, un portret de Renoir, o fată de țară cu străbătătoarea privire îndelungă, care spune o întreagă psihologie rurală, un Pissaro. Nu se putea face o mai fericită alegere. În celelalte săli zburdă însă cea mai destrăbălată nebunie, Kokoschka lângă Picasso și întreaga serie a maniacilor și șarlatanilor cari dezonorează epoca noastră, în manifestațiile prin care mai ales sînt a se judeca societățile omenesti. Un neom dintreăștia a pus cu creionul supt un cap pătrat, dublu, cîteva liniuțe ca rădăcinile, a scăldat totul într-o zămă de culoare vagă, și a intitulat lucrarea lui : pescuitorul cu undița. Un amestec de linii învălmășite din care se desfac două sinuri și un cap de cocoș de hîrtie se cheamă „*Erotica*”. O întortochiere de crăci roșii e „triplă simfonie” sau așa ceva. Rareori, în flori, în peisagii, o oarecare viziune nouă. Cutare a redat într-o prezentare-n lung strada de azi, cu deșirarea în mai multe linii a automobilelor și autobuzelor. Curentul pare că vine spre tine. Niciodată ca în această epocă nenorocită dreapta judecată nu s-a plecat mai rușinos înaintea insanității, care a palmuit-o. Și din acestea sufletele muncitorilor trebuie să ia atmosfera morală prin care, ieșiți din vuietul mașinilor, viața li se poate face tolerabilă...

În Neu-Cöln locuitorii au votat în număr strivitor pe aceia cari vorbesc de o altă viață. Nu acum întâiași dată o realitate tolerabilă e sacrificată de neliniștitul suflet omenesc speranțelor care niciodată nu se pot înfăptui.

Totuși pentru intelectualii încă tolerați pe lume, Germania, cu Prusia în frunte, lucrează mai mult decît orice altă țară. Dintr-o statistică recentă extrag aceste cifre :

24.866 opere nouă în 1927, 6.860 de reviste. Biblioteca Statutului din Berlin are 2.128.707 cărți tipărite, 56.810 manuscripte ; 113 alte biblioteci îi stau alături. Budgetul ordinar se ridică la 267.000.000 de mărci aur (de 40 de ori mai mulți lei), cel extraordinar al 265.000.000.

Încep cele dintâi steaguri ale serbării Constituției. „Spiritul republican prinde”. Ba chiar în mai multe sensuri. La Hamburg, ca măsură de precauțiune, se opresc procesiunile oficiale. De câteva luni, stînga comunistă e în creștere. Ni se spune că totuși capitaliștii mențin lefiele de neapărată afirmare a „proletarului”. Și acesta, cultivat, legat strîns prin asociații vorbește limbajul libertății după singura gramatică ce-i stă la îndemînă : a comunismului. Alții o iau pe calea atacurilor individuale, ca în filmele americane : ieri seara, cu bicicleta mecanică, s-a atacat, în trei, un automobil.

Dar orice formă de stat ar fi sau ar veni, un lucru rămîne : imensul avînt constructiv. După exemplul Americii, unde casele cu cinci rînduri (limita e treizeci și șase) sînt decretate, la New-York, teren de construcție, întregi blocuri de frumoase clădiri se evacuează pentru a se distruge. „Berlinul se reface întreg” după ambiții pe care războiul nu le-a potolit și care se ascund numai cînd e vorba de a sabota pe creditorii statului.

Și ce nu se reface, în această mare țară absolut nepredată ? Amabilul agent de la răspîntii e un subofițer care peste cîțiva ani va face loc altuia. Cadrele se pregătesc și oricînd armata poate răsări întreață, ca odată.

Teri scandinave : Suedia și Norvegia, 1929

DIN TIROL

O dimineată de februar, senină și rece. N-a nins de mult în Innsbruck, așa că munții încep a-și pierde albul veșmînt de iarnă. Din loc în loc numai, în adînciturile carstice, care-î brăzdează, zăpada trandafirie scînteie la soare.

Sînt atît de aproape înălțimile, atît de zdrobitoare pentru micimea orașului, încît le vezi numai pe dinsele împrejmuint din toate părțile un orizont înăbușitor de îngust.

Întinderea e înlocuită prin înălțime. Ochiul nu privește înainte, ci în sus. E înalt și cerul de o depărtare nesfîrșită, foarte luminos acum și rece. Nu e ca în Italia, un cer care cheamă la rugăciune, ci unul care pare c-o respinge.

Și totuși ce înălțătoare de suflet, ce evlavioasă e această natură întreagă ! Innsbruckul e un orașel foarte pașnic, foarte plăcut, dar cea mai zgomotoasă capitală de pe lume și-ar liniști fierberea în acest văzduh imens.

Tot ce e omenesc e înghițit, anulat de măreția tăcută. E ceva nespus de religios într-însa : pare o biserică ideală, în care Dumnezeu însuși slujește o liturghie mută.

În aerul desăvîrșit de limpede — ochiul cel mai slab deosebește căsuțele ascunse pe coastă, vitelă ce se zben-

guiesc pe culme, țeranii ce se strecoară pe cărările prăpăstuite — clopotele sună. Nu e o greoaie armonie ca în așezările din șesuri : limbile de aramă cîntă aici muzica simplă a clopotelor de turmă. Se aud toate lămurit, nici un glas nu se pierde în celelalte ; parcă simți răspîndirea undelor melodice în aer, stingerea lor treptată. Dar imensitatea le îmblînzește.

Supt parapetele înalte, Innul argintiu trece. Un rîu de munte limpede și harnic, care se grăbește vesel spre cîmpiile Bavariei, spre marea Dunăre, care-l așteaptă. Aici e numai o scurtă dungă strălucitoare. La un capăt și la altul, munții uriași îl înghit fără să-l poți urmări cu ochii.

Din turnurile bisericilor, care par, cu toată mărimea lor, niște jucării de copii, clopotele sună.

O suire pe munte. Întîi banala șosea, bine îngrijită, cu hotele curate, firme franțuzești, oameni care se plimbă. Apoi drumul se face rău, îngust, cu risipiri de pietre pe alocurea. Nu e încă pădurea de primăvară, cu cărare veselă de iarbă tînără, cu crengile împoporate și pline de glasuri. Numai brazii stau drepți, mișcîndu-se la bătaia vîntului fără un foșnet de frunze mai lămurit : sînt copaci pe care-i cere o natură, religioasă ca aceasta, făcliile fără de număr ale templului.

Deodată vederea se deschide înspre oraș. Văzut de aici, fără comparație, el înseamnă ceva. Pare mare și frumos : pădurile Innului, bisericile în stil iezuit, casele grămădite se strîng unele lîngă altele, în acest spațiu așa de mărgenit. Innul strălucește metalic : îl urmărești acum pînă departe prin văile pe unde se strecoară, văi pe care le-au tăiat, în vremurile de acțiune epică ale naturii, alte ape decît acest șivoi strălucitor. Deși e așa de departe, sunetul trîmbiților unui regiment ce trece se aude ca și cum ar fi lîngă tine.

Un platou pe înălțimi, de la care duc alte drumuri tot mai sus. O înflorire de sfîrșit de iarnă pe pămîntul pietros, sămănat cu ace de brad uscate, care par cuie ruginite. Un

fel de viorele vinete, apoi o floare albă ca ghiocelul, dar mai înaltă, mai fină, cu niște stamine galbene ca aurul ; un fel de crin delicat, care se nimicește îndată, ca o floare de omăt. În văi, negurile serii se aștern albastre.

Și acuma omăt, un omăt polar. Nu mai sînt munți, nu mai e cer. În aerul întunecat, pe care negurile coborite îl îngreuie, fulgii deși ca o pînă cad liniștiți, uneori în mase mari de zăpadă legată.

Orașul e mărgenit de o șosea, și-l încunjur pe această vreme. Margenile munților, valea, acoperemintele sînt cu desăvîrșire albe : nefiind vînt, crengile îngreuate ale copacilor nu strică monotonia aceasta tăcută. Merg în urmele adinci lăsate de care : din loc în loc cîte un copil, cu ghiozdanul de școală la șold, trece roșu și vesel de această splendoare iernatecă. Cimitirul e îngropat supt giulgiul fără pată așternut peste morminte.

Tăind ca fulgerul drumul, trece gîfîind trenul și, în aerul greu, aburii cei noi rămîn ca un lung balaur fantastic care abia se topește la margini.

Acum e pe deplin primăvară. Pînă la castelul Ambras, e un adevărat covor de flori. Amestec haotic de turnuri galbene, castelul arhiducelui Ferdinand se întrevede din mijlocul copacilor bătrîni ai parcului.

Sînt pentru a nu știu cîta oară la picioarele muntelui, pe care se sprijină zidirea, bogată de atîtea amintiri istorice. Cărarea ce ți se înfățișează e strîmtă și întortochiată între case și dumbrăvi, sămănată cu sfărîmături de marmură pestriță. Jos, în vale, e un martie care se apropie de bogăția sfioasă a lui mai ; la cîteva sute de pași de costișă, curțile sînt pline de zăpadă imaculată. Cîteva perechi țărănești băltăcăiesc înaintea mea prin lapovița în care dezghețul a prefăcut drumurile. Tipuri curioase, în fețele cărora se topesc caracterele a două rase : ciolane teutonice solide, acoperite cu pielea uscată și oacheșă a romanului.

Chipuri cu ochi negri, fața rotundă și brună, vulgarizată de roșeața puhabă a Germaniei, au o limbă potrivită cu asemenea trupuri : o nemțească armonizată, vocalizată, de amestecul cu pronunția clară a italianului. Vorbesc puțin cînd sînt treji ; au tăcerea, dar și seninătatea țării lor idilice și mărețe. În castel, văd iarăși uriașele arme ale unor timpuri, mai voinice, mărunțișurile lăsate în urma lor de vremurile ce s-au dus, ele așa de mici, acestea așa de mari și zgomotoase — ca prundul aruncat de mări și oceane de mult secate. În săli pline de umbră, de uitare și de farmec istoric, veacul al XVI-lea întreg îmi trece pe dinainte, în tablourile cojite, care atîrnă de pereți : grasul Rudolf, principii austriaci, Ferdinand de Tirol, cu fața busnată, Filipina Welser, poetica Filipină, luată din dragoste de acesta — față rotundă, albă, cu ochii naivi și limpezi, — prințese cu talia zdrobită de corsete ca niște platoșe, turci și turcoaice, filozoful Vlad Țepeș cu ochii extraordinari de mari, în fața smeadă și slabă, drăgălașul Ștefan Voevod al lui Petru Șchiopul.

Ploua la Innsbruck : trenul despică o mare de neguri. La casa de tir se aud împușcături ritmate din amîndouă părțile văii prin care trecem. Sînt culmile verzi pe care le ascunde acum ceața, și pe aceea din stînga te duci, cale de ceasuri întregi, pe cărări de pădure, drumuri stîlcoase, prin cimitire, care te împacă aproape cu moartea, la lacurile de sus, așa de albastre și de liniștite, supt cerul larg al platourilor înalte.

Amiază. Se face lumină, și, la îndepărtarea negurii — ești în altă lume. Au scăzut munții : nici văi adînci, nici coaste sure și prăpăstuite : de pe muncelele rotunde izvoarele cară pulbere granitică, cu colori feerici : roșii ca para focului, albastre, violete ca ametistul. Tot pămîntul e acoperit de blocuri, de pietricele, de prunduri și țărnă, multicolore ca niște aripi de fluturi. Cerul e mai închis și mai aproape. Aerul cald, ca dincolo de munți, în Italia.

Un vînt abia simțit mișcă platanii cu frunza lată, pinii maritimi drepți și negri, ca niște făclii funebre. Printre plopii cu frunză întreagă, alcargă vița de vie italiană.

Și iată Bozen.

Grădini și iar grădini, cu trandafiri înfloriți, salcîmi albi, galbeni, roșii și vineți, plante exotice cu colorile strălucitoare. E o nespusă lumină și un miros dumnezeiesc în aer. Mănăstiri vechi, biserici bătrîne, care sînt cu totul din Italia — așa de deosebite de stilul german, administrativ și rece al celor din Innsbruck. Un cimitir întunecat în flori, în care fluturii copleșesc pietrele funerare, supt naivele fotografii înroșite de soarele anilor. Portice aici și de-a lungul stradelor, adăpostind un popor amestecat, pe care-l stăpînește verva și frumusețea Italiei. Turnuri romane se zăresc pe dealuri, cu cărămida arsă făcută pentru veșnicie. Peste zidurile vechi și joase ale grădinilor, se pleacă frunzele colțurate și cîrceii de viță, strugurii mirositori de salcîm albastru. Ca niște mere ce încep a se auri, portocale scînteie în mijlocul frunzelor lucioase.

Apoi, din fuga trenului, ce despică aerul purtător de mirosuri, Trento apare, risipindu-și în pulberea granitică, cu vegetația rară, bisericile italiene, zidurile roșii și casele ciudat clădite. Și apoi muncelile scăzînd pînă la dealuri, dealurile topindu-se în cîmpia maiestoașă italiană, singuratecă și tristă, peste care domnesc pinii maritimi imenși, cu frunzișul des și negru. Iată zidurile albe ale Veronei.

Pe drumuri depărtate, 1904

NOTE AUSTRO-UNGARE

La un ceas de Salzburg, Frankenmarkt arată unde se mîntuie tutelarea episcopului. Un *francum mercatum*, care n-are nimic aface cu francii ori cu altă nație. Cutare biserică al cărui turn se termină cu un bulb amintește pe ale noastre din Moldova, care, de altfel, prin Bucovina, imită, cum am spus, din secolul al XVIII-lea încoace, Austria.

Pînă în marginea Vienei, a doua Romă catolică, zidurile cele mari, ca lingă Laubach, vor fi mănăstirile pentru sute și mii de călugări. La Linz steaguri roșii și albe, în gară, dar cu economie. E o expoziție a oteleriei.

La Viena, gară pe jumătate întunecată. Ceva apasă asupra lucrurilor și oamenilor. Serviciul se face cu o nemulțumire înceată.

Apoi, a doua zi, Ungaria, care ține să se prezinte întreagă cîtă e (trenul a făcut de la Viena nouă ore). Cîmp foarte bine lucrat, case curate ; în gări totul pregătit pentru a fi văzut de străin. În cutare margene de sat, exercițiu militar cetățenesc. Pe alocuri e mare numărul caselor noi. La marginea drumului nici o ruină, nici o casă neglijată.

Ni se oferă în tren radio — de ce ? — și schimb de bani.

Biharkeresztes. La graniță toate varietățile vechiului chipiu austriac : la poștă, la vamă — și cu o sabie lungă ca ale vechii gărzi civice. Gradele de ofițeri se păstrează în stelute la guler. Și colorile obișnuite atunci : albastru închis, roșu de foc, verde, galben. Ce-o fi căutînd la un băietan cu cizme, care duce gazete, cea mai autentică beretă iugoslavă ?

Conducătorul nostru, foarte neglijat, are pantalonii pînă la glezne. Nu ne-om învăța niciodată să înțelegem ce este o graniță ?

Dar de aici înainte pînă la Oradea și pe linia Crișurilor către Piatra Craiului, în peisagiul celei mai dulci primăveri, ceea ce știm de mult s-a prefăcut atîta... Pretutindeni casa de lemn s-a acoperit cu țiglă nouă ; ca un ursuleț stă aiurea vechiul sălaș bubos cu cele două ferestuici lîngă ușa. Pe alocuri, se caută, pe toată fațada, ori supt strașină, colorile României. Strălucitoare porturi împodobesc trupul gingaș al femeilor. Fete cu crăci de liliac înflorit în mîini bat cărările.

Nicăieri omul nu e mai mult o podoabă a naturii.

Priveliști elvețiene, 1939

TREI CAPITALE NORDICE

HAGA

Îndată ce ai pornit din Emmerich, stația de graniță, te simți, în adevăr în altă țară, cu toată asămănarea pământului și identitatea rasei. De pe perinele portocalii-orange, o aluzie la Casa domnitoare, de Oranje-Nassau, pe care olandezii o încunjură de atîta iubire — vezi clasicul peisaj neerlandez, pe care orice om cult îl cunoaște prin lucrările pictorilor din această țară. Pretutindeni verdeată umedă, cer albastru blînd, văzut prin aburi, sau nori groși, cenușii, canale cu apă stătută, verzie, la termul cărora așteaptă grele lunturi de transport, drumuri de cărămidă pusă în lung, cele mai minunate strade de pe lume, mori de vînt cu aripile înalte, negre, ca niște sperietori uriașe, vite albe, grase, frumoase, rătăcind prin ierburile înalte ale pășunilor, case trandafirii, violete, făcute din cărămizi aparente și strălucind din toate geamurile lor convexe, curate ca un pahar. O organizare așa de desăvîrșită a muncii omenești, atîta liniște curată plutind asupra luptelor, ostenelilor și suferințelor vieții, atîta putere în stăpînirea, îndreptarea, întrebuintarea naturii nu s-au pomenit în alt loc și în alt neam. E, fără îndoială, o despăgubire pentru sublimele frumuseți ale stepelor fără de margini, ale înalților munți

prăpăstuiți, ale lanurilor fără de capăt și pădurilor adânci, bătrine.

Dacă te uiți împrejur în vagon, vei întâlni foarte rar femei, foarte rar public ales, călătorind pentru petrecere ; străinii din Anglia, din Germania, din Franța, care vin pentru minunatele muzee și opere de artă ale Olandei, sosesc și circulă numai în anumite luni ale anului. Lumea trăiește mai mult închisă în orașul său, după vechea tradiție de nemiscare a evului mediu, iar de la un oraș la altul sînt tramvaiele cu aburi, mai comode. Vei vedea însă destui burghezi grași — gloria istorică a Olandei — și destui ovreiași cu limba ascuțită ca un briceag și neobosită ca un fierăstrău mecanic.

Opririle sînt scurte, la gări mici, fără lux. Mișcarea e puțină, fiindcă treburile dese sînt ca omnibuzurile în această țerișoară așa de bine locuită. Trenurile sosesc, se mișcă, pleacă, fără mare zgomot ; fiecare-și găsește locul ca și cum l-ar fi oprit dinainte ; alergăturile nervoase lipsesc, convorbiri abia se aud ; restaurantele și bufetele sînt aproape goale ; negustorașii de ziare, cari vînd enorme caiete după moda englezească, *Courrant*-ele cu litere mici și materia savant împărțită, par că sînt tocmiți anume de cumpărători ; șapci strălucitoare, uniforme militarești, nu se văd la funcționarii celor două administrații de cale ferată — *spoorwegen* (drumuri cu șine) — : a statului și cea oînzdează. Și oamenii merg aici ca o moară, ca un canal, sistematic și tăcut.

Să aibi norocul de a sosi la Haga noaptea. Dacă ai intrat în oraș — bine cucuiat în marele landau ca o corabie, pe care-l mîină un gras birjar tăcut — chiar și înainte de miezul nopții, vei găsi pacea elegantă a unui salon de bal după ce s-au stîns luminările. Supt verdeața ocrotitoare a bogaților arbori bătrîni, se întind stradele largi, de pe al căror pavaj de cărămidă, îngrijit ca un parchet, s-a măturat orice fir de praf ; alți arbori încunjură, la mici distanțe, liniștite piețe pătrate ; canalele dorm, negre ca păcura, în

umbră altui frunziș. Treci încet-încet, cu o huruitură moale, printre case cu două, cu trei rînduri, care par vitrina unui, bogat magazin ; căci aproape toată fațada o prind geamurile ce strălucesc la lumina felinarelor cu gaz. O umezeală răcoritoare plutește în aerul tăcut. Nu întâlnești alte trăsuri decît tot birje care vin de la gară încet-încet, ca și cum n-ar voi să tulbure pe atîția pașnici cetățeni cari dorm, de la ceasul pe care-l hotărăște tradiția oricărei familii cumsecade ; trecătorii întîrziați sînt o raritate ; gar-diștii se țin cu discreție la o parte, apărînd somnul orașenilor, dar fără să fie văzuți, fără să țopăie și fără să șuiere.

La mai toate hotelurile luminile sînt stinse, și, cînd sosesc la hotelul unde sînt deprimi, la bunul hotel, vechi și modest, al Leului de aur — *de goldene lieuw* — trebuie să sun îndelungat și să aștept pînă ce vor scăpăra în întuneric cele dintîi flăcări de chibrit și, după culegerea neapăratei informații, se va deschide greaua ușă din față, supt chipul de ipsos al leului aurit.

Și, odată ce voi trece pragul, voi întîlni același chelner brun, cu gesturile politicoase, care-mi va vorbi franțuzește, cu silințe către un accent curat — fiindcă mă crede francez, ceea ce e în Olanda un mare semn de cinste — aceleași coridoare negre, în pîsla cărora se înăbușă zgomoatele, aceleași scări înguste, aceleași ganguri capricioase și aceleași odăi patriarhale, cu ceasornicul supt sticlă și înaltele paturi de lemn vechi, în care adormi ca în casa părintească, pe cînd afară, în curtea pătrată, mai adîncă decît o fîntînă, vîntul fluieră cu deznădejde și picături mari de apă, scurgîndu-se pe coperemintele bătute de brumă, se sfarmă jos pe lespezile înverzite.

Cu-cu, cu-cu, cu-cu... Ceasurile prind a bate, supt scufia de sticlă, pe mesuța de marmură înaintea oglinzii. E dimineata, soarele vesel răzbate prin geamurile fără o pată, fără un punct. Scoală somnorosule ; chelnerul brun te aș-

teaptă, cu cafeaua fumegînd din ceștile mari, între cornurile hrănitoare și farfurioarele cu unt proaspăt.

Acum în stradă prăvăliile primitive sînt deschise toate, și în așa fel încît ți se pare că aceea în care intri a fost întemeiată pentru tine; tramvaiele electrice aleargă fără îngrămădeală și fără strigăte; lumea se mișcă în toate părțile, fără încetineală și fără nerăbdare; femeile cu minicele sumese spală bazaltul trottoarelor, pe cînd lucrători cățărați pe scări fac toaleta zidurilor de cărămidă ale oficiilor publice.

Oriunde ai porni, vei găsi acum același oraș, cu totul deosebit de al altor țeri. Strade-alei, case-vitrine, purtînd la ușa de intrare, totdeauna bine zăvorîtă, numele tuturor locuitorilor, adică numele de botez, numele tatălui și prenumele; piețe pătrate cu arborii bătrîni, canale cu apa neagră și mirosul greu, ministere și oficii administrative care par locuința unei familii bogate și al căror portar samănă cu acela al unui mare nobil sau unui milionar. Puține biserici, dintre care unele vechi; chiar duminică, la predica cea mare, credincioșii vin unul cîte unul, cu o seninătate impunătoare, ca unii ce vor sta înaintea unui Dumnezeu singur, izolat și fără chip.

Strada de căpetenie, care pornește dintr-un mărț peisaj acoperit, se prelungește strîmtă printre zidurile de case nu prea înalte și astfel potrivite încît nimeni să nu strice și să nu încurce rostul altuia. De la o vreme se face loc pentru statuia bătrînului Gulielm — *Willem*, în olandeză — de Oranje și pentru albul palat al reginei Wilhelmina, înaintea căreia se plimbă polițiști cu înfățișarea foarte puțin aspră și păzesc soldați în uniforme care au elemente austriece și elemente franceze.

Unii suverani au primit numele de Părinți ai Patriei pe care o mintuiseră sau o acoperiseră cu binefaceri; regina Wilhelmina e fiica Olandei. Bătrînul rege Wilhelm se apropia de sfîrșitul domniei sale fără să aibă moștenitori din înția lui căsătorie. El își căuta în Germania o a

doua mireasă, pe Emma de Waldeck-Pyrmont. La vîrsta pe care o avea regele, copilul născut din această unire, fetița care fu botezată Wilhelmina era un dar al lui Dumnezeu, un semn de ocrotire cerească pentru dinastie și țară. Fericiitul tată împovărat de ani muri lăsînd aproape în leagăn pe dragălașa moștenitoare a tronului, care rămase supt epitropia mamei sale. Olandezii din Haga, din Amsterdam văzură pe rînd fetița albă dusă în brațe, în mijlocul horbotelor, panglicelor, școlărița cu părul de aur revărsat pe umeri, regala domnișoară zîmbind recunoscătoare din izolarea tristă a palatului. Apoi ei admirară pe tînără suverană, jurînd credință legilor, în ziua de strălucire și veselie a încoronării, pe mireasa înflorită care întindea mîna ei stăpînitore ducelui Henric de Mecklenburg-Schwerin. Ei plîneră de durerile ei neașteptate și nemeritate și priviră cu aceeași jale ca și dînsa leagănul gol, deasupra căruia scînteia coroana Olandei. Cu ce bucurie s-au primit pînă și mărcile poștale și banii cu efigia nouă a micuței, a tînei stăpînitore !

— Vine regina, vine regina. Și, ca să vadă încă o dată — după atîtea alte dăți — pe mica „Wilhelmina a noastră“, onze *Willemintje*, școlarul își uită de ceasul intrării în clasă, cusătoreasa rămîne cu pachetul în mînă, bătrîna cu capelă neagră amîna cumpărăturile și atîția domni gravi găsesc un prilej ca să stea pe loc. Nici zăbava, nici căldura nu-i obosește. Dar nu se îngîrădesc și nu fac zgomot ; polițistul se primblă pe piațeta palatului ca un proprietar în grădina sa.

Trăsura sosește, fără pază, fără strălucire, fără graba fricoasă care strică apariția atîtor suverani. Căii merg la trap ; trăsura e o trăsură obișnuită ; o damă de companie stă lingă delicata regină, care se întoarce de la plimbare, înviorată de aerul liber, și zimbește poporului care n-a cunoscut-o altfel decît în această strălucire de zîmbet.

„Strada mare“, înaintează prin cartiere de burghezie foarte bogate, unde casele sînt locuite numai o parte din

an și fereștile strălucitoare au numai rareori viața florilor în vasele de porțelan, viața figurilor albe, blonde, viața chipurilor zglobii ale copiilor. Mari grădini minunate, cu statui și coloane, se întind pe marginea canalelor.

De aici pornește Pădurea *het busch*, care e pentru Haga ceea ce este pentru Paris vestitul Bois de Boulogne. Prin alei care radiază, lumea pătrunde în marea pădure veche, totdeauna umedă și întunecoasă, care duce printre vile la stația băilor de mare, la eleganta Scheveningen.

După vreun ceas de cale, copacii încetează, lăsând să se vadă albe case de țară, cu obloanele verzi. Ici un început de stradă care se suie, dincolo o piață de biserică. Țerance în rochii scurte, înfoiate, în scurteice fără mîneci poartă pe cap o bonetică albă, împodobită deasupra urechilor cu oblonase de sticlă sau cu plăci grele de argint ; sabotii lor de lemn sună pe piatra curată.

Iar ceva mai departe marea creață vine din depărtări, cu fișii de spume albe, ca niște lebede ce sosesc în șiruri, și se lovește slab, supus, de puternicile întărituri de piatră, mai sus de care sînt clădite casinele și hotelurile pentru marii bogați și marii petrecători ai Europei.

COPENHAGA

După zbuciumul sălbatec al unei nopți de furtună, ajungem dimineața pe coasta Seelandei și pentru întâia dată natura nouă a insulelor daneze se vedește înaintea noastră. Sînt cîmpii și sate și tîrgușoare și pădurici, dar toate la un loc nu fac altceva decît un nemărgenit parc, cu o frăgezime și bogăție a vegetației neauzită, și sămănat pe alocurea de clădiri roșii, care par rumene. Precum rumeni de atîta umezeală, de atîta frig, de atîta vînt aspru al mării sînt țeranii bogați, ce se urcă în tren și cari au înfățișarea unor vechi marinari fără frică. Așa sînt toți, bărbați și femei, de la pescarul și văcarul simplu pînă la

Cristian al IX-lea, octogenarul războinic, care primește parade și stă încă de fapt în fruntea unei oștiri ce visează să-și răstoarcă înfringerea de la 1864.

Copenhaga — *Kjøbenhavn* — nu e numai capitala, ci orașul, icoana și ținta vieții daneze. Din viața satelor înverzite, ea are minunatele ei parcuri și grădini, din viața mării are largul port, cercetat de corăbiile lumii, puternicul port întărit care e lacătul strîmtoarei Sundului, din viața reședințelor, are atîtea și atîtea palate noi și vechi ale regelui iubit, din viața centrelor moderne are lumina, marile alei ale circulației, tramvaiele electrice și velocipede.

Dar Copenhaga e și unul din orașele sfinte ale artei. Danemarca n-a produs mari muzicanți, nici pictori vestiți. Dar acel veac al XVIII-lea, rîvnitor către armonia vremilor antice, care a dat Italiei dalta lui Canova, a înzestrat pe danezi cu strălucitul talent al lui Thorwaldsen. O viață întreagă, el a cioplit busturi de oameni mari și scene mitologice; și s-a arătat, în acestea din urmă mai ales, unul dintre cei mai mari sculptori ai tuturor timpurilor, prin gingășia concepției, prin finețea desăvîrșită a execuției. Astăzi în jurul mormîntului său se adună, în originale sau în copii, întreaga operă pe care a lăsat-o artei. Ea a rămas o învățătură pentru Bissen și atîția alții care au continuat pînă în zilele noastre tradițiile glorioase ale sculpturii daneze.

STOCKHOLM

Stockholmul e un oraș de piatră, clădit pe stînci între lacuri și deasupra mării. E o Genovă a nordului, fără marmură în clădiri, dar cu podoaba de oglinzi albastre a largilor ape strălucitoare.

Aici însă cerul nu e totdeauna albastru și el e foarte rareori blînd. În august nopțile sînt de gheață, diminețile te zguduie de frig, și zile întregi potopul ploilor mcnite

cade asupra țerii nordice ; abia prin cîte o zgîrietură a pinzei cenușii se zărește seninul șters, rece al Miazănoptii. Fructele anotimpului sînt cireșele, încă pe jumătate necoapte ; mai sus, e acum iarnă în toată puterea cuvîntului și, pe pămînturile sterpe, ninge.

Pentru a ține piept unei clime ca aceasta, trebuie altfel de oameni decît făpturile ușoare și elegante ale țărilor calde. Ce capete mari, rotunde, ce gîturi mușchioase, ce lărgime de umeri, la cei mai mulți dintre locuitorii acestor părți în care traiul e o veșnică și grea luptă ! Și în aceste trupuri puternice luptele politice vădese încă vechea energie de oțel a strămoșilor, înaintea căreia orice alta trebuie să se plece.

Și cerul aspru și trist, întins asupra stîncii și pădurilor, își recunoaște fiii în acești puternici luptători cu viața care au smuls naturii celei mai aspre una din cele mai frumoase civilizații — și o mențin.

Pe drumuri depărtate, 1904

SPRE CONSTANTINOPOL

DE LA ADRIANOPOL LA CONSTANTINOPOL

Nu peste mult timp, se ivesc iarăși înălțimile, care fac loc răpede cîmpiei rău lucrate de pe care s-au cules grînele. Așezările sînt foarte rare, și se atinge un singur loc mai însemnat.

Îndată după răsăritul soarelui, sîntem pe un drum pietros, între dealuri din care iese stîncă. Multă buruiiană uscată le învelește. Puțini copaci, între cari se amestecă și măslinul cu frunza de salcie.

Apoi iată un ochi de mare adînc albastru, fremătînd încet din unde. Pustiul pietros urmează iarăși, multă vreme, pînă ce alte boazuri, alte sinuri de apă albastră, întinzîndu-se chiar pînă în marginea liniei, se desfășură, vestind Bosforul apropiat. De la stații mici, dese, se suie călători noi, pe lângă mulți greci, evrei și cele cîteva cadine ascunse ce erau pînă acum. Am în față un căpitan de artilerie, foarte bătrîn, cu arături adînci pe frunte și barba de tot albă, cu ochii albaștri obosiți, cari caută să nu întîlnească pe al creștinilor. Și-a descheiat mundirul albastru, și lasă să se vadă o jiletcă de pichet alb, pe care se rotunțește lanțul de aur al ceasornicului. Lîngă el s-a așezat un

funcționar foarte urît, cu fața strînsă și ochii încrucișați, cu barba rară, smulsă. Iar în capăt supt fesul roșu se prelungește o mare față botocănoasă de grec, căruia-i aparține o uniformă albastră-deschis, cu lungi rînduri de nasturi în mîneci, iar, la gît, cu toate steagurile și tunurile Porții Otomane cusute în argint.

Stația la care ne oprim acuma, înaintea unor vile cochete și împodobite cu fel de fel de săpături în lemnul din care sînt făcute, poartă numele de Chaiuciuc-Cecmegë. Aceasta înseamnă Podul cel Mic, spre deosebire de alt sătuleț vecin care se zice Podul cel Mare, Buiuc-Cecmegë. Odată călătorii le numeau Ponte Grande și Ponte Piccolo, și aici făceau ei popas în obositoarea călătorie ce-i adusesese de pe malurile Dunării, de la Belgradul sîrbesc sau de la Rusciucul Bulgariei. În 1878, în aceste locuri s-au oprit oștile biruitoare ale țarului, și tratatul de spîrcuire a împărăției s-a încheiat la San-Stefano, altă grămădire de case de lemn, în marginea mării și în preajma Constantinopolei.

Aici pămîntul e mai bine lucrat. Sînt grădini de legume, colțuri de vie, în locul porumbului slab și veșted și miriștei năpădite de buruiană. Măslinii se înmulțesc; cîte un smochin cu frunza lată poartă roadele-i aproape coapte. Fabrici mari clădite toate din cărămidă își ridică puternicile coșuri. Afișuri dau nume de negustori din Constantinopol, și astfel culeg numele otelului din Pera unde ne vom coborî; otel Kroecker, care se recomandă *Grand Hotel*. Se vede multă oaste turcească în locul sentiinelor răzlete care de la Mustafa-Pașa pînă aici păzeau linia de frica dinamitei bulgărești, a comitetului macedo-adrianopolitan. Șiruri de catîri cu pîne în panere, cu fructe, ba pînă și cu scînduri lungi pe care le tîrăsc, vin spre Stambul, în sunetul argintiu al clopoțelilor, ca în Italia. Pe cărările prăfoase trec în toate părțile oameni din popor în turbane.

INTRAREA ÎN CONSTANTINOPOL

Deodată din mersul obișnuit al trenului zarea se întu- necă. Mari ziduri răsar din pământul gălbui de la o mar- gene a privirii la alta. Sînt turnuri uriașe rotunde, din care răsar altele, sînt falduri pătrați, sînt părăți de piatră vrî- stată cu cărămidă roșie. Sînt sfărîmate, dar încă destul de puternice pentru ca să ai siguranța că ele nu se vor desface mai mult. Aceste ziduri au apărut pentru cea din urmă oară Constantinopolul în ziua de 29 mai 1453, cînd, cu în- găduirea Precistei ocrotitoare, Panaghiei apărătoare a creștinilor, Mohammed al II-lea a luat Roma cea nouă, sfîrșind cu viața lui Constantin Paleologul și rușul împărăți- lor romani stătători aici, pe care o începuse, cu o mie și o sută de ani înainte, Constantin cel Mare, întemeietor de lege și de împărăție. De aici s-au coborît ultimii ostași creștini ai metropolei împărătești, împreună cu tovarășii lor genovezi și venețieni, și fuga lor a fost începutul peirii. În urma lor bandele în cealmale alergau în fuga cailor pe toate stradele înguste, aducînd prin lovituri de săbii și su- lițe mulțimii ce se gătea de biserică pentru hramul Sfintei Teodosia vestea strășnică a căderii cetății. De aici a pornit iureșul pîngăritor care a spurcat de sîngele jertfelor și de murdăriile Asiei bisericile străvechi ce cuprindeau în sine, supt cupolele aurite de mozaice, mormintele împărăților „încununați de Dumnezeu“, mari și mici, buni și răi, de un neam sau de altul, dar adormiți cu toții în credința mîngietoare a lui Hristos.

Și mai departe se înșiră frînturile de ziduri bizantine, într-un șir sau în mai multe, chiar lîngă mare, de o parte și de alta a liniei ; unele sînt lăsate în pustietatea și goli- ciunea lor, cu ierburi și copaci prinși în încheieturi ; de alții se razimă clădiri de lemn ale săracilor ; peste unele părți din ele au fost clădite palate, căzărmi nouă, care și acelea sînt astăzi părăsite, cu fereștile sparte deschise din gol în gol. Puține cetăți vor fi avut o întăritură de ziduri

ca acestea, și, cînd vîrfurile lor se acopereau de luptători, cînd „focul grecesc“, ce ardea și în apă, curgea asupra luntrilor barbare care încercau ce s-a părut o mie de ani cu neputință, mîndria romanului ce n-are a se teme de oricîi sălbateci, se va fi deșteptat în sufletele acestor greci și asiatici ce vorbeau grecește intitulîndu-se totuși cu îndătinatul nume glorios al Romei.

Iedi-Cule stă scris pe o tăbliță. Și aici sînt alte ruine, ale închisorii de stat cu șapte turnuri care a cuprins atîta groază în tainițele ei de întunec, de la cămările cu feres-tuicile zăbrelete pînă la „cuptoarele“ din pămînt pline de umezeală și duhlite de putori. Aici a petrecut bătrînul Constantin Brîncoveanu cele din urmă săptămîni nespuse de chinuite cu care era sortit să-și mîntuie lungă viață de fericit soț și părinte, de boier bogat și de domn cu noroc. În aceste tainiți s-au făcut împotriva lui cercetările cu chinuri, și de aici a ieșit el să moară în fața chioșcului de lîngă marea albastră, unde într-un tîrziu pescarii greci au cules din valuri trupul său și al tuturor fiilor săi, zvîrlite de hingherii cari-i purtaseră pretutindeni, spre deosebita bucurie a marelui oraș sălbatec. Și alții cu o soartă mai bună au pătimit aice, pînă la tinărul Grigore-vodă Callimachi, care, bănuît fără dreptate de trădare în război, a fost gîtuit în încăperile mării închisori, pentru păcatele săvîrșite împotriva Împărăției.

Trenul trece acuma pe strade, între cafenele, șerbegerii și limonaderii, între cămăruțele unde lucrează în vileag tot felul de meșteri.

Din loc în loc se deschide privirea asupra cîte unei risipiri de case de lemn, mari, mici, între arbori și ruine, ori asupra unei stăpînitoare moschei cu întinsa cupolă adormită și minaretele ce străpung limpedele văzduh senin al zilei calde de sfîrșitul lui iulie. Cu aceasta ne oprim în gară, unde îndată hamalii întunecați la față, în mari turbane de toate colorile, deprinși să ducă geamantanele

ca și scindurile, ca și mobilele, ca și trupurile de vacă întregi pline cu untdelemn, prind ca o jucărie bagajele noastre.

Trebuie să recunoaștem că aici la gară este rînduială, o bună rînduială, fără bacșișul de care răsună cărțile călătorilor. Pașapoartele sînt cercetate cu luare-aminte și pricipere de un bătrîn funcționar care vorbește de tot bine românește și ține să arate prin unele întrebări cunoștința lui despre lucrurile noastre. Și la revizia de vamă merge destul de bine ; cu toată oprirea cărților, cele ce aducem cu noi nu sînt luate. Doar avem o clipă de teamă cînd întunecatul servitor al vameșului, care aștepta cu o încăpățătoare oală de clei în mînă, se gătește a așterne o mare pată peste geamantanele noastre. Dar și această primejdie trece.

Revizorul de pașapoarte ne-a întrebat și de otelul unde avem de gînd să tragem. Îndată ce-l spunem, el cheamă pe „reperezintantul“ zisului otel, un destul de impunător bătrîn cu pălăria de pae ștregărească. El pune la cale toate, tocmește factorul, cu un preț pe care să-l poată împărți cu faitongiul și, după ce a mîntuit toate, se urcă pe capră, de unde nu uită a da lămuriri istorice și arheologice, într-o nemțească destul de stricată.

Trecem astfel printr-un mare haos fără nume cu roatele dirdîind zgomotos pe un caldarîm desfundat, făcînd să fugă înaintea noastră, supt ochii liniștiți ai negustorilor și meșterilor din baratcele de lemn, supt privirile furișate din odăile pentru femei ale înaltelor case de scînduri tot felul de lume. Sînt copii murdari și caraghioși, sînt femei creștine vesele și neastîmpărate, femei turcești cu fața descoperită în întregime sau pe jumătate ascunsă, bărbia și fruntea fiind învelite cu hobotul, sau cu totul mascate de hobotul acesta însuși ori de văluri negre, dese, prin care tot mai pot descoperi ceva. Sînt hămali și sînt măgari ce-și mînă dobitoacele mărunte, care poartă tot ce se poate închipui : pîne, lemne, cărbuni. Sînt vînzători de stradă cari

zbiară cît li ia gura — deși nu ca oltenii noștri — ducînd pe bețe fărîme de berbeci, măruntaie, capete jupuite, pînă și coarne pline de sînge. Lîngă dinșii, alții poartă coveți acoperite, al căror cuprins îl arată unul sau doi porumbi fierți, infipți drept, cu toate foile lor. La răspîntii, vînzătorii de șerbete răcoritoare servesc un client după celalt. Soldați trec în toate părțile, prietenește și liber, ca spre o petrecere. Și, spre a ținea oarecare liniște, nu e nimeni altul decît un biet omuleț cu fes, de multe ori un bătrîn, care sună dintr-o trîmbiță mică și tot face semn cu mîna în dreapta și în stînga — pentru tramvaie.

Astfel ajungem acuma la pod, unde așteaptă un paznic, căruia faitongiul îi strecoară în mînă, din mersul răpede al trăsुरii, un bănuț de argînt de doi piaștri, fără a primi în schimb vreo hîrtie. Peste țesătura de fier se întind scînduri de lemn rele care sună și răsună, tremurînd, la asaltul roatelor fiecărei trăsuri. Lumea de pe lume trece în sus și în jos : derviși orbi ce cerșesc, recomandați de turbanul lor verde, negri adevărați, spîni ; negroaice cu fața lucitoare, de abanos ; asiatici și africani foarte întunecați, cu bărbile și mustățile rare ; oameni în uniformă, europeni în haine apusene, femeile lor foarte elegante, lîngă cădine în veșminte de mătăasă neagră, albastră, vînată, înflorită, ce strălucește și fișie, lîngă femei musulmane din popor care se înfășură în zdrențe înverzite sau în cituri proaste cu flori grosolane. Trăsuri se întîmpină, se întîlnesc, ce ciocnesc, își rup fiarele fără să se amestece cineva în tot vîlmășagul uriaș care obosește, dar impune.

Însă ceea ce-i uimitor nu este numărul acestor oameni, mișcarea lor și înfățișarea felurită ce au. De o parte și alta a podului se întinde cea mai albastră mare. La stînga, ea se înfundă în uscat rotunjindu-se frumos ; aceasta e Cornul de aur, Chrysokeras al celor vechi. La dreapta, ea se lărgeste treptat pentru a face o și mai mare umflătură, sămănată și de niște insule, raiuri în albastru, ca insula Princhipo ; e Marea de Marmară. Iar cît prinde ochiul în

urmă dealurile pietroase prăvălite spre apă sînt pline de casele negre și roșii ale sărăcimii fără de număr, de înalte palate cu caracterul nou, ministerii și alte oficii, de vechi ruine sure și, mai presus de toate, de cupolele și minaretele moscheilor, pe care orice copil ți le arată cu degetul ; marea, strivitoarea moscheie a sultanei Validè, din veacul al XVII-lea, chiar în capul podului ; moscheia lui Mohammed al II-lea, unde a fost Sf. Apostoli a grecilor, moscheia lui Ahmed al III-lea, și, mai ales, ceva mai în fund, moscheia care a fost cea mai mîndră biserică din creștinătate, Sfînta Sofie a lui Iustinian. Și, jos, trec vapoarele în mari valuri negre de fum, învîrtind roțile ce prefac apa în stropi de diamant și în fierberi de spumă ; lunecă iute ca șopîrlele multele caice, se strecoară albele pinze ale pescarilor și așteaptă atîtea vase ușoare cu steagul mușulman : semiluna albă pe roșu, acoperind cerul cu painjeniișul miilor de funii.

MOSCHEILE: SF. SOFIA ȘI ÎMPREJURIMILE EI

Cu ce se poate începe o vedere a Constantinopolei monumentale decît cu acea Sfîntă Sofie a împăratului Iustinian, căreia Mohammed al II-lea cuceritorul i-a luat podobeale neprețuite, împărțite între ostașii săi, jăfuitorii din mai 1453, i-a sfărîmat mormintele împărătești de marmuri scumpe și de porfir, i-a șters crucile și i-a tămînjit cu bîdineaua muiată în văpsea galbenă mozaicele și picturile murale, dar nu i-a putut lua desăvîrșita armonie a proporțiilor, nici măcar răpi acest nume *Aia Sofia* (Αγία Σοφία), care pînă astăzi trăiește în graiul cuceritorului turc ?

Totuși stă în drum așa de ispitor marea moscheie din capul podului, cu multele ei cupole și cu vîrfurile de aur ce se ridică sus în razele soarelui din cea mișlocie, încît drumul ni se oprește pare că de la sine aici. Putem învinge însă ispita, și mergem drept spre basilica lui Iustinian,

una din minunile lumii, cea mai întinsă și mai cu meșteșug potrivită din bisericile creștinătății.

O atingem răpede. E în marginea Atmeidanului, o piață din cele mai rău pavate, mai strimbe, mai încurcate cu bariere de lemn ce se pot închipui. Femei turcești rătăcesc pe aici, uitându-se la ruine, roiuri de copii turci și țigani, contopiți în aceeași frăție musulmană, se zbenguiesc între porumbii Sfintei Sofii, pîndind pe vreun „*Mous-sié*“ cu punga deschisă sau cu firea mai slabă ; lucrători fără fes și turban, cu basmaua celor mai împovărați și mai săraci oameni în jurul capului, ras de vreun bărbier de răspîntie, sapă din greu, în căldură, pentru canalizările nouă, scoțînd la iveală sfîșimături de străchini roșii bizantine ; berbeci grași, aduși spre vînzare, cu lîna albă pătată de vîpseaua roșie, își încoardă gîtul, cu coarnele prinse de capătul funiei ce-i leagă de vreo gratie.

Acest Atmeidan urît și pustiu a fost însă odată, nici mai mult, nici mai puțin decît Hipodromul Bizanțului creștin. Încă de la Constantin cel Mare aici se strîngea multa și neastîmpărata, primejdioasa plebă a Romei Răsăritului pentru a vedea luptele fiarelor, chinurilor robilor, suferințele celor învinși înlăuntrul imperiului și peste hotarele lui. Undeva, în această țernă spurcată în care-și fac culcușul cinii răpănoși ai Stambulului și se zvîrcolesc turculeții cu șalvarii zdrențoși, stătea Cesarul, „autocratul“, „stăpînul celor două lumi“, ocrotitorul dreptei credinți, prezidînd petrecerile sîngeroase și sălbatece ale unui „popor“ strîns din toate colțurile împărăției — atunci ca și acuma ; *Ave Caesar* s-a auzit și aici la început, din gura prigoניților și a mucenicilor. Aici Teodora a jucat înaintea plebei pînă a nu sta lîngă preacucernicul împărat Iustinian ca soție a stăpînului lumii. Aici, în cei dintîi ani de stăpînire ai acestuia, s-au încăierat Verzii și Vineții, cele două neîmpăcate bande ale Circului, și strigătul de „Nika, nika“, „învinge, învinge“, părea că vestește începutul unei domnii nouă. Aici au fost striviți răsculații într-o

clipă cînd galerele imperiale se găteau să ducă în Asia pe măriile lor. Apoi cîte și cîte alte cruzimi nu s-au săvîrșit aici, în aplauzele nebune ale locuitorilor îmbătați de sînge ai Bizanțului : pretendenți învinși și căzuți în robie, cari treceau în hohote de rîs și batjocuri prin locul unde nădăjduiseră să poruncească bucuriile norodului ; trădători ce primeau lovitura din urmă ca o îndurare, și atîția alții cari jucau aici, cu umilință sau cu îndărătnicie și stoicism actul cel din urmă al vieții lor. Căci, chiar după ce fiarele sălbatece, leii, tigrii, urșii nu mai fură hrăniți în taințele de împrejur, rămaseră priveslile de răzbunare ale împăraților biruitori, cari înfățișau publicului de cîteva zeci de mii de oameni jertfa pe care nu voiau s-o ierte, sau nu cutezau s-o facă.

Acum din praf țîșnește, pînă foarte sus, obeliscul adus de Teodosie cel Mare, rămas singur stăpîn, și, în față, alt obelisc, despoiat de vechea sa învelitură de bronz — lucrul bizantin, fără frumoasele semne ieroglifice săpate în granit pe cel dintîi. Niște țevi de aramă înverzită se împleticesc între ele alături ; ele alcătuiau odată trei șerpi îmbrățișați și mîntuiți cîndva printr-un cap, care se află astăzi în muzeu. În față cu aceste rămășiți — puține din cele multe, nespuse de multe care s-au prăpădit din vina latinilor, cuceritori în 1204 ai Constantinopolei, din care făcură Capitala catolicului francez Balduin de Flandra, și din vina turcilor de la 1453 — împăratul Wilhelm, venit aici pentru a face plăcere sultanului mîndru și pentru a căpăta concesiile și pîrtenire în folosul poporului său, a pus să se ridice, sub o cupolă de plumb, o „cîșmea germană“, o „alamanceșme“, împodobită cu auritori și mozaice. La inaugurare s-au trimes trei sticle de apă bună împăratului, singurul prieten al lui Abdul-Hamid-Han. Dar peste puțin țevile nouă nu mai dădură apă, pe cînd vechile guri de plumb ale moscheilor varsă și pînă astăzi băutură și spălare de păcate pentru credincioșii ce vin la rugăciune. Copiii au luat în stăpînire zidirea părăsită, și ei încep a

desface pietricelele ce înfățișează mii de flori după moda arabo-turcească. Desigur că acest monument al unei vizite cu faima răsunătoare a fost rău ales și a avut prea puțin noroc. Altfel, e lucrat cinstit, deși nu se vede și puțin avînt, puțină sinceritate pe lângă atîta învățătură și tehnică. Aceasta e, de altfel, soarta oricărei imitări a unor elemente dintr-o civilizație străină, din partea cuiva care n-are în el temeliile morale pe care această civilizație se sprijină.

Sfînta Sofie e despărțită de Atmeidan printr-o curte cu copacii vechi. Perspectiva lipsește pentru ca s-o poți vedea bine, și ea are ca vecină moscheia Sultanului Ahmed I-*iu*, de la începutul veacului al XVII-lea, o puternică și frumoasă zidire, care se pare că a fost menită a rivaliza cu vechea basilică. Pe din afară, ea nu face impresie decît prin marile ei proporții, prin puterea ei de monstru adormit. E mai mare decît toate moscheile din Constantinopol, dar nu cu mult mai mare decît a sultanului Soliman (235 de picioare n.-s., la una, 225 la ceealaltă ; iar pentru e.-v. 250 și 205), și astfel de deosebiri nu se prind lesne cu ochii, fără a se mai ținea samă de faptul că „Suleimanie“ e așezată singuratec, într-o imensă grădină, fără nici o vecinătate, ci între căsuțe turcești mărunte și între vechi ziduri oarbe. Dealtminterea, trebuie să se ție seamă în judecarea oricărei basilici române sau bizantine de faptul că ele nu sînt făcute, ca bisericile timpurilor ce au venit pe urmă, pentru a impune prin frumusețea arhitecturii lor exterioare, ci prin uimitoarea priveliște ce se deschide aceluia ce pătrunde înăuntru. Cupole mari de plumb, îngrămădite una în alta, cele mai mici supt cea mare, ca puii supt aripile cloștii, mari ziduri de piatră sau de cărămidă, întregi sau rupte, la cîte una vreun zid de sprijin pentru greutatea strivitoare a cupolei — cupola de la Sf. Sofia a căzut odată, și Iustinian, care nu voia să se lase învins de greutatea materialului răzvrătit, găsi un meșter pentru a o face din nou, și mai mare — atîta vezi din

stradă sau din marea, tăcuta curte interioară, unde mici soluri de porumbei și bande de copii turci se zbenguiesc, pe cînd credincioșii, leneșii și oricine caută un adăpost, se adună în răcoarea de lîngă fîntîna arabă, ce a înlocuit vechea fîntînă bizantină din mijloc.

Niște călători ies, cu cîțiva credincioși, prin poarta cea mare despre Hipodrom — una din nouă — stricată prin atîrnarea, ca în unele biserici catolice, a greoaiei pînze ce oprește vederea. Dăm să pătrundem pe acolo, dar din grămada copiilor se desfac trei țigani cari strigă din răsuputeri „*Moussié*“ și fac semne spre stînga, pe cînd femeile turcești ce ies, mișcă mîna încet, în semn de oprire. Aici ca și în oricare moscheie știm bine că ni se dă voie numai de nevoie, pentru bacșiș apoi și, oricum, cu despreț și dezgust. Urmăm pe cei trei sturluibateci copii, pe cari nu-i înțelegem, cutezăm a întreba într-o limbă *francă* pe un turc care ni răspunde în turcește, iarăși cu semne, și ieșim din curte, pentru a căuta de cealaltă parte, printr-o strădiță îngustă, intrarea de spre nord, prin care sînt *mînați* — acesta e cuvîntul — mînați poruncitor și iute, cu cîte o rară bodogăneală turcească posomorîtă, străinii. Avem ca tovarăși numai pe un negustor de ouă din Banat, de la Biserica Albă, care a văzut și Expoziția noastră, și vine aici cu cele două fete ale lui și cu un băiat, pe cari-i întovărășește prin marele oraș străin fiul unui *Geschäftsfreund*, unui corespondent în negoțul de ouă — un tînăr ce știe turcește. În iulie nu e vremea străinilor, dar, și fără aceasta, pentru numele rău ce are Constanti-nopolul în ceea ce privește curățenia și purtările oamenilor, relativ puțini vizitatori se îmbie a veni, ca să vadă minunile de natură și artă ce se înfățișează aici.

Ca orice **basilică**, Sf. Sofia nu se scaldă în lumină, ce pătrunde numai prin jumătățile de ferești din balustrade și dedesuptul lor. În această semi-întunecime se desfășură fără îndrăzneală, fără să vezi o luptă, un avînt, cu toată marea îndrăzneală și marile silinți cheltuite în cu-

polă — foarte puternice linii, cu totul liniștite. Între stîlpii ce o despart în trei, supt cupola cea mare ce se înfundă ușor spre cel mai înalt punct al clădirii, e o pace nesfîrșită, o imensă odihnă. Nu știu cum putea să răsune odată glasul preotului din altar, din amvon, trimfătoare izbucnire a litaniiilor corului împărătesc, vestirea decretelor celor mari sau actelor de căpetenie ale Imperiului, dar acuma se aud doar ca un melancolic bîzîit trăgănat, rugăciunile, urlate totuși din răsuputeri, pe arii nazale, sălbatece, caraghioase pentru urechile noastre, deprinse cu altă muzică, ale ulemalelor tinere, cu turbanul alb în jurul fesului ce nu se vede, care, așezate pe covoare proaste, își fac datoria de a cînta versetele *Coranului*. Mai în fiecare înfundătură, stă cîte unul, trăgînd cu ochiul la cine trece, sau stăpînit cu totul de focul său religios ; trupul cinchit pe tălpi se apleacă înainte și îndărăt, după vechea datină asiatică, păstrată și de evrei, și parcă din ce în ce mai înflăcărată e strașnica văicărare ce-i iese din rotocoalele vasului.

Altfel, în moscheie nu aflî numai locuitori ca aceștia ; în ele imamul ține lecție de tîlcuire a *Coranului*, încunjurat de un număr mai mic sau mai mare de învățăcei ; cutare cleric își face prînzul, strîngînd cu îngrijire fărîmele de pine de pe rogojină ; bătrînul derviș cu liniile aspre și barba de patriarh tronează pe o blană de oaie ca aceea ce era cel mai scump cîcovor de Persia pentru profetul însuși ; ba cîte un gligan sforăie cu genunchile ascuțite în sus. Afară de cele cinci clipe din zi cînd hogea strigă aprins, cînd muezzinul se tînguiește din minaret, cu capul bărbos scos sus pe ferestuiică, în strălucitul stîlp înflorit de marmura albă — *mihrazul*, amvonul lucrat în piatră sau în lemn și fildes, rămîne gol, și exemplarele *Coranului*, cu legătura proastă, veche, se odihnesc pe scăunașe de jur împrejur. Iar, ca să se aprindă enormele luminări de ceară albă, vîrîte în sfeșnice de alamă cu înflorituri, ca să lumineze multele candelă ce atîrnă de sus, lingă ouăle de

struț cu franjuri, din acelea ce spinzură și la noi de policandre, trebuie să fie ziua de bucurie a Ramazanului, cînd moscheia toată e ca o mare de foc, ce freamătă.

E imensitate și pace în biserica uriașă, unde și-au purtat pașii tot șirul împăraților bizantini, de la Iustinian întemeietorul pînă la cel din urmă Constantin, peste o mie de ani, — sînt alți cinci sute de cînd trăiește supt biserica — în zilele căruia mulțimea constantinopolitană, înspăimîntată de zvonul intrării ostașilor păgîni ai lui Mohammed al II-lea, s-a adăpostit aici, supt ocrotirea Maicei Domnului *Hodegetria*, „călăuza“ făcătoare de minuni, și a fost măcelărită, sau tîrită în robie, cu funia — mii de mii de oameni — de ienicerii, spahiii, de dervișii, ciobanii și gloatele cuceritorului, care smulgeau aurul, argintul, pietrele scumpe, mărgăritarele rare, care zvîrleau în foc vechiul lemn sfînt al icoanelor măiestre, care răspîndeau moaștele pentru a lua chivotele scumpe, care vîrsau împărtaşania pentru a avea potirul, care sfîșiau pergamentul cu miniaturile pentru a putea căpăta și dosi mai rapede metalul scump din plăcile sculptate, prinse pe legătură.

Apoi morții au fost cărați afară și aruncați în Bosfor, sîngele s-a scurs, sfărîmăturile de tot felul au fost înlăturate, pe piatra sfintei mese ca pe un scaun păgîn de împărăție nouă a stănut Mahommed-beg Osmanliul; meșteri cu mîna iscusită au venit să acopere cu bidineaua muiată în „boiă“ galbenă toată frumusețea neasămănată a picturilor și mozaicelor ce umpleau de strălucire și de măreție acest loc nemărgenit, care, în veșmîntu-i galben de astăzi, semănat cu arabescuri, fără porțelanele albastre ce mîngîie ochii aiurea, strigă a jaf și a pustietate. Abia ici și colo de mai prinzi cîteva slove uitate, vreun semn de cruce, cîteva linii în fostul altar care amintește pe Hristos dîndu-și binecuvîntarea — rămășițe pe care turcii de astăzi nu caută a le nimici, pe care, dimpotrivă, cu o nepăsare desăvîrșită, hogea le arată precum îi arată, cu aceeași înce-

tineală brutală, ceea ce ar fi să fie urma de mînă a sultanului biruitor sau stîlpul de bronz prins în zid, din tăietura căruia ar izvorî sănătatea pentru credincioșii veniți cu dureri în lăcașul lui Allah.

Nicăiri nu s-a lucrat cu mai multă înverșunare la distrugerea semnelor creștinătății decît în această dintîi biserică bizantină prefăcută în moscheie : pe frumoasele capitèle ale stîlpilor, care păstrează încă inițialele părechii împărătești fundatoare, s-au rupt cu ciocanele chipurile omenești, oprite de *Coran*, ale apostolilor prinse ici și colo. Din toată podoaba au rămas numai aceste capitèle frumos săpate în stilul amestecat și capricios, plin de nou-tate îndrăzneată, al acestui timp și, pe lîngă ele, mozaicele palide, sămănate cu flori, cu cruci ce nu se deslușesc la întîia vedere, și de aceea au fost cruțate, care acopăr locurile goale între stîlpii ce susțin tribunele, și deasupra lor.

A rămas firește marea bogăție a materialului întrebunțat, marmura albă, verde, roșie, galbenă, pătată. E prea mare însă depărtarea pentru ca ea să poată înrîuri prin întregimea bogăției sale, prea tare o strică apoi amestecul colorilor crude așternute de profana bidinea a turcilor. Și în această privință prea sînt străine rosturile nouă de cele vechi, care erau strîns legate între ele pentru a scoate din toate amănuntele, și nu mai puțin prin amănuntele unei podoabe acum dispărute, dar desăvîrșit armonizate cu stilul măreț, o frumuseță, astăzi în bună parte pierdută.

Iute, hoguea ne mînă din urmă, bolborosind, afară din biserică, spre un suiș negru ce se deschide către tribune. E un mic drum pentru ca să ajungi la ele. Odată ce ești sus, te lovește adîncimea ce ți se deschide supt ochi pînă la chipurile omenești ingenunchiate pe covoare, care par niște mărunte jucării. Apoi în marele gol prăfos te strecuri de la un stîlp la altul. În cale atingi marmura care poartă numele lui Henric Dandolo, bătrînul doge venețian orb, care a murit aici, ca reprezentant a „un sfert și jumătate din Împărăția Romaniei“, cucerită la 1204 de dînsul în

fruntea latinilor Apusului, și-ți vine astfel în minte înția „profanare“, care n-a atins însă nimic din împodobire, aceea pe care, pentru grecii statornici în ortodoxie, au săvîrșit-o comiții, baronii din țările frîncilor cînd au închinat Sf. Sofia cultului catolic și în rugăciuni s-a pomenit, lingă numele patriarhului latin, de neam venețian, acela al noului Augustus, Balduin de Flandra, „învîgătorul“, „încununatul de Dumnezeu“. Paleologii, întorși peste o jumătate de veac, au sfințit din nou pentru slujba strămoșească biserica lui Iustinian, dar în curînd lupte mari începură între cele două legi, dintre care cea catolică, a întregului Apus viteaz și puternic, era, se credea, în stare să apere Bizanțul amenințat de turci. O sută de ani aproape au durat certele pentru stăpînire, și în ultimele zile ale imperiului papa era pomenit în rugăciunile de la Sf. Sofia, de care se țineau de-o parte, ca de un loc pîngărit, toți credincioșii și apărătorii ortodoxiei, lipsiți de conducerea patriarhului, ce pribegise de frica prigonirii.

IMPREJURIMILE CONSTANTINOPOLEI. ÎN SUS PE BOSFOR

Din toate părțile, Constantinopolul are împrejurimi care sînt pentru dînsul ca un colan de mărgăritare.

Pe de o parte, înaintînd în Cornul de aur printre multele lunturi orientale cu pînjenis de funii mărunte întrețesute, se urmează malul Stambulului, încununat sus cu înaltele cupole prinse între două, patru, șese minarete. Fanarul își arată goliciunea sărăciei de astăzi, fațadele de urite cărămizi pîngărite, maidanele pline de gunoaie, marginea de apă unde-și usucă pînzele pescarii. Mai departe, Eiub apare, cu alba geamie sfîntă în mijlocul verzilor chiparoși ai cimitirelor pline de morminte cărora li se mai aduce încă închinarea. La capăt, apa pierde gustul ei sărat, și pe pietrișul Traciei uscate vine zburdînd un rîuleț de munte. Aici sînt „Apele Dulci“, unde ieșeau odată tinerii și

frumoasele fete, bogatele matroane, încărcate de juveneruri, ale Fanarului și, la o parte de jignirile turcilor, se bucurau de răcoarea apei săltărețe.

În termene scurte, mari vapoare ale statului, cu steagul roșu și semiluna albă fumegate, duc în sus pe Bosforul ce desparte prelungirea Perei de Asia. E întotdeauna o îngrămădire nebună de oameni de toate neamurile, vîrstele și treptele : funcționari în redingote, șalvaragii din popo, imami cu legătura albă, curzi ce-și aruncă papucii, lăsînd să se vadă labele păroase și mușchioase, persani, egipteni, europeni cu pălării, lingă raiale cu fësuri, femei levantine, de un lux nebun, soldați de ai sultanului, marinari de pe staționare : francezi vioi, oacheși, germani cu ciocuri de barbă bălane, ruși greoi — numai cadînele cu mersul de lilieci sperioși, s-au ascuns jos, în încăperea cu perdele ce stă acuma gătită pentru ele. Negustori de gazete vînd foile turcești, ca *Icdam*, cele grecești, perote, caricaturile pipărate ale foilor ilustrate din Europa, pentru care, ca și pentru arta șantezelor, turcii au cea mai mare admirație. Simigii se ridică de jos, aducînd simple păhare cu apă, iar băieții de la cofetăriile orientale poartă lipite pe hîrtie ca niște nasturi corăbiile rotunde, pecetluite la mijloc cu o migdală.

Se văd întii cazărmile, care răsună dimineața de cîntecele prelungite ale trîmbițelor. Apoi iată un palat de marmură, înalt, mare, foarte alb, scăldat de valuri pe cheiul său păzit de felinare suptîri. Pînă departe se întind imensele lui atenanțe.

Aici e Dolma-Bagcè, și palatul e pustiu. Abdul-Aziz, sultanul scos din domnie înaintea războiului din 1877 prin tăierea vinelor în baie, a locuit aici. Și se pare că pentru Abdul-Hamid umblă prin aceste mari săli de marmură, mobilate luxos europenește, o stafie de groază pe care nu vrea s-o întilnească. Aici sînt primiți noii oaspeți din Europa, al căror steag se înalță atunci pe măreața clădire a

Turciei nouă, dar padişahul nu-şi poate afla odihna în acest rai de marmură, care, pe lângă alte defecte, are pe acela, foarte mare, că se vede.

Puţin mai departe, alt palat alb, ceva mai vechi, cu aceleaşi scări de marmură spălate de valurile albastre, e Ceraganul. Şi aici a murit un sultan, dar nu de-a dreptul, iute şi silnic prin scurgerea sîngelui cald în baia de porţelan cu florile albastre, ci pe încetul, zi de zi, în lungi ani de singurătate şi închisoare i s-a potolit, i s-a aţipit sufletul pe cînd lumea uita pe acela care fusese al douăzeci şi optulea dintre sultanii osmani domnitori în Constantinopol. Cînd a murit dăunăzi — sînt doi ani de atunci — foile din Pera au reprodus ştirea oficială a răposării în palatul din Ceragan a măriei sale Murad-Han, Împărat al otomanilor, cîţiva servitori credincioşi şi puţină lume oficială l-au dus apoi la un mormînt, spre piatra împodobită cu cealmă împărătească a căruia nici un călăuz nu duce pe călătorii, pe muşie-i şi bacşiş-efendiii din Europa.

Palatul validei, mama sultanului, lung şir de odăi închise în două, în trei rînduri, falnică grădină pierzîndu-se pe coasta aceasta a Perei : acolo între femeile ei, stă, fără să fie văzută vreodată, roaba cu noroc care a putut da un stăpînitor moştenirii de pămînturi şi oameni a lui Osman. Din cei 10.000 de lei ce se culeg zilnic de la podurile peste Cornul de aur, 2.000 vin aici în haznaua validei, bătrîna ascunsă după fereştile cu obloanele moarte.

Palatul şeculislamului, tălmaciul oficial şi neapărat al *Coranului*, cadiul cadiilor, păstrătorul datinelor de drept ale împărăţiei, pe lângă padişahul, şef religios. Poate e omul care se apropie cu mai multă siguranţă de sultan, şi, cînd cu atentatul împotriva lui Abdul-Hamid, împăratul scăpă de moarte printr-o convorbire întîmplătoare cu acest şeculislam, în scurta trecere de cîteva minute numai de la palatul său din Ildiz la moscheia Hamidie.

Ildizul e sus, pe coastele Perei, o altă Dolma-Bagcè fără mare şi pe care n-o pot descoperi uşor privirile. De

departe e înlăturat străinul de jandarmii în mândrie albastre, de soldații de toate armele, de falnicii arnăuți cu fireturi roșii, din garda, căreia Abd-ül-Hamid și-a încredințat viața. În această strălucită tainică, bătrinelul gîrbov cu mustața groasă sură, fără nici un fel de podoabe la uniformă de ofițer, află și hotărăște, ca un autocrat ce este, totul, cu desăvîrșire totul. Statul se cîrmuiește, pînă la cel mai mic privilegiu dat unui vizitator european, prin *iradelele* sale, poruncile a căroră ieșire e așteptată zile întregi, cu o nerăbdare multă vreme înșelată. Primește puțin, chiar pe ambasadori, și nu se sfiește să refuze cu complimente politicoase turcești pe cine nu-i place sau l-a jignit cu ceva. Mîncările le ia totdeauna singur : ele i se aduc pecetluite, și mai mulți demnitari le cearcă înainte ca el să se atingă de dinsele. Piciorul nu-i mai calcă în strălucitul harem plin de atîtea roabe frumoase. De ani de zile n-a mers prin stradele Stambulului, și numai în zilele Ramazanului barcagiii săi auriți îl duc la Sf. Sofia a tuturor împăraților. De la palat la moscheia de alături îl trece în fugă cupeaua cu geamurile negre și, la coborîre, pe sus îl ridică mîinile muiate în aur ale Pașilor și curtenilor săi.

Iată acum cele două aripi de ziduri ce aleargă spre mare : Rumeli-Hisar, Anadolî-Hisar. Iată apoi șirul de sate în care atîtea dintre familiile domnitoare asupra noastră își făceau case, unde puteau trăi mai la o parte, în răgaz — biserițele mai păstrează morminte în legătură cu dinastiile domnilor români ; Arnăut-Chioi, satul arnăuților, Curu-Cîsmê, unde astăzi stau, în vile mărețe, tot felul de mari bancheri greci și alți aventurieri ai finanței. La Terapia, la Buiuc-Derê vin, vara, ambasadorii, dintre cari unii zvîrl sute de franci în fiecare zi. Otelele sînt pline de lume, fiindcă toată societatea bună a Perei s-a adăpostit aici. Din fereștile deschise vin chemări, rîsete... Pe terasa vreunui restaurant mîncă lacom tot felul de pîn-tecoși, pe cînd pe fereasta deschisă vin urletele și tropăi-

turile din piano ale trupelor de şantan, venite să-şi facă dumineca aici, pescuindu-şi clienţii. Luntrile gătite mărgenesc ţermul, înfăţişându-se pentru plimbări.

Iar, dincolo de minunata panglică albastră a strîmtorii largi, coasta înaltă, galbenă, a Asiei cu verdeaţa rară şi satele mici, puţine.

Spre această Asie ne îndreptăm peste cîteva zile.

IMPREJURIMILE CONSTANTINOPOLEI. MALUL ASIATIC. INSULA PRINKIPO

Vaporul Navigaţiei Otomane trece iarăşi pe dinaintea Vîrfului Seraiului, unde clădirile vechiului palat se îngrămădesc multe, albe, în mijloc cu un turn ca de biserică. Un mare vapor englez şi-a cufundat botul tocmai acolo, şi-şi ridică din valuri antenele desperate.

De aici plutim în albastrul de piruzea al Mării de Marmara, „Marea Albă“ a bizantinilor, Propontida celor vechi, mare mică, senină şi aşa de liniştită, încît în cele mai multe zile e mai curînd un lac de poezie din care te miri văzînd că se înalţă namilele pietroase, girbove ale insulelor Principilor : Proti — cea dinţii —, Antigone, Chalke, locul de surghiun al patriarhilor şi, în sfîrşit, tocmai la capăt, marea, încîntătoarea Prinkipo.

Dincolo de zăgazul cel nou, încununat cu un monument alb, sînt cele două localităţi legate la un loc : Cadi-chioi, „satul judecătorului“, şi Haidar-Paşa, numit după stăpînul său de odinioară. Cadichioi, mai depărtat, are strade multe, frumoase prăvălii şi destule case de vară, cu grădini de oleandri, din care ies creştine cu pălării mari albe sau femei musulmane, care-şi lasă toată faţa descoperită în această încunjurime cu totul creştină. „Fraţii şcolilor creştine“, asumpţioniştii au aşezările lor în acest vechi Chalcedon al discuţiilor teologice şi sinoadelor.

Haidar-Paşa e începutul liniei anatolice germane, şi se clădeşte pentru dînsa, potrivit cu însemnătatea ei, un uriaş palat. Deocamdată din cîteva cantoane cochete te urci în cele mai elegante vagoane ieşite din fabricile bavareze. Trenul merge iute şi numai de-a lungul şirului de vile, de unde, sara, iese o lume turcească nouă, fără multe prejudecăţi, cu femeile frumoase, descoperite, privind la copiii ce ţin în braţe.

Staţiile se cheamă după marile dealuri galbene, mai mult pustii. Ne oprim la Mal-Tepè, unde aşteaptă înaintea hanului de deasupra mării luntrile, de multe ori croite elegant şi împodobite cu colori şi canafuri ca nişte gondole.

În cel mult un ceas de lunecare pe albastrul uşor frământat de valuri, lopeţile şi pînza albă prinsă pe catarg duc la Prinkipo.

Coborîrea se face în apropierea strîmtorii ce desparte de Chalki, pe al cărei ţest pietros, drept sus, se văd co-perişurile roşii ale marelui seminarium patriarhal. Insula vestită printre cele mai frumoase, are berării şi otele multe vile, cu arcade, statui, terase, şi cea mai bogată verdeaţă din lume.

Măgăruşi cu ochii blînzi, acoperiţi toţi cu mărgele albastre, duc pînă sus la vechea biserică a Sf. Gheorghe. Cu trăsura răzbaţi, avînd neconţinut de o parte şi de alta largul senin al mării, pînă la poalele dealului, trecînd pe lîngă cele două cimitire duşmane, al grecilor şi al latinilor, acesta cu inscripţia franceză.

Calea se face în sus pe un aspru povîrniş de cremene şi prund, între coaste pe care cresc, în marea căldură crudă, tufe de lămii cu frunza groasă, lucie, pini mărunţi cari îmbălsămează a răşină, puţine floricele sămănate pe stîncă. În colţuri păzite de arşiţă, familii constantinopolitane s-au oploşit : mănîncă, dorm, joacă danţuri ce sar mână cu ale noastre. În încăperile vechii mănăstiri se poartă femei în veşminte albe. Un meşter lucrează la frumoasa biserică nouă, pe cînd în cerdacurile joase ale celei

vechi, cu icoane și pietre de mormint din veacul al XVIII-lea, un paracliser face leneș candelile.

Iar pe sus, unde flăcăi și fete își fac curte ca în vremea vechilor lirici, naiv și nepăsător, — pînă la Bosfor, pînă la Dardanele, peste șirul osos al ostroavelor minunate, Marea albastră, sărutată de soarele sălbatec, pare a fre-măta de o nebună, de o uriașă bucurie...

Prin Bulgaria la Constantinopol, 1907

PĂMÎNT FRANCEZ ȘI INFLUENȚA FRANCEZĂ DINCOLO DE FRANȚA : GENEVA

La Răsărit de Lyon, încunjurat pînă departe, la St. Clair, cu locuinți muncitorești, cu fabrici și localuri de „distracții felurite“ lîngă rîul verde, plopii și sălciile țin cîmpia, făcînd apoi loc lanurilor largi. Satele grămădite sînt vechi, brune lîngă biserica romană. Deodată, după Amberieu (cf. Chambery) în Dauphiné, o prefață a Savoiiei pe care odată o încunjurau, și la Geneva, baroni vasali (conții de Genevois), munții se ridică sus, bogat împăduriți. Blocuri mari de piatră neagră se clădesc ca niște substrucții de cetate, pentru ca mai încolo uriașe frontoane de piatră să domine valea. Ca în Carpați, izvoare minioase se rup și saltă. Casa răzleață apare, clădită greoi din lespezi zdruncinate. În grădinițe și ogoare supt stîncă lucrează și în ziua de duminică femei cu pălăriuță neagră pe cap.

Ici și colo exploatările miniere creează mici centre spre care duc înguste cărări albe. Iată pe un povîrniș și un foarte frumos castel cu turnurile roșii pe ziduri ca de fildeş. Văile-și aveau odată stăpîinii aiurea decît în uzine. Ruine amintesc așezări de pradă dispărută.

Și iarăși locul se lărgeste pentru ploi, pentru sămănături și vii, care se fac și drept pe coborișul muntelui, pentru locuinți și fabrici, cu fațade adesea înălbite cu var sau colorate. Astfel într-un larg cerc localitatea Culoz, de unde se ia drumul spre Chambéry și Turin. Dealminterea aproape pînă acolo, pînă la Augusta Taurinarum, așezarea romană în teren galic cisalpin cucerit, sînt aceleași nume savoiar-do-piemonteze, cu scurtă rostire, și același tip cu fața palidă, lunguiață, cu trăsăturile puțin armonice.

Am regăsit riul, larg desfășurat între arbori spre care merg pescari cu unelte de prins și în care se odihnesc luntri de o formă simplă, veche. La Seyssel-Carbonod înaltele case tărcate, care fac ca un singur bloc de piatră neagră, trezesc amintiri de Italia. La Pyrimont, un pod înalt încalecă apa care se rotește într-o mișcare rotundă, foarte elegantă. Apoi stîncă-i, strînge cursul. Schimbările neașteptate în peisagiul care reunește muntele, apa de un verde marin și splendide boschete de tineri ploi suptirateci, sînt încîntătoare.

Dincolo de Belegarde și Collonges se taie granița cantonului de Geneva. Aceeași bază galică de o parte și de alta, aceeași așezare romană introducînd asupra „cetăților” răzlețe regimul de unitate al legaților, aceeași atîrnare de Burgundia cisjurană, aceeași suzeranitate a Imperiului, aceeași autonomie episcopală și același zbucium feudal. Cînd regimul baronilor a luat sfîrșit în acești munți, Geneva ar fi fost ori a Franței savoiarde de la Chambéry și de la Pignerol, ori a Franciei regale. Dacă a fost altfel, nu sînt svițerii germani, țeranii din Alpi cari au făcut-o, ci spiritul reformat al lui Calvin, care, introdus în această republică orășenească pentru a face dintr-însa fortăreața unei religii care e și o organizație politică și socială, a păstrat, și peste lichidările violente, radicale ale Revoluției celei mari, Geneva pentru această Elveție căreia, ca și Lausanne, cu biserica-i burgundă cisjurană, îi samănă mai mult sau mai puțin.

Aşa cum e astăzi, Geneva Crucii Roşii, Geneva Ligei Naţiunilor e, pe vechiul fond savoiard, un foarte frumos oraş modern, dar, înainte de toate, cea mai pitorească legătură între cele două mari elemente de frumuseţe naturală care sînt Muntele şi Apa.

Lacul de Geneva, cu undele albastre în care vîntul trezeşte valuri de mare, trebuie văzut mai ales, nu atunci cînd cerul clar îşi răsfrînge albastrul în el pînă ce noaptea-l preface într-o tristă nemărginire neagră sămănată ici şi colo de lumini nesigure, ci la apus, în roşata norilor pe cari săgetează şi-i sîngeră ultimele raze, ori dimineata de tot, în faptul zilei, cînd albastrul e de o dulceaţă nesfîrşită şi o supţire dungă roză aproape transparentă desparte lumina născîndă de întîrzierea întunericului şi de negurile albe care se ridică pentru a cuprinde îndată tot orizontul. Goelanzi albi, cenuşii se înfrăţesc cu lebedele line şi, siguri că nimeni nu se atinge de dîşii, se înşiră, se aştern pretutindeni în grupe de tovarăşi la pradă.

Înălţimile încunjurătoare n-au adăpostit pe cei mai vechi locuitori. Ei îşi făcuseră locuinţa pe stîlpi în apele înseşi ale lacului, şi s-au găsit rămăşiţele caselor lor, ca şi luntrile, scobite într-un singur trunchi cu care mergeau la pescuit. După galii „gebenezi“, romanii au lăsat şi aici urme neşterse ; apoi în evul mediu s-a clădit pe dealuri oraşul cel vechi, care n-a dispărut cu desăvîrşire. Nimic nu-l deosebeşte de aşezările franceze vecine avînd aceeaşi vristă.

Din această Genevă episcopală s-a păstrat biseriţa St. Gervais, reparată, şi, cu multe schimbări, biserica Sfîntului Petru, astăzi întrebuinţată pentru cultul calvin. Înţia ei formă datează din veacul al XI-lea, cu elemente de stil roman, pentru a se continua lucrul, în stil gotic, pînă tîrziu în veacul al XIII-lea. Cum însă un foc a distrus-o la 1430, lucrul a fost reînceput pentru a-i da înfăţişarea unei zidiri a Renaşterii, în secolul al XVI-lea. Pe turnuri se înseamnă data precisă a noii construcţii. Din cea veche

s-au păstrat în afară unele părți din decorație ; înlăuntru însă aspectul e acel vechi, cu cele trei despărțiri, cu străni avînd capitule originale, cu flori și figuri de tot felul și chiar cu stălele care erau odată în cor și ale căror scaune se sprijină pe figuri bizar sculptate. Săgeata a fost restabilită în forma medievală de arhitecți moderni. Dar portalul total nepotrivit, un peristil antic, deasupra căruia se rotunjește o foarte urîtă cupolă văpsită în roșu, datează din 1479.

În acel moment Calvin apare la Geneva cu planul de organizare deplină și strictă. Cum orașul era obișnuit a trăi sub o autoritate religioasă, el a primit pe dușmanul catolicismului, care aducea mai mult de cum se crede din implacabilul imperialism al aceluia, iar, pe de altă parte, înălăturîndu-se episcopul, care era așa de mult prins în politica savoiaardă, s-a arătat primejdia alipirii la statul italian vecin, contra ambițiilor de stăpînire ale căruia Geneva a trebuit să se lupte încă la 1602, de cînd ea datează asigurarea libertăților sale.

Astfel, pe urma lui Farel și în tovarășia lui Théodore de Bèze, orașul deveni cetatea de necuprins a unei forme religioase și sociale nouă. Memoria lui Calvin trăiește și astăzi în conștiința mării părți din populație care se ține de reforma lui și, cu toată prezența zecilor de mii de francezi în mare parte catolici, precum și a protestanților luterani, el apare ca un geniu tutelar al locului. Dăunăzi s-a avut ideea de a-i consacra lui și operei lui un întreg părete de piatră sculptată, în care revoluționarii religioși apar în lungile lor veșminte, cu bărbile lor suptiri învîrtite, deschizînd șirul actelor, flancate de autorii lor principali, prin care Reforma s-a introdus în alte țeri, și pînă în Transilvania [...]. Se arată scaunul lui, ca și clădirea, împodobită cu chipuri caricaturale, săpate și colorate care-i servea pentru propagandă în mijlocul ucenicilor săi.

Biserica a primit imediat schimbările necesare. Altarul și-a pierdut întrebuințarea, din capele a rămas numai

aceea a cardinalului de Brigny, care a fost refăcut acuma în urmă, cu toate elementele deosebitoare ale goticului, pînă la colorația bătătoare la ochi care va fi existat vreodată.

Atunci pentru orașul definitiv liber și pe deplin asigurat s-a făcut, de un meșter italian clădirea Sfatului, care păstrează neschimbată înfățișarea ei din veacul al XVI-lea, cu sușurile pietroase care țin locul de scară, cu succesiunea scărilor ce se eșalonează armonios unele deasupra altora, cu frumuseța fațadelor în stil clasic. Acte importante din viața europeană s-au petrecut aici, în strîmtele încăperi care servesc încă pentru dezbaterile Consiliului cantonal. Se păstrează multe amintiri din trecut, pînă la toiégele cu înîner de argint ale vechilor magistrați, și s-au descoperit în sala tribunalului fresce foarte interesante, în care judecătorii sînt înștiințați cu cității din *Biblie* contra păcatului de a primi „daruri“.

Cîteva vechi case sînt în același stil al Renașterii. Gan-gurile Arsenalului au și ele un interes de trecut. Dar aici se oprește partea monumentală a vremilor de artă.

Epoca modernă, care a văzut alipirea trainică a Genevei la Confederația svîteriană, i-a dat, pe lîngă fabrici care azi tînjesc din cauza schimbului, multe și frumoase instituții de cultură. Odată și românii au profitat de dînsule, începînd cu copiii Goleștilor și cu Constantin Brăiloiu la începutul Renașterii noastre și continuînd cu Ghiculești și Filipești pînă mai dăunăzi. Universitatea, care atrage bucuroși și puteri străine, are profesori de o mare reputație. Iar muzeul, de o perfectă orînduire, cuprinde, din daruri, colecții admirabile, și pentru antichitate, apoi o serie foarte bogată de ceramică din toate țările, începînd cu admirabilele vase din Rodos și Lindos, și în sfîrșit camere întregi consacrate pictorilor genovezi, între cari Liotard a călătorit pe la 1738—41 în Orient, a stat la Constantinopol, a venit în Moldova să zugrăvească voievozi, domnițe și patriarhi, și el însuși a luat înfățișarea bărboasă a boierilor noștri, supț care e reprezentat în acest muzeu chiar.

Geneva are însă și un farmec social deosebit. Evident că nu-l dau turiștii englezi și americani, nici delegații congreselor, nici pribegii ruși cari au împrumutat însă orașului profesori, oameni de știință, chiar administratori, ci acei cari-l dau sînt vechile familii patriciene, Fazy, Bovy, atîtea altele, oameni de cuvînt și de omenie, primitori și afabili ca în veacul al XVII-lea, cari se mîndresc cu originile lor, își cunosc bine strămoșii pînă la Jean-Jacques Rousseau, care și el e dintre zeii lari ai localității, și cuprind în casele lor portrete și taboluri, de maeștri indigeni, cari sînt adeseori rude apropiate cu dînșii. Cine a venit în contact cu aceste persoane, a căror convorbire e plină de atîta farmec, nu-i va uita niciodată.

Dacă Geneva e savoiardă, Lausanne, în linie dreaptă de la Dijon spre sud, are, afară de foarte frumoasele construcții și grădini moderne, o artă care e cea burgundă. Ea se vede în biserica principală, care e una din cele mai mari construcții religioase din toată regiunea vastă a catedralelor. Clădită, ca toate celelalte, pe o criptă foarte veche, datînd măcar din epoca Merovingienilor, și plină de morminte bine păstrate, ea s-a ridicat, cu turnul roman bogat în colonete, în secolul al XII-lea ; portalul din dreapta, singurul vechi, căci cel din față e o fabricație modernă, aparține celei mai pure forme a goticei încă neîncărcate. Figurile sînt de o deosebită frumusețe, și cele din „vous-suri“ și din firide se continuă pe lături și în fața unui peristil cu coloanele suptiri, de o mare gingășie.

Aproape de acest edificiu, la care se lucrează și azi, cu atîta iubire și pricepere, evul mediu prezintă cerdace de lemn, scări, un vechi „tîrg“, tocmai în marginea unei mari și armonioase Universități moderne, cu studenții purtînd șapci de corporații germane.

Și de jur împrejurul minunatului loc, între munții cu vii și livezi, Ouchy, Vevey, Montreux, Chillon, Dex, St. Maurice, înșiră, cu suptirile bisericuți de Alpi, mărețotele în stil italian, unde din toate părțile lumii vin trupuri

obosite sau zguduite ca să-și refacă din vioiciunea acestui aer și din liniștea vieții sănătatea pierdută. Coppet amintește pe d-na de Staël, care nici aici nu și-a aflat odihna, și Ferney regalitatea spirituală a lui Voltaire.

Iar dincolo de hotarul cantonului unde muntele se ridică imens, îngăduind pe coastele lui drumuri, vii, sămănături, colțuri răpănoase de pădure, cantonul e al romanilor, al „valahilor“, Valais. De la Sion înainte, pe vîrfuri castele și biserici privighează asupra văilor înguste. Iar la capătul lor e Italia, „țara velșilor“ însăși.

Și pe la Modane, granița Dauphiné-ului și a Savoi, și pe la Domodossola, granița vechii Burgundii cisjurane, trecerea în Italia înseamnă același aprig munte gol, aceleași văi înguste în care spumegă apele verzui ale râurilor de munte, aceleași case de piatră sură sămănate prin cătunele răzlețe.

Dar de la început este ceva care, în aspect, deosebește. Acest ceva e biserica. Clădirea însăși e la început meschină, o movilă rotundă de lespezi aspre, dar turnul prin fereștile căruia se zbat clopotele în larg ajunge a fi partea esențială a lăcașului. Alături, între ziduri tot așa de aspre se strîng printre brazdele-funebre, împodobite pios cu flori, mormintele deasupra cărora scinteiau, azi, luminile, ca amintiri care nu se pot șterge.

Turinul va avea bisericile dinastiei, mari clădiri din secolul al XVII-lea, acoperite cu grele cupole. Dar sus la Superga se deosebesc șiruri de firide și brîuri ca în bisericile noastre. Ceva mai departe, în drumul spre Milano, către Santhia, cutare biserică prezintă, pe lângă marele turn din față, clopotnița, un altul mic, rotund, suit drept deasupra navei ca în bisericile vechi moldovenești. Apoi la Vercellii, răsărind din cîmpul vast unde Mariu a frînt cu sabia lui romană hoardele cimbrilor și teutonilor și Padul a cărat trupurile mari ale barbarilor jertfiți, o mare biserică cu patru turnuri, destul de asemenea cu cele burgunde, dar fără nimic din ornamentele gotice, domină,

avînd în faţă o impunătoare zidire din secolul al XVII-lea, aceste turnuri unite cu ziduri de castel vechi dau un caracter deosebit de important localităţii. Mai departe, la Novara arta unor arhitecţi mai noi a grădădit şirurile de coloane pe uriaşul turn al unei biserici care acopere totul. În Milanul însuşi tipul celui mai vechi lăcaş roman, cu ornamente de marmură şi de smalt colorat, se vede în preafrumoasa biserică S. Lorenzo.

Pretutindeni o altă artă ieşită din acelaşi trunchi clasic.

In Franţa. Drumuri ale unui istoric, 1922

PRIVELIȘTI ELVEȚIENE

I. BERNA

Muntele stă deasupra : drept, țepos de brazi, stropit cu căsuțe mărunte. Deși e în mai, plouă, în toate felurile, de la ușorul țîrîit, cu bobite infinit de mici, care n-au parcă greutate de a cădea, pînă la lungile ațe desperate, și în vîrfurile ascuțite se rup negurile. Și e în mai, în mai înflorit cu toate florile, în care merii sînt imense buchete întinse de pămîntul verde tînăr cerului care nu le merită.

Orașul se desfășură în fișii, de la foburgurile unde se clădește încă, răzleț, pînă la vechiul centru medieval, în care casă de casă fac un front de rezistență încrezutelor noastre încălcări : o cîetate bine strînsă pentru apărare față de orice îndrăzneală modernistă. Doar de s-a primit marea clădire a statului elvețian, bine mobilată înăuntru și mîndră de scara păzită cu statui a parlamentului, dar pe dinafară de un stil care se potrivește numai cu vîrfurile tocite, rotunjite ale uneia din marile biserici.

Sînt aici străduțe care suie și coboară, care se întortochează și se ascund, rezervînd surprize la fiecare pas ; sînt lungi șiruri de arcade supt care așteaptă prăvăliile de un modest stil provincial, sînt fațade smerite, cărora atîtea tencuieli și colori suprapuse nu li pot ascunde așa de sim-

patica vechime, sînt prăvălioare curate ca niște saloane și expoziții de antichități pe care nu prea are cine le cumpăra, sînt cimitire care au devenit parcuri și sînt grădinițe pentru orice casă bogată. Toate pentru o sută de mii de oameni harnici și gospodari cari se văd pe stradă numai cînd e de nevoie și cînd aerul bun îi cheamă.

Care e centrul ? Poate catedrala gotică pe al cărei timpan, reparat ca și tot restul, trecut pe la spălături și aranjat cu cea mai importantă grijă, se chinuiesc oamenii iadului supt privirea, fără compătimire, aici ca și aiurea, a capitaliștilor de sfîntenie care se bucură în rai și cari n-au ajutat destul pe ceilalți să ajungă unde sînt ei. Marea clădire cu trei nave e un onest exemplar al construcțiilor secolului al XIII-lea. Dar poate iarăși că acest centru ar trebui să-l cauți la groapa urșilor, locuința legendarului fetiș, ispita tuturor trecătorilor și bucuria tuturor copiilor.

Acolo stau, tineri și bătrîni, pînă la puii de deunăzi, eroii eponimi, necontenit înnoiți, ai vechii Berne (Bern-Bären). Stau, se mișcă pe catifeaua tăcută a labelor groase, se dau de-a tumba, se suie tacticos pe bățul cu țepi, ca o uriașă acățătoare de pălării, se tologesc de plăcere și de cochetărie, se hirjonesc, se alintă carăghios, în posturi a căror tradiție și-o trec din generație în generație, se alintă, și, în două labe ori cu toate picioarele în aer, umezindu-și micii ochi negri pierduți în blană, cer prozaic de pomană morcovi, cu cari se joacă vlăstarele lor, și chifle pentru dinți în stare să macine oasele.

Cu o Universitate în care sînt profesori iluștri, cu mai multe biblioteci, cu un Teatru Național, Berna are și un Muzeu. Nu lipsesc în sălile bine alcătuite pînze italiene de valoare, ca un Bronzino. Luther și soția lui, Catherina de Bora, bune figuri pătrate, osoase, de Cranach, care a văzut numai pe profesor, cîteva tablouri germane mcdievale, cu naiva făptură, cîte un portret de Kopetzky, unde, făcut la iuteală, de Angelika Kaufmann, un interesant

Hyacinthe Rigaut, cu severa perucă Ludovic al XIV-lea, trei alte portrete de un maestru bernez de bună tradiție. Dar, trecînd peste reprezentanții convenabili ai peisagiului svîțeran, atenția e prinsă și reținută de pînzele lui Ferdinand Hodler.

Acest mare pictor cu tragica figură de voință, larg în fălci ca Luther și focos în privirile scînteind de foc nestinse, a plecat de la tradiția pe care a urmat-o în cumiști limuzuale într-o atmosferă de coloare topită. Apoi Satan creațiunii revoluționare s-a trezit în el. Atunci, printr-un act de rupere cu orice învățători, el a reunit tot ce desemnăul poate să aibă mai nou, mai sigur, mai precis și mai riscat de greu — gîturi sucite, capete înfundate, stîngaci ori nervoase ruperi din încheieturi — cu coloarea vagă ori stridentă a simbolului. Grupe de desperați, serii de întelepți, defilări „euritmice“ de pelerini către ținte neștiute, dormitori prinși în neregula pitorească a somnului, revelații ale unei umanități bizare ducînd pînă la îngerii cari înaintea copilului uimit se saltă de la pămînt cu vînjoasă aripioare albe. Ori soldații svîțeri ai luptelor tocmite și plătite, muncitori la uciderea de om, tăind în dușmani ca în copacii pădurii de acasă, lemnari de măcel, lovind din greu, cu desperarea icnelii ; lungi procesiuni, ca aceea de la Iena, a tineretului de la 1814, încălecînd, trecînd cu puști pe umăr ca lungile sulii, mai bine parii, cu cari cei de aici se duceau la „treabă“. Și deodată dulci fete cumiști, sfinte cu floarea roșie mistică în fața lor ca un potir de flacăra pentru dorurile neștiute sau neîmplinite.

E ori nu adevărat ? Ce știm noi de tot adevărul care e în noi cînd simțim ! Iar, dacă vrei să verifici omul, ieși numai pe stradă. Lăptarul care-și mină vaca de la o casă la alta e unul din acești ostași, care n-a găsit unde să ia serviciu.

II. ZÜRICH

Pe ambele maluri ale lacului totdeauna nou, cînd se odihnește și cînd se zbate de pălmuirea neașteptată a vîntului de munte supt înălțimile care, la șase-șapte sute de metri, sînt numai o pajiște și numai o floare, orașul de comerț își înșiruie fațadele de piatră, ori își dovedește cîștigul mătăsii, industriilor de multe feluri prin raiul vilelor cu livezi și cu barcă înaintea fațadei. Lîngă Universitate, vestitul Politehnic pregătește șefi pentru această industrie, care la lăsarea serii umple drumurile de o lume așa de socotită în lucrul ei, de ai zice că se întoarce fericită de la o primblare.

Nici o biserică veche, nici o locuință de vechi bürgeri. nici o primărie cu balcon dantelat ca în Berna. Progresul și cîștigul au nivelat totul în această lucie uniformitate de muncă și de răsplată.

Pînă și zestrea bogatului Muzeu cheamă la urmarea acestei activități roditoare. Și aici ca și la Muzeul de istorie din Berna pămîntul a dat lucruri romane și ante-romane, deși de aici lipsesc dovezile, așa de numeroase și de interesante dincolo, ale vieții celtice. Sînt arme și sînt și steaguri. La Muzeul de Belle Arte, unde un italian expune trecător îndrăznește încercări de culoare nouă și sfortări de compoziție în care vezi pe Isus prezentat de spate cu mîinile legate pentru a urla contra lui oamenii cu boturi de fiare și cîinii ca toți cîinii, Hodler se vădește puternic și sfidător, lîngă îndrăzelile de culoare ale lui Böcklin și lîngă smintelile de tot felul ale „școlii noi”. Ce domină în cellalt muzeu e casa și meșteșugul.

Casa din toate locurile și din toate vremurile Elveției germane, casa țerănească și casa burgheză. Apoi meșteșugul : de lemn, încă din adîncurile medievale, care dă lăzi cu basoreliefuri de luptă cavaleriească, Hristoși țapeni ca în vechea Catalonie, alții călări, puși pe roate ; de metal

pentru cupe și potire, talgere și coifuri. E aici și un neconținut îndemn de muncă și o stăruitoare propagandă de frumusețe.

III. ȘVİTERA ȘI TIROL

Între malurile des presărate cu coperișuri roșii și pline acum de toată verdeața, de toată alba floare a lui mai, lacul albicios de nori reci, freamătă ca un braț de mare încătușat.

Pretutindeni casa muncitorească e încă o vilă și adesea glincina-i acopere pereții cu tencuială proaspătă.

Oraș se ține de oraș, cu largi grădini de brazi, de rari copaci din țeri depărtate. Cea mai bună edilitate îngrijește zecile de străzi drepte între casele celor mai îngrijiți gospodari. Satul cum îl înțelegem noi nu există. Nici trecut. Pretutindeni fațadele cu oblonase verzi sînt la curent. Vechiul tip de locuințe cu grinzi întreșute la suprafață e rar. Casa de lemn e întrecută.

De obicei locuința are două-trei rînduri cu un cucurig de mansardă în triumphi. Pe alocuri se pun colori tari.

Drum antic. Ici și colo în finala *wil* se păstrează amintirea vechii „vile” romane.

Ne suim prin locuri goale, pe lîngă ochiuri de lac spre înălțimile în care zăpada stăruie în pîlcuri la picioarele bradului ce înnegrește. Cîte un paraclis mărunt se agață de stîncă. Industria lemnului crează și aici centre muncitorești de o admirabilă instalație. Livada înflorită se păstrează pînă așa de sus. Colțurile de stîncă peste tot nîNSE răsar din dosul înălțimilor împădurite, în care sumbrul brad se înfrățește cu ulmul fraged. Scrijeliturile adînci sînt umplute de proaspăta nea imaculată, care răsfrînge soarele dimineții în orbitoare lumină de argint. Dedesupt, apele de lac au un azur mediteranean cu ușoare tresăriri iuți.

Abia o margene e lăsată pentru drum supt stînca înaltă care învie la viață.

Fierăstraie, fabrici de ciment, pajiști bogate. Încercări de a smulge unui petec de pămînt vie și sămănături.

Wallenstadt, mic centru de industrie, e chiar supt clădăria în pături a muntelui și la capătul lacului prefăcut în oglinda fermecată a zinelor ascunse.

Bisericuțele suite sus par adăposturi de căprioare. Alături perdele de cetățî pîndesc zadarnic hoțește.

Sargans, veche numire celtică, de o clară armonie, întrupînd parcă toată această lumină speriată de ea însăși.

La Buchs, colț fără pitoresc al celor mai frumoși munți, nimic nu se schimbă în natură. Țara împăratului de ieri nu se deosebește de țara țeranilor de totdeauna. Doar cîmp mai larg, sămănături mai dese. Dar casa, de lemn, e săracă, așezările mai rare. Habsburgul, gonit de dincolo, dar rămas aici, a căzut greu asupra oamenilor, el și liota lui feudală. Caracteristica bisericuță a Mariei Tereza, imitată și la noi în Moldova, n-are nimic istoric.

Catapetesme de stînci în care se înfig sfeșnice negre de brazi, tinere frunzișuri de ulmi, spumegări de ape verzui. Pretutindenî însă sfioașa casă de lemn sur a supusului.

Dar imperiul a făcut marea operă romană a timpului supt Aarlberg, între Langen și St. Anton. Că viață economică a trecut pe aici, pe vremea cînd vulturul avea două capete și purta o coroană! Acum oamenii necăjiți, gări pustii, mese goale la „Bahnhof-Wirtschaft“-ele care înlocuiesc restaurantele. Dar pe briul muntelui albele șosele netede se țin ca în vremile bune, cînd se știa porunci.

Țara împăratului, dar și țara bisericii. O arată crucifixe de pe marginea drumului, marile biserici iezuite, în față cu cele două turnuri rotunjite la vîrf, mănăstirile cu complexul lor confuz și banal de încăperi acum pustii, Stams, Tells. Numele înseși amintesc pe „popi“, pe urmașii

creștinătorilor : *Pfaffenhofen*, „Curțile popilor“. În mijlocul văilor sacre, Innsbruck, cu vechea taină a Tirolului care nu mai cîntă.

Și drumul se strecoară printre monștri goi și monștri c păduri, pe supt zăpezi și printre brazi. S-a închis regiunea mănăstirilor. Așezările omenești sînt rare. Pentru fierăș traie numai se strîng mici centre care pot da aglomerări ca aceea de la Zell am See, lingă clara apă a lacului e Modernismul pune colori tari pe fațade și strecoară unele informe blocuri de zidărie asemenea cu ale indienilor din America de Nord. E țara lemnarilor cu pene la pălărie svițerieni fără Svițeră.

Castele bine îngrijite par a-și fi găsit noi proprietari, căci vechea nobilime, aceea cu care a avut a face Petru Șchiopul cel exilat și drăguțul lui copil nenorocit, Ștefan niță, pe la 1600, a pierit de mult. Paraclisele de pe vîrfurile muntelui, cu suptiraticul profil și turnurile scrijelate, dau un caracter culmilor.

Și mai departe caracterul istoric e al vechii colonizări bisericești în vechile *auere* ale vieții germanice primitive. Satele au nume de sfinți : St. Anton, St. Johann in Porgau. O așezare mai importantă e „Curțile Vlădicăi“, *Bischofshofen*. Aproape, galbena fațadă a mănăstirii se întinde. Forme de arhitectură bisericească neobișnuită apar : amintire a campanilei venețian, un înalt și suptire turnuleț se alipește stîngaci banalei fațade în stil iezuit. La cochetul orașel Abtenau, numele amintește pe abatele stăpîn odinioară. Un astfel de turn lung, ascuțit se adaugă, de bine, de rău, și la clădiri pur gotice. Îl întilnești tot așa înădrit și în fața castelurilor. Locuinți modeste își trag originalitatea de la dînsul. Originile catolice se vădesc astfel pretutindeni.

Se ajunge în sfîrșit la cetatea episcopului, a prințului de odinioară, șef de stat, puternic, cu averi multe, la Salzburg, al cărui „burg de saline“, al cărui superb castel care-și

profilează scheletul sur pe stîncă au căzut pe al doilea plan pe lîngă ceea ce a vrut și a făcut arhiepiscopul.

Iar de aici înălțimile dulci, de cel mai blînd verde, duc din vale în vale spre cetatea ducelui franc, germanic de odinioară, așezat pe ruinele orașului roman Vindobona, spre astăzi izolata Vienă, loc de experiență al doctrinelor sociale.

Priveliști elvețiene, 1930

CRACOVIA

Supt munte plouă. Sămănăturile se pleacă supt povara apelor îngrămădite. Cracovia, vechiul nostru Cracău, apare în neguri.

O revăd după mulți, foarte mulți ani.

Spoiala austriacă s-a dus odată cu steagurile, firmele și ceacourile. În locul autonomiei supravegiate, e acum independența, dar acceptată aici fără entuziasm, ci liniștit, ca o consecință logică. Așa trebuia să fie. Poate că lumea se întreabă de ce a fost atîta zăbayă.

Oamenii Vienei ducîndu-se cu totul, orașul rămîne ce a fost de veacuri, cu porțile-i gotice înflorite, cu catedrala-i de stil italian tîrziu, cu halele în care amintiri de Flandra se unesc cu deprinderile bazarului oriental, cu turnul masiv al ceasornicului.

- Și mai ales cu Universitatea.

Intru înțîia oară în zidirea iagelonică, a cării curte încunjurată de turnulețe și balcoane, înflorită în frunze de acant, ale cării scări, foișoare și balcoane trimet la zidirile italiene cele mai bune din acest timp. Sălile de adunare a profesorilor înfrățiți cu școlari adesea de vîrsta lor și chiar mai bătrîni, cari se ospătau împreună, cuprinzînd astăzi

supt bolțile aurite, dacă nu trupul, de mult dispărut, al vremilor acelora, măcar, în cărți și manuscripte ornamente, o parte din ce se afla în suflétele lor. Admirabile miniaturi, înfățișînd viața medievală în toată realitatea ei, breaslă de breaslă, se cuprind în volumul care li urmărește statutele pînă în secolul al XVI-lea : Breviariul Grimani nu cuprinde nimic mai delicat. Pe alt manuscript au semnat pe rînd la venirea lor aice șefii Statului polon, de la francezul Henric, peste Francisc Iosif, iscălind și în limba polonă, și peste asprele linii ale lui Wilhelm al II-lea, care vorbește aici numai nemțește, pînă la mareșalul Pilsudski între steagurile și uniformelegiunilor liberatoare.

Imensa biserică gotică, masă roșie încununată cu două turnuri, domină „Marele Rynek“. Înalta navă, cele două colaterale nu sînt numai o operă de zidărie, de o extraordinară mîndrie, ci de ele, înlăuntru și în afară, se prind, supt toate formele, amintirile unei vieți municipale active și bogate de mai multe secole, ca și urmele unei nobilimi asociate la această prosperitate municipală. Inscripții pe plăci sure și negre, statui în platoșe și lungi caftane, culcate pe morminte, tablouri din mai multe epoce îmbracă această aspră vegetație a cărămizii întunecate de veacuri. În adausuri stiluri mai nouă se adaugă goticului primitiv.

La o parte, bisericuța iesuiților are aceleași forme tîrzii, din epoca împodobirilor bosumflate, a cupolelor verzi, care și aici s-a întins asupra secolelor al XVI-lea și al XVII-lea și de care n-a scăpat nici biserica Maicii Domnului, căreia i s-a adaus un pridvor fără nici un sens. Dar piatra cea veche a rămas neatinsă în fațada vechiului lăcaș, și o scenă religioasă desfășură ca în Italia, avînd ca fond o frescă din secolul al XV-lea, grupul, deosebit de expresiv, al sfințelor personagii. Și mai puțin a rămas, la celalt capăt al pieții, din capela, arhaică, a Sfîntului Adalbert creștinătorul, pe care o înăbușă cupola și apendicele. [...]

A doua zi, și aici muzeul era plin de lume, cu plată în cea mai mare parte, cu o destul de grea plată. Compunerea lui era făcută anume în vederea influenței de exercitat. Pretutindeni școala polonă domină mărunțișurile, între care colecția japoneză strînsă de un mare binefăcător, încă în viață. Și această școală dă sau spectacolele cele mai pure ale vieții rurale sau, din penelul lui Matejko mai ales, momente mari din trecutul independent : Stenco Razin visînd în Ucraina lui, o răscoală pentru coroana regatului, Sigismund I-iu primind omagiul Hohenzollernului din Königsberg, Kosciusko între țărani înarmați. Cozii cu sutele ascultau explicații menite a li rămînea totdeauna în minte, și cîte o femeie, vreo învățătoare, vorbea cu aceeași nobilă vervă cetelor de țărani și țerance aduși din satul lor pentru a se împărtăși astfel cu patria.

Nu departe, casa marelui Matejko e un muzeu. Nu numai schițele lucrărilor sale, reprezentînd cea mai devotată ucenicie de fiecare clipă a unui foarte mare maestru, dar și culegerea nesfîrșitelor lui mijloace de informație, un adevărat muzeu de istorie, în trei caturi pline. De aici, și din marele lui suflet, a tras acela căre și-a isprăvit viața la cincizeci și șapte de ani inspirația pentru tablourile care dau pe toți regii, toate clasele, toate momentele istorice ale Poloniei, pînă la înfățișarea simbolică a schimbărilor culturale. Lupta de la Varna, cu asaltul furios al nenorocitului tînăr rege Vladislav, lupta lui Dimitrie cel fals purtînd cușma marilor cneji din Moscova, truda și biruința lui Sobieski la Viena, Poniatowski proclamînd constituția după modelul francez.

Pe o vreme cînd nu mai era o patrie afară, dar o țară în inimi, acest om vrăjea și răspîndea larg un întreg trecut de glorie, vorbind și celui fără înțelegere pentru carte și sfidînd în voie pe străinul stăpînitor. Proporțiile trebuiau să fie uriașe ca amintirea lor și ca speranțele lui.

Și ceva din această mândrie a trecut la contemporanii și la urmașii lui : Siemieradzki, cu spectacolele lui romane și alegoriile lui, Kossak cu viziunile lui nēmărgenite. Se tăia astfel în arta lumii harta Poloniei, care era să fie, care trebuia să fie.

Centrul acestei lucrări de o nesfîrșită răbdare a fost Cracovia, unde peste cetatea germanică se așternuseră mult timp, și nu într-un singur rînd, splendorile regalității. De aici casele mari, solide, cu portale împodobite în toate stilurile, rozete, flori, îngeri. De aici zidirile oficiale ca Palatul monetăriei. De aici mai ales, pe colină, pe acropole, Wavelul, biserica triumfurilor și a cimitirului regal.

Dacă o nobleță pe care o rețin interese și obișnuinți nu e aici, ea a lăsat uneori cea mai frumoasă amintire a propriului ei trecut și a trecutului țerii.

Astfel la Muzeul Czartoryski, în care, de la mama vestitului conte Adam, mort abia în 1861, s-a strîns una din cele mai superbe colecții. Toată mîndria magnaților poloni e reprezentată aici, în armele de mare preț, în hangerile înflorite cu aur, în largile veșminte de brocard, în șelele și friele de metal prețios sămănate cu turcoaze palide, în cingătorile de Sluck, cusute ușor în aur strălucitor, în covoarele orientale, persane, de un preț incalculabil, și de dibace imitație, în mobilele secolului al XVIII-lea. Arhive pentru două veacuri sînt strînse în față, pline de știri despre noi. Iar galeria de tablouri, în care se văd, din penelul unui Norblin și al urmașilor săi poloni, scenele de tîrg în marginea Varșoviei, cu nobili burtoși și evrei la pîndă în mijlocul poporului, portretele membrilor familiei, castelele de modă franceză, înșirînd coloane supțirătece înaintea catifelei pajiștilor, se poate mîndri cu un Rembrandt, cu un furtunos Ruysdael și cu cele mai mari din lucrurile de preț păstrate aici ; un chip de dulce femeie a Renașterii mîngîind o hermină vie și un cavalier cu pana în vînt de însuși Rafael.

Muzeul e așezat în singura parte, afară de două porți, care s-a păstrat din vechile ziduri, distruse pe vremea Republicei cracoviene acum o sută de ani. Mari plantații li țin locul. Suburbiile nouă s-au unit cu vechea cetate germanică, și numai grelele lanțuri de fier ruginit prinse lângă biserica Sfântului Marcu arată cât de îngustă era odată cetatea burghezilor privilegiați.

Cînd Cazimir cel Mare a întemeiat prin decret mărirea Cracoviei, dîndu-i locuitori „hrisovuliți“, între cari, de jur împrejurul bisericeței Sf. Ecaterina și a vechii primării, pe evreii din Kazimierz, cetatea sa (ca Roman al lui Roman-rodă), el n-a uitat, dînd și aici un exemplu ceva mai tîrziilor domni ai Moldovei, să atragă pe călugării legiunilor care în secolul al XIV-lea răspîndeau, mai aspru sau mai blînd, catolicismul între necredincioși și eretici : dominicanii și franciscanii.

Pînă astăzi frații din cele două ordine fac slujba în cuprinsul zidurilor cazimiriene și pasul lor lunecă supt bolțile claustrului medieval. La dominicani marele lăcaș a rămas neatins de vremuri și, dacă din frumosul palat italian, vecin, care servește astăzi de local Primăriei, s-ar coborî Liubomirskii ca să cerceteze locul de înmormîntare al familiei lor, n-ar găsi nimic schimbat înăuntru.

Picturi italiene de o culoare întunecată, datorite unui exilat în această țară depărtată, acopăr largii păreți. În stînga altarului principal placa de bronz, cu multe legende latine supt chipul celui odihnit, secretar a doi regi, plîns de toată Curtea regală, în ceasul morții sale, 1496, e a lui Filip Buonaccorsi Callimachus, și acesta e omul care a băgat în ucigașele adîncuri ale codrilor Cosminului oastea lui Ioan Albert, domnul său, ispitit a juca pe pămînt moldovenesc, de o aspră primire, rolul „principelui“ Renașterii. Alături o piatră purtînd vechi litere gotice arată că aici și-a aflat odihna din urmă cutare din mai vechii stăpînitori ai Poloniei reținute încă în Apus.

La franciscani acum trei sferturi de veac focul a trecut mistuitor, și pretutindeni se vede lustrul nou al restauratorilor, în florile moderne de pe pereți, în chipurile cu tîlc de pe vitraliul lui Wespianski, cărora li-ar trebui altă simplitate decît a creațiunilor unei vremi de zbu-cium și zvicnire. Numai în claustru unde, ca și dincolo, se înșiră morminte de Campo Santo, cu plăci negre și albe, pline de inscripții pentru clericii, învățații, doctorii din vremea veche, fresce pe un albastru șters înseamnă, nu numai chipurile vechilor episcopi, ci și scene, adesea de o naivă duioșie, din *Scriptură* sau din poezia ce se naște din credință. Astfel o Bună-Vestire de un deosebit farmec. Un Hristos enorm și greoi trece peste struguri și sîngele jertfei se scurge aprins în potirul care așteaptă binecuvîntarea. Și nu sînt fără legătură cu această închi-puire de o senină copilărie steagurile confrăților grămă-dite între scaune a doua zi după Corpus Domini și peta-lele de flori pe care le strivești la fiecare pas.

Cazimir n-a lucrat fără înaintași în această Cracovie, devenită leagănul unei regalități nouă, în care la 1365 se adunau, întîmpinați de șoltuzul Nicolae Wierzynek, regii cruciatei contra musulmanilor și a Litvei păgîne, el, Ca-zimir, Ludovic de Anjou al Ungariei, nepotul de soră, și aventurosul viteaz oriental Petru Lusignan, regele Ciprului.

Piticul Vladislau, tatăl său, i-a deschis calea. De la înaintașii lui încă orașul are o biserică mare supt cetățuie și o alta, mărunță, în colțul Rynekului, cu poarta de in-trare înfundată de creșterea solului și corpul grămădit de adausuri felurite supt greoaia cupolă tîrzie. Sus pe deal s-au găsit chiar ziduri vechi, din care s-a dezgropat o zi-dire cu patru sinuri, acoperită cu o cupolă bizantină, ale cării rînduri de piatră sură arată o foarte veche dată de fundație. Învățatul profesor Mycielski, bunătății căruia-i dătoresc explicația mărețiilor infinite ale acestui Wavel, ar vedea chiar în aceste ziduri opera regilor moravi aduși

la credință de Chiril și Metodie. Oricum, mai târziu era altă putere și altă bogăție decât ce vădese aceste pietre sărăcicioase. Alături vechi ziduri arată încă locul înălții catedrale romane. O a doua a fost clădită după o năvălire distrugătoare, atribuită întoarcerii păgînismului strămoșesc și unui iurș tătăresc. Pe urmă numai, în momentul cînd curentul francez dădea pînă în această depărtată margene de Orient forme noi lăcașului lui Dumnezeu — și acțiunea italiană se adăuse îndată în aceeași direcție — s-au ridicat strașnicele ziduri ale catedralei gotice. În umbra lor istețul „pitic” alcătuitor de țară și-a găsit odihna, și meșterul necunoscut care i-a săpat statuia culcată, sprijinindu-i picioarele pe un postament ca al sfinților din ușorii catedralelor franceze, l-a redat realist, cu fața adînc frămîntată în dîrzul ei pătrat, cu măruntul nas de viclenie supt ochii cari se ascund în dosul pleoapelor bulbucate, acum liniștiți.

Cazimir însuși, marele creator, zace supt un baldachin ca al Papilor de la Avignon, într-un sicriu de porfir. Părul în bucle, barba frizată sînt ca ale lui Sigismund de Luxemburg în tabloul lui Dürer. Dar asupra regelui cîtor de țară e întinsă o calmă seninătate. De cîngătoarea cu crenele, care seamănă cu a lui Basarab în mormîntul de la Argeș, atîrnă sabia acum odihnită. E ceva imperial și sacru în aspectul „celui mare”.

Hedviga, Jadviga polonilor, nu s-a împărtășit de un astfel de adăpost al oazelor sale. Regii singuri aveau dreptul de a răsări în chip de piatră deasupra oaselor lor. Mai târziu numai s-a întors către dînsa sentimentul de cavalerescă pietate a unui nobil contemporan, și azi o tînără femeie simplă și șubredă înfățișează în marmură pe aceea care prin soțul ei a dat Poloniei sufletul păgîn litvan.

El, Iagello, botezat Vladislav, după numele „piticului”, neuitat pentru ai săi, se vede pe un mormînt de o nobilă simplitate, executat cu o surprinzătoare tehnică, piatra avînd suprafața netedă și lucitoare a metalului. Curioasă

figura aceasta a păgînului, a barbarului care se vede, de altfel, și în cutare picturi. Față spină, cu ochii mici bulbucăți, cu nasul prelungit și rotunjit asupra gurii fine, asupra bărbiei modelate cu aceeași extremă delicateță feminină. Nu se poate zice că e o imitație a altor modele din Apus, un Carol de Anjou de pildă, din partea artistului anonim, căci și pictorii îl înfățișau în același chip. Rasa aceasta lituaniană închide încă multe secrete.

Contemporanul lui Ștefan cel Mare, Cazimir, se înfățișează, poate și din cauza procedeeleor nouă, ieșite din școala flamando-burgundă, care ne-a dat mormîntul admirabil al lui Carol Cutezătorul, altfel și compunerea marmurei cu puncte albe ajută la impresia dramatică a capului uscat, încruntat, dureros.

Mai multe femei au stat lîngă acest rege. Cea din urmă, aceea care i-a dat urmașul, Sofia, era o princesă rusească. Precum Ringala, soția lui Alexandru cel Bun, a cerut de la venirea ei în Moldova să i se dea lăcaș de închinare în legea ei, tot așa Sofia, Sobța, a voit să se poată închina după legea Răsăritului. I s-a făcut deci o capelă a rugăciunilor ei, și o inscripție, refăcută, dar nu prefăcută, dă la capătul enumerării titlurilor soțului o dată care nu poate fi cetită altfel decît 1459. Meșterul care a lucrat aceste ciudate înfățișări stingace pe fond albastru-șters cu figuri de o expresie căutată, adeseaori, nu poate fi, în nici un chip, răsăriteanul inițiat în datini occidentale, ci, dimpotrivă, un apusean care a fost pus să imite, cu altă concepție și altă tehnică, modele ale unei arte deosebite. Răsăriteanul n-avea, de altfel, de unde veni, Moscova neposedînd atunci valoarea culturală, Chievlul Olelcovicilor fiind așa de mult decăzut încît n-a putut da artiști nici lui Ștefan cel Mare, cumnatul cnejilor de acolo, iar Moldova, care a trebuit să-și aducă de departe pictorul, lucrînd cu colori întunecate și după o strictă datină bizantină, neîncepînd încă mișcarea ei artistică.

N-am văzut mormîntul lui Ioan Albert, nici al lui Alexandru, fratele său. Cînd însă Italia Renaşterii a pătruns prin atîtea căi, chiar şi înainte de căsătoria cu Bona Sforza a fratelui lor, Sigismund, menit o clipă să fie domn în Moldova, unde ar fi adus poate şi o viaţă de cultură superioară, Polonia a fost legată pentru totdeauna de arta Apusului. Un italian a închipuit, într-un nobil avînt de creaţiune pe mormîntul acestui Sigismund statuia regală de marmură care, sprijinită în cot, pare a visa mai mult de gloriei dorite, decît a-şi dormi moartea. Capela întregă e de-o nespusă graţie, unită cu o infinită varietate în detalii. Şi de-acuma înainte, în mormîntul, de un gust mai realist, al lui Sigismund August, slab, cu lungile miţe de păr ale bărbii lui despicate, în alte capele, unde episcopii se odihnesc în cele mai liniştit măreţe din atitudini, încunjuraţi de săltăreata înseilare a graţiilor inspirate de antichitate. Italia-şi serbează triumfurile, urmaşii din vremea suedeză vor lăsa aici, ca şi Ioan Sobieski însuşi, nu numai sicrie de bronz şi de cositor în criptele bătrînei biserici care-i va adăposti fără a li datori recunoştinţă.

Dar acum nu mai poate fi vorba de a împodobi numai o biserică gotică, plină de urmele altui trecut. Regalitatea Renaşterii adaugă aici o capelă exterioară în gustul ei, aşteptînd ca o epocă mai puţin respectuoasă de trecut să bruscheze însăşi faţada venerabilei clădiri cu liniile reci de arhitectură matematică a secolului al XVII-lea. Mîndria acestor suverani din al XVI-lea se manifestă în alt domeniu. Ei vor o Curte, o mare şi frumoasă Curte, şi apelul lor la Italia nu putea să rămîie fără rezultat.

O minune răsări aici pe acest vîrf de deal galiţian, o minune ca pentru soarele dulce al patriei celeilalte. Din marmură nobilă s-au ridicat într-o desfăşurare fantastic de sprintenă scări de o evoluţie fugare, uşoare arcaturi, stîlpi înalţi legaţi între dînşii printr-un caracteristic şi original nod. Faţadele par coborîte din închipuirea binecuvîntată a lui Veronese visînd de palatele armonioase

lui dorinți. Chipuri antice se urmează ușor delineate pe
păreți. Și superbe apartamente așteaptă — o, de mult,
căci Austria a făcut aici o sută de ani cazarmă ! — pe re-
gii și reginele, voievozii și castelanii, clericii și ambasa-
dorii, cari au fost aici în zilele cele mari peste care s-a
întins nenorocirea.

Din turnurile Sf. Marii trîmbițele sună la fiecare cear
cîntecul vechii liberări de năvălirea tătarilor ; în sălile
Renașterii italiene nu vor suna niciodată muzicile restau-
rărilor monarhice ?

Note polone, 1924

IUGOSLAVIA

BELGRADUL

Pe cînd împrejurimile cu căsuțe albe, domoale, ca la noi, rareori cu cîte un cerdac turcesc arcuindu-și orbitele, nu reprezintă decît „țerănismul” balcanic, avem aface aici cu viața de castel, ale cărei origini se pierd în adîncul năvălirilor slave peste cine știe ce vad roman de mult îngropat, în secolele de neconținută hărțuială între Zemunul, Semlinul unguresc, și acest turn de mai îndrăzneată și provocatoare pășire la apă a sîrbilor. Steagurile s-au schimbat des pe piatra aceea care azi se dărapănă încet, curgînd la vale de pe movila încununată cu zidiri noi în stiluri de împrumut. Despotul Ștefan Lazarevici, ținîndu-se, în frica turcilor, de pulpana împărătescului Sigismund al Ungariei ; Corvinul nostru apărînd cu „sărăcutii” Sfîntului Ioan de Capistrano, plebe fanatică a lui Hristos, cheia creștinătății în 1456 ; ienicerii lui Soliman cel Măreț răzbătînd în sfîrșit aice, în cuibul rezistenței frontului creștin ; Eugeniu de Savoia răsărind ca un cruciat tîrziu, cu bucle pudrate, pe culmea durată din oase, la 1718 ; apoi oastea turcească din 1739, beată de bucuria revanșei ; dăinuirea anarhică a dahiilor¹ ; înțepenirea

¹ Nume dat celor 4 ofițeri turci care s-au răscolat în anul 1804, la Belgrad, împotriva Porții Otomane (n. ed.).

otomană în mijlocul vieții sîrbești liberate, pînă la bombardarea sălbatecă de la 1862 supt ochii ostașilor cneazului Mihail și pînă la umila ieșire, din ordinul Europei, ultimilor nizami.

Admirabil așezată între Dunăre și Sava, mai deopotrivă de largi, ambele aducînd aer de Occident, cetatea de azi reprezintă eforturile continue, care nu se puteau să nu izbîndească, ale unui popor cu credință nesfîrșită în steaua lui. Pe partea Dunării, pe partea Savei marile clădiri de piatră se îngheșuie ca într-o Genevă balcanică. De la 1913, cînd am văzut orașul pentru ultima oară, pînă azi, lucruri mari s-au făcut, vrednice de capitala unui stat plin de entuziasm și tinereță. Cupola noii Universități, zidite de americani, se vede de departe, și albele etaje ale palatului regal și-au completat impozantul încunjur. Strada, lăsată seara la dispoziția exclusivă a pietonilor, fierbe de lume. Și, vai, jazzbandul prin hotelu cu titluri mărețe turbă în fiecare seară pentru îmbrățișarea domnilor corecți cu femeile mai mult sau mai puțin îmbrăcate.

Orașul s-a prefăcut mult după suferințele și triumfurile lui. Dacă nu s-au prea deschis străzi noi, clădirile mari au fișnit pretutindeni, în toate stilurile, și mai ales în nici unul. Lîngă palatul rusc în ceramică verde și roșă, purtînd sus figurile alegorice în costum moscovit, *sky-scrappers*¹ ele își înalță trufașa frunte mai pretutindeni. Echilibrul estetic e prin aceasta cu totul deranjat. Alături căsuța veche, condamnată la moarte, își așteaptă ceasul. Stă micuță, smerită, umilă, dar duioasă, supt coperișul ei de palide olane mîncate de mușchi. Cîte un evreu spaniol, cu numele arab sau latin, își înșiră hainele pentru sărăcime. Și în fața palatului, o astfel de zidire își desfășură alba fațadă curățică. Ar fi bună de un muzeu al vechiului Belgrad, pentru care, în convorbirea ce a binevoit a-mi acorda, regele arată simpatie.

¹ Zgîrie-nori (engl.). (n. ed.).

Duminea dă cel mai bun prilej de a vedea viața populară. Soldați merg încet, legându-se pe șolduri, cu o mișcare ciudată pe care n-am văzut-o aiurea. În strălucite uniforme, reunind șapca rusească și vechiul pantalon roșu al francezilor, trec voinicii elevi ai Școlii Militare. Ofițeri tineri, foarte eleganți, lângă bătrâni cam îngreuiți de vîrstă. Unul are atitudinea unui bun burghez aducîndu-și merindele de la piață.

Căci, cu toate automobilele de 40 și 50 de dinari (120—150 de lei) cursa, ie și de zece minute, cu toate vitrinele luxoase, caracterul de modestă viață patriarhală se păstrează. E un amestec de „cetățenism“ bizantin, trecut prin veacuri, și de „burghezism“ austro-ungar, importat de dincolo de Sava și Dunăre. Iată cîte un turc, legat la cap cu șalul, cu picioarele în poturi și picioarele în opinci, cîte un țigan turcesc cu fesul negru la bază decît slin a intrat în el, cîte o păreche de țigănci care poartă în torbă „lucruri vechi“ culese de prin sărăcime pentru altă sărăcime. Cu cît interes înduioșat se opresc ochii asupra femeii în port bătrînesc, cu cozile strînse supt fesisor ori supt petecele de postav negru și roșu, cu cațaveica blănită, mergînd lin, spășit, ca la biserică. Tipul, pe care-l avea Moldova copilăriei mele, stă aici întreg, neschimbat. Matroanele acestea amintesc pe Liubița lui Miloș („gospodina“) statului sîrbesc începător. Cu același mers cam tărăgănat, privind în gol, se frăsesc în toate părțile, lângă elegantele mode noi, duse adesea pînă la exagerare, tineri cu înfățișare de băieți de prăvălie sau de calfe, sănătoase elemente pentru muncă, economie și luptă, bătrîni cu favorite albe, asemenea cu neuitatul „jupîn Titircă“ al nostru. Oameni de treabă, cu orizontul închis fără îndoială, dar cu drag de lucrul pe care-l fac. Străzile, uneori desfundate, sînt bine curățate : vitrinele strălucesc. Oameni din țara lor, legați prin toate fibrele de dînsa. Aceasta face tăria Iugoslaviei ieșite din mica Serbie de ieri.

Pe băncile din marginea străzilor pe care le vîntură vîntul se așează alături, bălăbănind din picioare, cu minile prinse pe piept, și cei cu pălăriuța italiană, și cei cu căciuli, și cei cu berete militare și cei cu fesuri. Vorbesc puțin. Se umplu de soare și de liniște, privind undeva departe după gîndurile lor.

Și oamenii politici care se succedă la putere participă la acest fel de a fi general. Aceiași ochi cu căutătura absentă, depărtată, același mers agale, aceeași lipsă de prezență în aspect, de vioiciune în conversație, dar aceeași stăruință în hotărîrea pe care o ascund. Salonul nu există, vizitele sînt rare ; energia națională nu se împrăstie pe suprafețe vaste ; ea se acumulează în cămăruțele de familie și, cînd iese de acolo, are neașteptate și miraculoase elanuri. La jazzbanduri vin mai mult străinii reci, ța-peni, disprețuitori, mai ales din speța anglo-americană, dar și destui nemți, care au înviat.

E o țară de țerani, dar țeranul nu e așa de vizibil ca la noi. Micul proprietar de pămînt nu bate drumurile ; îl ține acasă brazda lui. Ici și colo cîte unul care calcă pe asfalt, pe granit și pe caldarîm ca pe drumurile lui de munte. Nici căluț de văi și coaste, nici căruță ; cu atît mai puțin sarmaticul nostru car cu boulenii albi. Cîte un ilic albastru cusut cu șnururi negre, cîte o straiță în colori vii, cîte o fustă ungurească înfoiată. Ceva din același tîrgoveț ticnit, cinstit, este și în elementele rurale, care aici par a se strecura fără a putea să domine.

Imprejurimile sînt acoperite de lăvicerile sămănăturilor ; în adîncituri, sate. Biserițele sînt noi. Ele urmează tipurile vechi, studiate cu îngrijire la Academia de Arte Frumoase, care a avut pentru planurile ei al doilea premiu la Paris ; în coridoarele școlilor sînt expuse mari fotografii ale monumentelor naționale.

O șosea perfectă duce cu încolăcirii, printre brazii și pinii unei pădurici, sus la castelul ruinat din Avala, care

arată a fi, ca și cel de la Severin, o construcție ungurească. Se ține o parte din puternicele ziduri de piatră aspră. O cruntă legendă de iubiri sălbatice e legată de aceste cămăruțe pustii supt care se cască prăpastia. Acea a principesei Irina, probabil bizantină din familia Brancovicilor din veacul al XV-lea, care suia în genunchi până la farmecele ei pe îndrăgostiți pentru ca, după ce-i îmbrățișa să-i cufunde în coclaurile muntelui stropindu-se de sângele cărnii lor zdrobite de stîncă.

Topçider, locul singelui vărsat, al omorului acelui cneaz Mihail de la care nația-și aștepta întregirea, e acum în cea mai fragedă bucurie a primăverii încântătoare. Foarte îngrijitele brazde înveselesc tot cuprinsul ; alei se pierd în desișul pomilor. Peste șosea, într-o hală anume, se prezintă nenumărate copii de fresce făcute de pribegii ruși pentru colecția regelui ; și aici un exemplu de imitat, și fără zăbavă ! Pe o șosea ce se împietruiește acum, lumea se suie la palatul regal din vîrf, cu fațadele-i orientale de bolți lunguiețe sprijinite pe stîlpi.

Muzeele Belgradului au fost „deranjate“ în zilele teribile cînd steagul austriac se ridica deasupra palatului regal. Puteam aștepta ca din acest jaf să rezulte absența sau măcar o reconstituire neîntreagă a colecțiilor, din care cea etnografică era o minune.

Ei bine, nu. Așezat provizoriu, cum dă Dumnezeu, în cîteva odăi din etajul de jos al unei clădiri banale, Muzeul de etnografie care a început să publice un *glasnic*, bine redactat și ilustrat, cuprinde nu mai puțin de 12.000 — cetește „douăsprezece mii“ — de obiecte, dintre care numai 4.000 s-au putut expune, dar acestea într-o perfectă ordine, alese cu gust, bine împărțite și avîndu-și fiecare țidula de lămurire.

Sînt aici țesături, covoare, cămăși, „zăbune“ (așa se zice și în sîrbește) din toate părțile țerii, de la Șumadia

de bază, cu șorțulețe simple, pînă la bogățiile de aur din Bosnia, pînă la fotele, de un caracter așa de asemenea cu ale noastre, din Macedonia, pînă la corciturile cu Apusul, și acelea interesante, în Croația, pînă la lucrurile occidentale din Dalmația și Slovenia. Cîteva covoare, ca acelea din vechiul Piroț, sînt strălucite.

Pe lîngă aceste obiecte de o neprețuită valoare, așezate unul lîngă altul sau, în ce privește piesele de îmbrăcăminte, prinse pe păpuși, care sînt orînduite uneori în interesante scene de interior, Muzeul cuprinde un mare număr de lucrări ale argintarilor balcanici existenți încă pe alocurea, cu vechile lor metode. Cingători ca ale sașilor, cari par a fi luat exemplu de la moda orientală, copci, cercei, diferite mărunțișuri de filigrană se înșiră în vitrine.

Păretele e acoperit de obiecte în lemn, săpate ca ale ciobanilor noștri — și o problemă etnografică pe lîngă aceea a vechii origini traco-îlirice se pune astfel. Sînt furci, bîte păstorești, ba chiar ciudate figuri de boi sculptați cu o deosebită imaginație creatoare.

Întregul se completează prin portrete din tot cursul secolului al XIX-lea, care prezintă aspectele succesive ale portului orășenesc, cu conciurile împodobite de flori și mărgelile, cu „miderul” deasupra căruia, supt gît, se desfac cele două pungațe de voal ca două aripi de fluturi, cu fireturile care-și întind tiviturile și liniile capricioase. Un splendid veșmînt de beg bosniac e perfect păstrat, și el corespunde aceleuia al cneazului Miloș la Muzeul Național, unde acesta e prezentat în costum pur turcesc cu cealmăua deasupra energiceii lui frunți pătrate.

În acest Muzeu Național, pentru care se va face o clădire specială, se amestecă obiecte foarte deosebite. Curtea unică a căsuței cu trei rînduri e plină de resturi romane dintr-o regiune care a fost așa de adînc romanizată. La ușă și prin culoare sînt reproduceri ale operelor, de un impresionant caracter arhaic și rud eroic, ale lui Mestrovici. Interesează colecția de portrete, de valoare documen-

tară, care duc de la bătrina mătușică Iela a lui Caragheorghe, cu tulpanul negru legat supt bărbia slăbuță, la Persida, mama regelui Petru, cu sprincenele larg arcuite, cu pieptul prins în scurteica bogat brodată în aur, la Natalia lui Milan, în costumu-i de modă pariziană din 1880. Colecția de arheologie preistorică merită toată atenția, ca și aceea de monede bizantine de aur. Din ale noastre se păstrează într-un culoar steagul de mătăasă roșie cu slovele de aur șterse ale „ighemonului“ și „arhiduxului“ Mihail (Mihnea) Radu de la jumătatea veacului al XVII-lea. D. Drăghiceanu, om cu noroc, a dat cel dintîi cu ochii de un admirabil felon, cu figuri de profeți delicat cusute în albastru, verde, violet pe fondul de aur, de epitrahilul adaus, pe care le-a țesut și dăruit vreunei mănăstiri sîrbești, aceea care se numește în frumoasa inscripție cu literele înalte : „gospodja Despina a lui Neagoe Voevod“ și care-și face darul și în numele tinerelului cocon Teodosie, atunci domn în trecătoru-i scaun.

Dacă din trecutul modest s-au păstrat încă destule clădiri cu pridvorul din bolți delicat arcuite, dacă tipul vechi de îmbrăcăminte se mai poate vedea pe străzile capitalei ambițioase, în neconținut progres, nu mai puțin au rămas — și aceasta face tăria Serbiei — și atîtea din *moravuri*.

La adunări cu doamne în cele mai noi costume se poate vedea încă apărînd cutare bătrînă cu părul strîns supt fesul roșu, cu înfoiata rochie neagră, și nimeni nu rîde de martora atîtor clipe glorioase și atîtor ceasuri grele, ci frunțile se pleacă, și se clatină spre închinare genunchile în fața ei. La banchete, soții ale marilor demnitari vin în același port „demodat“, și peste însemnările cartoanelor care fixează după rang locul fiecăruia un grup din rochiile negre învoalte se formează, și conversația începe, zicîndu-și una alteia : „Vuicioaia, Gruicioaia, pe cînd mîinile, ca la nevestele din sate, prind bărbia. Delicioasă și neuitată priveliște“ !

Dimineăta ne găsește în marea stație de încrucișare de la Gradsko, zidire nouă în stil foarte „modern“ cu vulturul Serbiei desfășurat larg pe fronton. În față, pe muchea dealului jos, fără urmă de zăpadă, se strînge o mică turmă de căsuțe umile, al căror brun se desface neted din verdeața fragedă a cîmpului.

De aici mergem la ruinele romane de la Stobi.

La doi pași de distanță, pe cînd, de-a lungul rîului, turcii în glugă taie brazde noi și oile se răspîndesc pe cîmp, muntele stropit de zăpadă încunjură zările. Ici și colo vagoane ruginite, sîrmă ghimpată strînsă grămadă arată un loc de lupte noi. Apa, galbenă, turbura și împiedecată de sălcii, a largului Vardar ni stă în cale. Dincolo de dînsa un tunel spintecă muntele sur.

În față, acolo unde amfiteatrul se deschide larg, măreț, germanii și-au avut marele depozit de arme și muniții, pe care l-au aruncat în aer. E plin cîmpul de fiare rupte, de sticle sparte, de tot ce nu s-a putut distruge în ceasul nimicirii.

Peste aceste gropi ale peirii trecem la marele oraș dispărut, care, la întîlnirea a două-trei drumuri mari s-a alcătuit aici, pe rămășițe preistorice, din care se păstrează hîrburi cu desemnuri stilizate, pe locul unui centru greco-macedonean, Stobi. Între acești greci, care au dat meșterii — de unde inscripțiile latine cu litere elenice în amfiteatru, pietrele de pomenire *μειας χάρις* din templul de odinioară — Roma și-a făcut cetatea.

Descoperirile o arată în adevăr măreață. Din marmura munților vecini s-a zidit amfiteatrul, din care partea dezgropată, cam a șasea, cu tribuna, înșiră zece rînduri de bănci; capitulele zac la picioarele lor. Mai departe, la începutul evului mediu, creștinismul învingător și-a făcut bazilica trinavă, din care nu s-a desfăcut nartexul, în care se bănuiesc mozaice. Coloanele sînt de marmură verde și

roșie, și mai ales cele de la altar erau de toată frumuseța. Capitelele cu acante, dar și cu elemente de înnoire bizantină, ca păunul, sînt adunate într-un mic depozit. Dede-supt se odihnea un sfînt într-un sicriu de lemn scump, și s-au găsit și „fereștiucile confesiunii“ prin care se putea zări patronul edificiului.

Ceva mai departe peste cîmpii arați de turci și acoperiți de secara de toamnă, biserica de îngropare, modestă, dar clădită din trainice materiale, e întreagă scoasă la iveală.

Acum pe locul puterii și bogăției, plugul de lemn hîrșcie coaja pămîntului, și calul de sărăcie al musulmanului, suptire, elegant, dar rău hrănit și împovărat zilnic, nechează lingă măgarul cu care împarte sclavia, lingă bouleanul arăturilor, un strigăt de luptă fără înțeles.

În sus pe Vardar, supt dealurile acoperite de piatra ieșită din măruntaiele lor. Apa curge largă, lină, în valuri de leșie supt cerul sur, lingînd marginea luncilor sălbatece. Deasupra, cîte o rară casă clădită din lespezi negre, care o și acopăr, ca un sarcofag antic.

Muntele ne cuprinde îndată, aspru, gol, strîngînd rîul care-și cerne undele la vale, fără grabă. Pe coastă, deodată, acolo unde un vechi pod de lemn înjugă apele, Velsul, Chiupruliul turcilor („orașul de la pod“), se înfățișează într-o pitorească desfășurare de case și căsuțe, de coperișuri de țiglă innegrită, de cerdace, de arcade mușcate. E o dezordonată rostogolire oprită în mers la degetul unui vrăjitor.

Strînsoarea se va desface însă curînd, și într-o lărgire a spațiului, plin acum de verdele fraged al brazdelor, de mănunchele înalte ale plopilor, într-o capricioasă răsfirare, se văd suptirele minarete ale orașului Scoplie — Scopi al lui Iustinian, care a voit să facă aici o nouă capitală, un Scaun de arhiepiscop al pămîntului său de naștere, Uschiubul stăpînirii mohamedane. (ελς Σκόπι)

Cînd sîrbii au venit aici, în bucuria unei mari și meritate victorii, la 1913, ei au găsit un vast oraș turcesc mai fără strade și cu pitoreștile cartiere cufundate în murdărie. Au făcut din el, prin grija primarilor de ispravă cari s-au succedat, și mai ales a celui de astăzi, românul din Crușova, Șapungi, cap și energie romană, un centru curat și plăcut în sensul apusean, care e capabil de cea mai mare și mai frumoasă dezvoltare. Pavagii în locul caldarîmului, cîteva bune clădiri moderne, lumină electrică, dar mai ales un întreg oraș cu totul nou care s-a așternut în fața haoticului adăpost musulman. Cu mîndrie acela care-l administrează poate să arate opera frumoasă și trainică datorită stăruinții lui de fier.

Dar farmecul Scopliei, care-și are azi și o Facultate de litere, folositoare, cu publicații anuale, stă în ce au lăsat secolele istorice din care vine. Monumente impunătoare se unesc pentru aceasta cu o interesantă viață populară.

Moscheea la care ne oprim întîi e clădită, în partea ei mai veche, din bolovani încunjurați, ca în Biserica Domnească de la Argeș, cu cadre de cărămidă pusă pe muche. O alta, în celălalt capăt al orașului, cu un minaret fin sculptat, cuprinde covoare multicolore, unele din depărtata Asie Mică, altele din nesfîrșita comoară a industriei populare : lumina clară a celor cîteva lumini electrice dă marelui spațiu gol o deosebită solemnitate, de o clară abstracție. Aproape, o alta își rotunjește vasta cupolă. Pretutindeni, mormintele de piatră ale multor generații ; credincioșii, fără deosebire de clasă și avere, pe covoare, cu picioarele supt dînșii, suspină rugăciunile lor către Dumnezeu. Drepti, demni. Alții merg în benişurile lor curate spre lăcașul de închinare. Turcul acela bătrîn, cu barba ascuțită albă, cu nasul de vultur supt modesta cealmă albă, pare a veni din zilele mărimii otomane, ale biruințelor anuale și ale strălucitelor triumfuri. Numai femeile nu sînt îngăduite a-și vărsa amarul : trec ca niște

umbre, în hobote negre, trec îndoite de spate, furişînd o căutătură repede din ochi a căror vîrstă nu se poate gici. Nicăieri ca aici nu s-a păstrat fereala sexului osîndit a se ascunde, a se strecura, nevăzut la faţă şi abia văzînd pe alţii. O singură femeie cutează a ieşi în lume descoperită la obraz, ba a lua parte şi la danţuri : soţia consulului otoman ; dar împotriva ei nu poate fi indignare, odată ce e porunca d-lui Mustafa Kemal.

Cea mai frumoasă însă din geamii e aceea din care turcii chiar făcuseră un depozit de arme şi de echipament. Înalte coloane de marmură cu capitele în stalactite o precedă ; uşori de marmură mărgenesc intrarea în lăcaşul cu mihbradul şi amvonul de aceeaşi marmură albă. Sîcristele celor mari din vremuri au, în micul cimitir, săpături care imită florile brocardului.

De aici se văd cupolele „hanului cu coperişul de plumb“ Curşumlia-han. N-am văzut un mai impunător caravan-serai decît acesta. Degajat în parte de cocioabele care i se prinseseră de coaste, el închide cu puternicele-i ziduri de cetate o imensă curte, în care azi sînt rînduite inscripţii greceşti, capitule (unul foarte bogat, cu vulturi mari între flori). Supt arcadele-i armonioase, se deschid două rînduri de odăi, acum părăsite, în care decadenţa turcească pusese o închisoare. O scară dosnică duce la o altă curte : aceea a cailor, şi boltiri îndrăzneţe adăposteau odinioară pe purtătorii bogatelor caravane venite din toate colţurile peninsulei. O moscheie despreţuită e aproape. De cealaltă parte, baia cu trei încăperi, acoperită de o frumoasă cupolă, aştepta pe călători ; azi e un depozit de piei. Sînt aici încăperi pentru un superb muzeu al artei musulmane din aceste regiuni.

Strădiţe înguste cuprind case bizare, din lemn şi pămînt, cu scări strîmbe, cu jghiaburi neaşteptate, prin care necurăţenia se strecoară în băltae. Țigănci în pantaloni înfoiaţi îşi fac bucătăria aşezate pe pămînt, fără nici

o fereală. Dar drumurile pe care se înșiră prăvăliile sînt icoana simpatică a vieții orientale, cu meșteri lucrînd în fața fereștii sau în golul ușii larg deschise, cu șiragurile de papuci de toate colorile, plus canafuri tricolore sirbești, cu curelele care spînzură în vînt, cu pungulițe de mărgele roșii, galbene și albastre — vezi mai departe explicația — la florile cărora se adaugă uneori vulturul noii patrii. Co-fetării prezintă bomboane colorate, iar alături se vînd căimace și cataifuri la care se uită lung copiii cu ochii mari și fetele cu codițe suptiri. De o parte și de alta a bazarului sînt români.

Se numără pînă la trei sute de familii, din cele mai fruntașe. Dl. Scodreanu, farmacistul, crescut la București — alții la școala comercială din Salonic, la liceul, azi su-primat, de la Monastir — e între frunțașii acestei înflori-toare colonii. În casele lor e ordine, mulțămire, respect pentru tradiții. Fete mari aduc dulcelele pe tavă. Întorși de la școala sirbească, copiii vorbesc graiul strămoșilor lor. Ești mișcat pînă la lacrimi de credința acelor cari, legați de alt stăt, sînt afară de sfera influenței noastre. Să nu ni uităm de dînșii !

De sus, de pe dealul cetății, acoperit încă în parte de sfărîmăturile impozante, privirea se coboară asupra uneia din cele mai mărețe priveliști ce se pot închipui. Miile de case se răspîndesc larg pe malurile Vărdarului, cu podul acum luminat în cinstea noastră, într-o învălmășire indes-cifrabilă. Luminile se întind pînă departe în cîmpia vastă. Munții stropiți de zăpadă încunjură de jur împrejur. Și, sus, un ochi roșu : focul de noapte al păstorului care po-posește spre culmi.

Pe lîngă noua biserică, aceea din vremea turcilor e o căsuță în mijlocul curții pavate cu pietre de marmură de pe morminte, între care a lui Paisie de Cîrven, apoi de Scoplie, mort în 1892 : era din Nausa, de bună seamă român. Mitropolitul de acum e o impunătoare figură de prelat după datina greco-rusească : un om nalt, bun, cu

foarte lunga barbă neagră, cu privirea de un negru adînc, cu gesturile line, blînde.

Căutăm în cîmpie drumul la mănăstirea lui Marco Cralievici. Automobilele oaspeţilor noştri ne duc între paştile proaspete, de-a lungul Vardarului iute, în creştere, care se desface în mai multe ramuri, largi şi destul de adînci.

Încercăm trecerea. Un turc călare e trimis în recunoaştere cu frumosul şi cumintele lui cal de rasă asiatică. Se duce, se întoarce ; odată vioiul animal pare a se îndoi, altă dată el scormoneşte cu copita, parcă ar vrea să spuie că nu se poate. Cară cu boi trec cu apa pînă la burta viteilor. Femei, la locuri ştiute, stau cu picioarele adînc în valuri şi spală pînze. Un hoge, cu şalul verde la cealmă, stă cu băţul în mînă pe o biată făptură de măgar, picioarele omului ajungînd aproape pe ale celui care-l poartă. Cu ochii glumeţi de asiatic, cu nasul coroiat, cu bărbuţa albă, e tipul caracteristic al turcului de moschee, care nu luptă. Se lasă zugrăvit, şi rîde.

Cu toate eroicele efortări ale şoferilor, expediţia artistică trebuie întreruptă. Vardarul nu ne primeşte. Măcar pînă se va găti marele pod de piatră, el înţelege a fi stăpîn la dînsul acasă.

DALMAŢIA ACUM TREIZECI DE ANI

Vaporul spre Dalmaţia pleacă noaptea, la 9 şi jumătate. E o corabie cochetă a Societăţii ungaro-croate „Zagreb“, numele slav al Agramului. Acceleratul a plecat ieri, şi vaporul acesta de marfă mă va duce în trei zile la Ragusa.

Sînt pe copertă la patru, a doua zi. În dreapta şi în stînga pămînt, o coastă deluroasă, uscată şi săracă, fără locuinţi aparente. Marea, frămîntată de un vînt de nord

simțitor, *bora*, e, la ceasul acesta, când soarele n-a răsărit încă și cerul e de un albastru nepronunțat și timid, mai mult cenușie-verzuie decît albastră. Pe scîndurile prorei, dorm, acoperiți cu mantalele lor, trei călători de clasa a treia, niște mase neîămurite supt creții postavului cafeniu.

Pe încetul, soarele se aprinde pe margene, roșu, portocaliu apoi luminos și auriu. Soarele învinge ultimele neguri, condensate în nourași albi, și se arată, rotund și fără raze, pe culmea continentului dalmatin. Pe mare se revarsă ca o punte tremurătoare de aur. Dinspre mal, vin șuierînd păsări albe, cu aripile largi. Departe, trei pești mulțămesc pentru dumnezeiasca lumină în felul lor de animale inferioare, sărind în sus, cu un fel de ritm caraghios, într-un nesfîrșit danț argintiu.

Tovarășii mei de călătorie s-au trezit și privesc în tăcere minunata priveliște. Oameni mari, voinici, țerani de pe coastă, cu ochii ageri și mîndri de cunoscători ai primejdiei. Pe cap au un fel de beretă-fes roșie, cu cusături negre și un canaf de lînă la o parte. Poartă o scurteică turcească cu înflorituri, brîu lat turcesc și șalvari de pînză albastră ; în picioare ciubote nemțești supt pulpa înfășurată în ciorapi strîmți de lînă. Vorbesc limba sîrbească și sînt slavi ; turcii li-au dat îmbrăcăminte ; iar austriecii cultura și viața organizată.

Vaporul se oprește dis de dimineață la Zara. Un mal lat, pe care se plimbă un public european, apoi o poartă veche, cu leul venețian pe dînsa (venețienii au dat Zarei întreaga ei înfățișare de astăzi, toate monumentele ce are și pînă și acest frumos și armonic nume de : Zara orașului slav Zadar). Dacă străbați prin poarta aceasta, ai clasică stradă italiană, cu casele negre, înalte, închizînd umbră umedă și zgomot. O biserică mai remarcabilă — clădirile mari sînt mai depărtate, dincolo de hotarele puse călătorului chemat îndată de clopotul vaporului ; dar ceea ce e interesant și fermecător e lumea care se poartă în acest spațiu îngust : bărbații au toți haina orientală a călătorilor de pe

copertă, femeile poartă și ele un fel de cultuc roșu pe cap și-și acopăr trupul cu lungi, haine înflorite, mântăli cu colori vii; din care ies minecile largi ale cămeșii albe ca zăpada; multe poartă opinci în picioare. E un farmec atita varietate de colori clare în codrul întunecat al stradei... Ofițerii austrieci, cari trec cu uniforma lor modestă, nu fac nici o impresie față cu niște îmbrăcămînți ca acestea.

Iarăși drum între insule, pe o mare desăvîrșit albastră acum.

Sebenico. Malul ars de soare înfățișează cîteva case fără originalitate și frumuseță, din dosul cărora se ascunde Domul, o clădire din timpul venețienilor, cu pereți ca de fildeș vechi, și *loggia* din față. Pe o înălțime care domină orașul, fortificații sure din evul mediu. Portul în care și-a aruncat ancora de un ceas vaporul nostru cuprinde cîteva lunturi de pescari, pe care *bora* le face să se clatine mereu: într-una, o dalmatină hrănește un copil și piaptănă pe altul, așteptînd ca bărbatul să-și mînuie *fiaschettul* de vin la vreo ospătărie. Călătorii îmbrăcați nemțește — locuitorii din Sebenico poartă același costum ca în Zara, afară numai că bereta roșie e înlocuită printr-un mic petec de postav de aceeași culoare, petec fără margini sau formă oarecare de pălărie, și se prinde printr-o gumă, care se înfundă în desimea părului prăfuit — călătorii aceștia mănîncă la „hotelul“ Pellegrino, unde un chelner ghebos și o bucătăreasă tot așa servesc o friptură de miel minunată. La întors observ o statuie a lui Niccolò Tommaseo, celebrul sebenices stabilit în Veneția, om politic, poet și lexicograf. Monumentul e nou nouț, alb ca laptele: inaugurarea s-a făcut deunăzi. [...]

După mai multe ceasuri de drum, vaporul pare că merge să se lovească de un țerm sterp ca toate celelalte, pe care nu se vede nici o urmă de oraș. Apoi orașul apare întreg deodată; e Traù reședință episcopală, cetate veche cu case negre și ziduri roase de vreme. Leul Sfîntului Marc apare pe o clădire de pe mal; îl găsești pretutindeni,

urmă a stăpînirii îndelungate a Venetiei asupra oraşului, pe vremea cînd, din lagune pînă la strîmtoarea de Galipoli, apele erau veneţiene şi coastele sămănaute cu colonii de ale înfloritoarei republici. Şi, acum, austriei sînt în Dalmaţia, Grecia e a grecilor, alţi rîvnesc la Constantinopolul unde corăbii veneţiene au stabilit odată cu Imperiul latin. *Pax tibi, Marce...*

În Traù (sl. Trogur), clopotele sună din elegantul turn al celui mai frumos Dom din Dalmaţia. O lume curioasă se adună la ţerm ; copii cari plîng, femei cu pretenţii de cochetărie, hamali cu peteca roşie pe cap. Un *Beamter* cu şapcă ridică podul, care leagă oraşul de marea insulă Bua, şi calea se deschide pentru vapor, care pleacă şuiерînd cîntecul său de viaţă modernă, deasupra caselor negre ale mai mult decît milenarului Traù.

După puţine ceasuri, sîntem, în amurg, la Spalato (sl. Split), oraş de aproape 20.000 locuitori, cel mai mare din toată Dalmaţia. Portul încăpător e plin de corăbii, case moderne împodobesc cheiul, pe care se ridică o statuie. Populaţia arată mai multe chipuri şterse de funcţionari decît în orice alt oraş dalmatin ; oameni cu berete roşii sînt rari. Un fel de Trieste sau Fiume, mai mic, mai puţin populat şi mult mai urît. Din zidurile lui Diocleţian, intrate în clădirea unor case medievale, numai un ochi experient de arheolog ar putea deosebi ceva inteligibil ; mai bine antichitatea în ruină decît cea prefăcută ! De-o parte numai se deosebesc nişte arcade, care formează şi ele părţile din dos al unei case de pe chei. O altă parte din palatul lui Diocleţian alcătuieşte Domul, care e pentru moment aşa de oblojit pe scînduri, încît nu se mai cunoaşte nimic. Abia prind din fugă, urmărit de ofertele ciceronice ale unei straşnice matrone, un gang întunecos, un părete negru de ruină romană, cîteva frumoase coloane corintice.

După o noapte petrecută în port şi bine dormită, pornim a doua zi, la cinci. Oraşele s-au mîntuit, si încep por-

turile insulare, la care duce o sumedenie de mărfuri „Zagreb“-ul.

Milna, în marea insulă Brazza, un port ascuns de coastă, care se ivește deodată, cu rîndul de case de-a lungul mării, care-l formează.

Bol, mai departe, pe coasta de sud a aceleiași insule, mai din larg clădit, cu casele mai rășchirate. Pierdem aici o tovarășă de călătorie, fata mașinistului, un copil de cinci-șase ani, cu fața palidă, ochii mari verzi și o pieptănătură cît un stog. A făcut tot drumul de la Fiume cu tată-său, ieșind din cînd în cînd la soarele de pe covertă, cu mișcări de pisică linsă și alintată. Plecînd, lasă o altă pisică, cel mai mic, mai slab și mai plăpînd exemplar al speciei, care se grămădește somnoroasă pe un capăt de frînghie.

Gelsa. Case foarte îngrijite, cu obloanele verzi și grădini înflorite. Am trecut în insula Lesina, care se desfășură, suptire, la sudul Brazzei.

Încunjurăm un cap, după care vaporul pare că intră în marea liberă, largă cu valurile mari. Apoi se întoarce deodată într-un golf strîmt, în fundul căruia stă ceea ce a fost odată un vestit cuib de pirați, Cittavechia. Orașul e mic, sărac, negru. Lipsesc hamalii, și frînghia care trebuie să lege vaporul de țărm e prinsă de niște băieți oarecare, care se joacă doar cu dînsa. Cîțiva locuitori cu atavice chipuri de hoți de mare, un funcționar cu șapcă, fumînd dintr-un ciubuc într-o odaie goală din față, o grupă de „lume bună“ locală, admirînd vaporul, fără îndoială singurul eveniment local.

Lesina, capitala insulei, oraș mare, cu desfășurare frumoasă. Întărituri impozante, o *loggie* italiană cu arcadele de fildeș înnegrit, un turn frumos în stînga.

De aici la Lissa, pe o mare unde s-a dat vestita bătălie care a distrus în 1866 flota Italiei. În dreapta, nu-s țărmuri, și cele din stînga vin tot mai departe ; apele sînt mai agitate, în apropierea serii și luciul deschis. Insula are o

capitală cu același nume, unde ne oprim, lângă cimitirul care poartă insignificantul leu de marmură, menit să amintească o frumoasă victorie în perioada fără de glorie a monarhiei austriece.

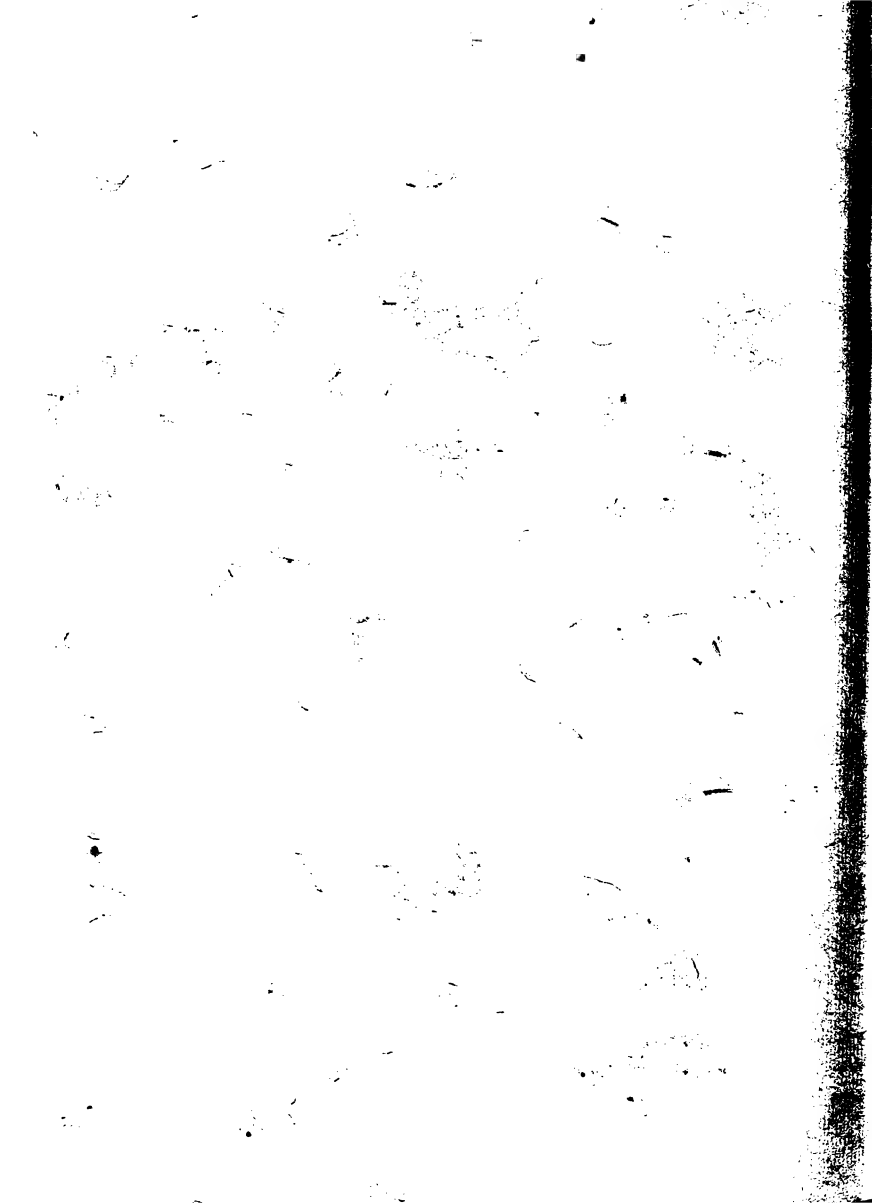
Orașelul are strade înguste, care miros a smirnă și a ceapă, case negre cu locuitori cari nu se văd, grădini sămănate cu grămăjoare de pietriș și o cafenea Wellington (sic) dincolo de biserică, tocmai la capăt.

Vechi ostroave de pirați iliri. Amintirea lor trece peste apele vinate de ambiții rivale. Dar strigătul războinicilor regelui Agron și al reginei Teuta a încremenit în stîncile goale.

Noaptea, pe mare. Roșăța din apus durează multă vreme după coborîtul negurilor, care amestecă pe nesimțite cer și apă într-o umbră tot mai deasă. Stelele răsar tîrziu, foarte palide, topite și ele parcă în ceața care înfășură toate. În față, cîte o lumină apare pe coastele pustii și insulele sălbatece, se pierde o bucată de vreme, apoi se face iarăși, într-o depărtare ce nu se poate socoti. Pe urmă, nu se mai zărește, în lumea aceasta de nelămurit întunecos, decît dunga ceva mai neagră a coastei din stînga.

Vaporul a trecut noaptea de Curzola, și dimineața ne găsește lângă Ragusa, ținta călătoriei mele. Coasta e mai verde, mai prietenoasă. Înspre șese, atunci cînd soarele se ridică deasupra înălțimilor malului, orașul apare.

In Serbia de după război, 1927

CUPRINS

<i>Prefață</i>	V
<i>Tabel cronologic</i>	XXIX
<i>Notă asupra ediției</i>	XLVII
 Din Italia	 1
I. Veneția	1
II. Pompeii	10
Trieste. Miramare	14
Ferrara	17
Genova	21
Colț de Italie	26
Pe coastele Italiei	29
Instantanee venețiene	33
I. Copii...	33
II. Popor și distracții...	36
III. Bătrîni vremii mele...	36
IV. Amestec și izolare...	37
V. Gondolierul de odinioară...	38
VI. Ceremoniile bisericii...	39
VII. Săracii...	40
VIII. Alt spectacol copilăresc...	41

IX. Gospodari se mută...	41
X. În umbra Sfântului Marcu...	42
XI. Biserici și sfinți...	42
XII. Pisici venețiene...	43
Prin Franța de nord la Calais	45
Paris	48
Chartres	64
Nîmes	69
Rennes	72
Spre Spania	82
La bascii francezi	85
Pe vechea linie romană Reims—Trier	87
I. Spre Luxembourg	87
II. În Luxembourg	92
III. La Trier	98
IV. Prin Belgia	102
Spre Bruxelles	104
Rînduri din Anglia	111
Oxford	123
Windsor	127
Nürnberg	129
Prin Germania	132
În drum. Germania de după război	141
Din Tirol	154
Note austro-ungare	159
Trei capitale nordice	161
Haga	161
Copenhaga	166
Stockholm	167
Spre Constantinopol	169
De la Adrianopol la Constantinopol	169
Intrarea în Constantinopol	171
Moscheile : Sf. Sofia și împrejurimile ei	175
Împrejurimile Constantinopolei. În sus pe Bosfor	183

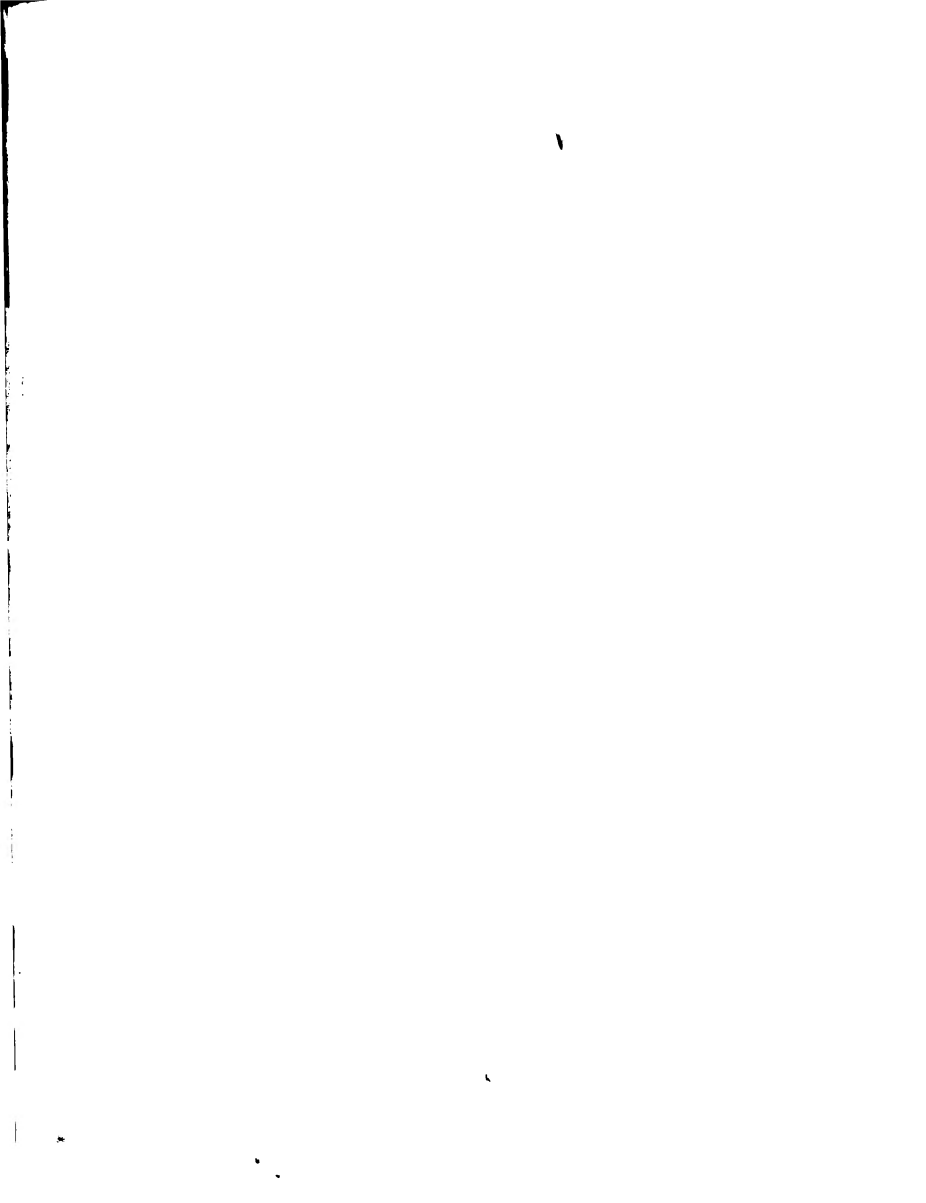
Împrejurimile Constantinopolei. Malul asiatic. Insula	187
Prinkipo	187
Pământ francez și influența franceză dincolo de Franța :	
Geneva	190
Privești elvețiene	198
I. Berna	198
II. Zürich	201
III. Șvițeră și Tirol	202
Cracovia	206
Iugoslavia	216
Belgradul	216
Stobi. Scoplie	223
Dalmția acum treizeci de ani	228

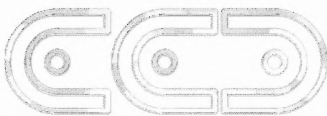
Lector : NICOLAE TEICA
Tehnoredactor : AURELIA ANTON

Bun de tipar 4.XII.1980. Coli ed. 13,56.
Coli tipar 9.

Comanda nr. 309
Combinatul Poligrafic „Casa Scintei”
București — Piața Scintei nr. 1
Republica Socialistă România

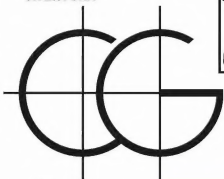
Scanare și prelucrare digitală

EM

de
Anonim

și
CAT Graur

Antwerpen
2025

